

De Menapii in Gallia Belgica

Onderzoek naar de grenzen van het Menapisch gebied in de keizertijd

Sien Demuyne

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis van de Oudheid

Promotor: dr. Herbert Verreth

Academiejaar 2019-2020
(versie 25 juli 2020)

368 531 tekens

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Dankwoord

Oprechte dank gaat uit naar mijn promotor dr. Herbert Verreth die steeds bereid was grote delen van deze masterproef na te lezen en mijn vragen te beantwoorden. Ook wil ik mijn ouders en mijn vriend bedanken voor de steun en het vertrouwen. Zonder jullie was deze masterproef niet geworden tot wat ze nu is.

Inhoudstafel

Inleiding.....	6
Deel I. Historisch en geologisch overzicht.....	9
1. Historisch overzicht.....	9
2. Geologisch overzicht.....	11
Deel II. Bronnen over de Menapii.....	14
1. Antieke literaire bronnen die de Menapii vermelden.....	14
1-18. Caesar, <i>De bello Gallico</i>	14
19. Cassius Dio, <i>Historiae</i> , 39, 44, 1.....	20
20-23. Orosius, <i>Historiae adversus paganos</i>	21
24-28. Strabo, <i>Geographia</i>	24
29. Plinius Maior, <i>Naturalis historia</i> , 4, 17, 106.....	27
30. Tacitus, <i>Historiae</i> , 4, 28.....	28
31. Martialis, <i>Epigrammata</i> , 13, 54, 2.....	29
32. Claudius Ptolemaeus, <i>Geographia</i> , 2, 9, 10.....	30
33. Aurelius Victor, <i>Liber de Caesaribus</i> , 39, 20.....	34
34-39. <i>Notitia dignitatum</i>	35
40. <i>Notae Tironianae</i> (Zangemeister, 1892, p. 8 no. 58).....	38
2. Antieke documentaire bronnen die de Menapii vermelden.....	39
41. I. Aquileiae 2 2805, 4.....	39
42. CIL XI.1 390, 13-14.....	39
43. Roman military diplomas (RMD) 3 151, (ext.) 3.....	40
44-45. CIL XVI 69, (int.) 15 en (ext.) 13.....	41
46-47. Année épigraphique 2008 800, (int.) 9 en (ext.) 3.....	42
48-49. CIL XVI 70, (int.) 9 en (ext.) 9.....	43
50. ILBelgique (2nd ed.) 159.....	44
51. Duval, <i>Les inscriptions antiques de Paris</i> 22, 5.....	45
52. CIL III.2 p. 804-811 no. B, (04) 8.....	46
53. Roueché, <i>Aphrodisias in late Antiquity</i> 231, (04) 9 (= 4, 8).....	47
54. CIL III Suppl. 2 p. 2328, 58-59 no. AAA, (04) 8.....	47
55-70. Militaire stempels op dakpannen.....	48
3. Middeleeuwse bronnen.....	53
71. Akte van Karel II de Kale, no. 92 (847 n.C.) (Tessier, 1943, p. 247-250).....	54
72. Akte van Hendrik I, no. 92 (1038 n.C.) (Gysseling en Koch, 1950, p. 196-199).....	54
73. Akte van Robrecht I de Fries (1076 n.C.) (Courtois, 1981, p. 99-101).....	54
74. <i>Miraculum sancti Donatiani</i> (ca. 1091-1092 n.C.) (Holder-Egger, <i>Monumenta Germaniae historica. Scriptores</i> 14, 1883, p. 77 l. 44-50).....	54

75-84. <i>Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin</i> (662-1187 n.C.) (Guérard, 1840).....	55
4. Itineraria en notitiae.....	59
85. CIL XVII.2 675.....	59
86. <i>Itinerarium provinciarum Antonini Augusti</i>	61
87. <i>Tabula Peutingeriana</i> 1A2-1A3	67
88. <i>Notitia Galliarum</i>	70
Overzichtstabel routes	71
Deel III. Nederzettingen.....	72
1. Nederzettingen langs de Noordzeekust.....	73
1. Castellum Menapiorum (Cassel).....	73
2. De Panne.....	76
3. Oudenburg.....	79
4. Wenduine	82
5. Brugge.....	87
6. Aardenburg.....	93
7. Maldegem-Vake	97
2. Nederzettingen in het Leiebekken	98
8. Fines Atrebatium	98
9. Minariacum (Estaires).....	100
10. Seclin.....	102
11. Ploegsteert	103
12. Viroviacum (Wervik).....	105
13. Cortoriacum (Kortrijk)	113
14. Harelbeke	118
3. Nederzettingen in het Scheldebekken	124
15. Pontes Caldis (Escautpont).....	124
16. Flines-lez-Râches	126
17. Howardries	126
18. Bléharies	127
19. Taintignies	128
20. Bruyelle.....	129
21. Turnacum (Tournai).....	130
22. Froyennes	140
23. Kooigem.....	140
24. Heestert.....	141
25. Tiegem	142
26. Kerkhove.....	143
27. Kruishoutem	145

28. Gent	149
29. Destelbergen	154
30. Waasmunster	156
31. Belsele	166
32. Antwerpen	167
Overzichtskaart van de besproken sites.....	171
Overzichtskaart van de types sites	172
Overzichtskaart van de belangrijkste rivieren in de civitas Menapiorum.....	172
Overzichtstabel van de types sites	173
Overzichtstabel van de chronologie per site.....	174
Overzichtstabel van de pottenbakkerstempels per site	176
Deel IV. Synthese.....	179
1. Hypothese van De Laet (1961)	182
2. Hypothese van Leman (1967).....	184
3. Bijdrage van Faider-Feytmans (1952).....	186
4. Bijdrage van Derolez (1958)	187
5. Bijdrage van Delmaire (1976 en 1990).....	188
5.1. De westelijke grens met de Morini (1976)	188
5.2. De zuidelijke grens met de Atrebates (1990)	190
6. Eigen hypothese	192
Besluit.....	196
Bibliografie	198
Literaire bronnen.....	198
Epigrafische bronnen.....	199
Middeleeuwse bronnen	201
Studies	201
Digitale informatie.....	210
Samenvatting.....	212

Inleiding

Bijna vierhonderd jaar lang bewoonde een stam van Germaanse afkomst het gebied dat vandaag Noord-Frankrijk, West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen heet. Toch roepen de Menapii zowel bij historici als bij niet-historici nog vele vragen op. Slechts een enkeling kent de stam als veroverd door Caesar, of als benaming voor kwaliteitsvol varkensvlees. Onderzoekers zien hen dan weer in de ruimere context van Gallia Belgica en de, op het eerste zicht, weinig ontwikkelde kustregio. Hardnekkige clichés over de Menapii en Gallia in het algemeen blijven bestaan. Zo uitte een bezorgde retail-expert zich onlangs in de krant: “Wat denken ze? Dat wij in een oud Gallisch dorpje leven, volledig afgescheiden van de wereld?”¹

Het voorbije decennium wakkerde de interesse voor de Menapii aan. Dankzij luchtfotografie nam het aantal vindplaatsen sterk toe en konden archeologen gerichter onderzoek voeren. Het beeld van een afgesloten gemeenschap werd langzaam bijgesteld. De Menapische interactie met de Noordzee én het binnenland blijkt veel ingenieuzer dan tot nu toe gedacht. Slechts één gegeven werd in het nieuwe onderzoek nooit in vraag gesteld: de grenzen van de *civitas Menapiorum*. De hypothesen hierover dateren uit de jaren zestig van de twintigste eeuw en zijn later vrijwel algemeen aanvaard. Tijdens het onderzoek voor mijn bachelorproef in 2019 stelde ik een onverwachte problematiek vast rond deze aanvaarding. De antieke stad Turnacum (Tournai) werd door de Schelde als grens opgedeeld tussen de *civitas Menapiorum* en de *civitas Nerviorum*, hoewel geen enkele archeologische vondst hiervan getuigt. Daarbij rees de vraag op basis van welke bronnen deze grenzen bepaald zijn en hoe strikt te aanvaarden ze zijn. De aanzet voor deze masterproef was gegeven.

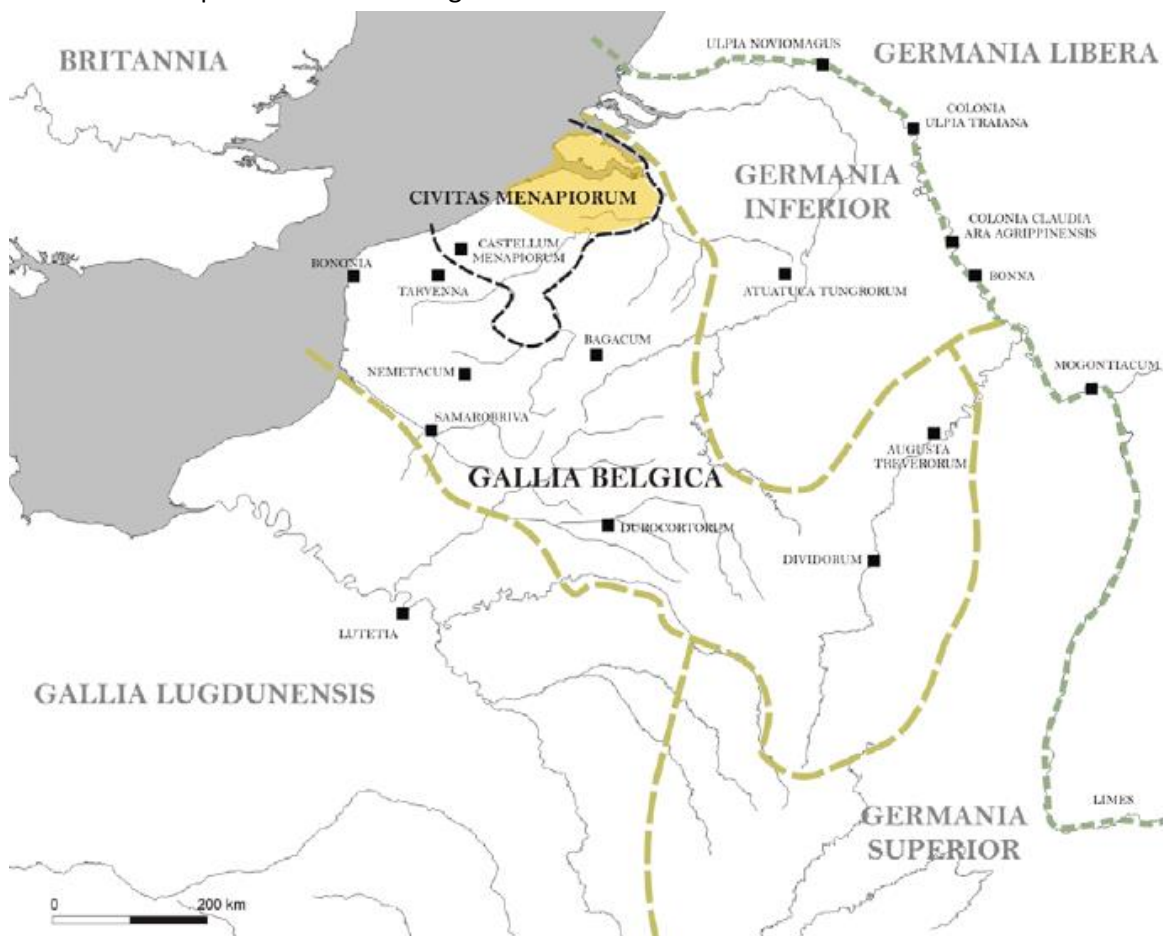
Het onderzoek zal zich focussen op de keizertijd (57 v.C. – 476 n.C.). De reden hiervoor is de vestiging van de Menapii aan de Noordzeekust ten tijde van Caesar en het uiteenvallen van hun gebied na de verovering door de Franken. In de ruimte ligt de nadruk op de Belgische provincies West- en Oost-Vlaanderen en het noorden van het huidige Frankrijk. Omdat de vraagstelling gericht is op de grenzen van het Menapisch gebied, zijn deze uiteraard niet meteen vastgepind. Voor de bespreking van de nederzettingen in het gebied is uitgegaan van de veronderstelde grenzen door verschillende moderne auteurs, met enige flexibiliteit. Hoewel de Schelde-, Maas- en Rijnmond in het huidige Zeeland zonder twijfel een interessant onderzoeksgebied vormen, met plaatsen als Domburg en Colijnsplaat, is deze regio niet opgenomen in het onderzoek. De continue verandering van de delta's is een niet te onderschatten moeilijkheidsfactor en bovendien is te weinig vast komen te staan welke stam of stammen het gebied bewoonden.

Na een kort historisch en geologisch overzicht komen in deel II van deze paper alle bronnen aan bod die de Menapii vermelden. Het gaat in de eerste plaats om antieke literaire werken zoals Caesar's *De bello Gallico* en Tacitus' *Historiae*, maar ook om militaire diplomata, grafopisjes en militaire stempels. Omwille van het belang van enkele middeleeuwse bronnen voor het verdere onderzoek, zijn deze ook toegevoegd aan het bronnencorpus. De vertaling is steeds van eigen hand, tenzij anders vermeld. De itineraria en notitiae worden apart besproken omwille van hun belang voor de topografie en het verdere onderzoek. Deel III biedt de lezer een overzicht van de belangrijkste sites in het veronderstelde Menapisch gebied. Omdat in zowat elke gemeente binnen dit gebied een of meerdere (pre-)Romeinse vondsten gedaan zijn, beperkt het overzicht zich tot plaatsen waar meer dan

¹ STEVENS, *Het Nieuwsblad*, 11.04.2020.

enkele losse vondsten zijn aangetroffen en die bijgevolg kunnen bijdragen aan het onderzoek: nederzettingen, villae, castella en heiligdommen. De *Digital atlas of the Roman empire* diende hiervoor als richtsnoer, waarna een kritische selectie heeft plaatsgevonden. Er volgt per site een overzicht van de archeologische resten en van de gevonden opschriften, hoofdzakelijk pottenbakkerstempels. Tijdens het onderzoek naar de stempels is gebleken dat de uitgave en beschrijving ervan allesbehalve compleet is. Tientallen stempels worden in syntheseswerken slechts terloops en vaak buiten de context vermeld. In deze paper is gepoogd om een zo volledig mogelijk overzicht te bieden van de stempels per site. De stempels zijn telkens, indien mogelijk, chronologisch geordend. Wanneer een datering ontbrak, is er gekozen voor een alfabetische rangschikking op naam van de pottenbakker. Verder onderzoek naar deze stempels zal zonder twijfel interessante verbanden tussen sites aan het licht brengen. Bij de bespreking van de archeologische resten worden de belangrijkste vondsten beschreven; voor meer details kan de lezer terecht bij de literatuur vermeld in voetnoot.

De eigenlijke onderzoeksvraag van deze masterproef komt aan bod in de synthese: wat waren de grenzen van het Menapisch gebied in de Romeinse keizertijd (ca. 57 v.C. – 476 n.C.) en hoe kunnen deze bepaald worden op basis van de antieke bronnen en archeologische resten? Om te antwoorden op deze vraag worden de hypothesen van vroegere onderzoekers tegen het licht gehouden en geconfronteerd met de bronnen. Het bronnenonderzoek uit deel II en III is van belang om hier een onderbouwde argumentatie te kunnen uiteenzetten. Het besluit vat alle vaststellingen samen en biedt een antwoord op de onderzoeksvraag.

Figuur 1. De civitas Menapiorum gesitueerd in het provinciaal-Romeins administratief kader van Gallia en Germania, met aanduiding van het onderzoeksgebied van De Clercq. DE CLERCQ, 2009, 16.

Standaardafkortingen

AE	Année épigraphique
CAG	Carte archéologique de la Gaule
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum
DARE	Digital atlas of the Roman empire
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
ext.	extrinsecus
fig.	figuur
ILB ²	Les inscriptions latines de Belgique (2nd ed.)
int.	intus
m.p.	milia passuum
TM	Trismegistos
TM Geo	Trismegistos Geo
TM Work	Trismegistos Work
TPPlace	Talbert Peutingeriana

Deel I. Historisch en geologisch overzicht

1. Historisch overzicht

Toen Iulius Caesar in 57 v.C. het grondgebied van het huidige België veroverde, begon voor de besproken regio een nieuwe periode als onderdeel van het Romeinse Rijk. Gedurende de eerste decennia na de verovering wijzigde de indeling van het gebied verschillende keren, tot keizer Augustus (27 v.C. – 14 n.C.) de drie provinciae Gallia Belgica, Gallia Lugdunensis en Gallia Aquitania tot stand bracht. Gallia Belgica – vermoedelijk in het zuiden begrensd door de Somme en de Marne, in het noorden en oosten door de Noordzee en de Rijn – vormde het institutioneel kader waarin verschillende oudere bevolkingsgroepen zoals de Leuci, de Remi en de Menapii elk hun eigen gebied behielden. Die bevolkingsgroepen en -gebieden werden in de nieuwe bestuurlijke indelingen opgenomen als civitates. Gallia Belgica bestond uit zeventien civitates, waaronder de civitas Menapiorum, het onderwerp van deze paper. Elke civitas had zijn eigen hoofdplaats, de caput civitatis, waarin de belangrijkste instellingen gevestigd waren. Het was in deze periode dat Romeinse legaten en andere gezaghebbers het wegennet in de regio verder uitbouwden.²

Vanaf de eerste eeuw n.C. toonden keizers als Tiberius en Claudius grote interesse in Gallia Belgica, in de eerste plaats omdat het de ideale uitvalsbasis was voor de verovering van Britannia. Geleidelijk kende het gebied een tweeledige ontwikkeling: een sterke militaire bezetting kenmerkte de oostelijke gebieden, die mogelijk onder keizer Domitianus (81 – 96 n.C.) opgedeeld werden in Germania Inferior en Germania Superior; in het westen ontstond een civiel territorium met als hoofdstad Durocortorum, het huidige Reims. Hier zetelde de provinciegouverneur, verantwoordelijk voor de burgerlijke administratie.³ In het gebied van de Menapii verscheen vanaf de tweede helft van de eerste eeuw een aantal nederzettingen, die hoofdzakelijk bloeiden in de tweede eeuw. De massale invoer van keramiek uit La Graufesenque en Lezoux, de toename van geldcirculatie en het wijdverspreide gebruik van Doornikse steen wijzen op een goed ontwikkeld handelsnetwerk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het gebied steeds meer onder Romeinse invloed kwam: aan (Romeinse) villa's werden hypocausta toegevoegd, inheemse goden syncretiseerden met hun Romeinse tegenhanger, nieuwe nederzettingen kregen een Latijnse naam.⁴

Rond 172 n.C. voerden de Chauci vanuit het noordwesten van het huidige Duitsland een reeks raids uit op de Menapische kustregio en vermoedelijk ook verder in het binnenland. Het is om deze reden dat de forten van Aardenburg (site 6) en Maldegem-Vake (site 7) ontstonden aan de Noordzeekust. Provinciegouverneur Didius Iulianus lichtte troepen in het oosten om deze forten te bezetten en legde daarmee de kiem van de Litus Saxonicum. Bij de meeste nederzettingen in het Menapisch gebied tekent zich vanaf 170 n.C. een korte periode van stagnatie of verval af. Naast de invallen van de Chauci zijn andere mogelijke oorzaken voor deze terugloop de pestepidemie in 166 n.C., de oorlogen met de Marcomanni (166 – 180 n.C.) die zorgden voor financiële druk, en de opstand

² RAEPSAET-CHARLIER en RAEPSAET, 2011, 634-636; BRULET, 2012 (1), 35-38, 47-54; DERU, 2016, 19-21, 24; DESPRIET, 2019, 9-11.

³ TM Geo 3275; RAEPSAET-CHARLIER en RAEPSAET, 2011, 633-636; DERU, 2016, 22.

⁴ WOOLF, 1998, 240; DESPRIET, 2019, 251-252.

van de deserteur Maternus in Gallia in 185 – 186 n.C. Desalniettemin bleven de meeste nederzettingen een voorspoedig bestaan leiden tot in het midden van de derde eeuw.⁵

Gedurende de derde eeuw trof een crisis het Romeinse rijk op vele vlakken, zowel door interne als externe factoren. De strijd om de keizerlijke troon viel samen met een sterke muntinflatie en geregelde invallen van Germaanse volkeren. Postumus belegerde en veroverde in 260 n.C. het Romeinse Keulen. Hij scheurde de drie Galliae, de twee Germaniae, Britannia en Hispania af van het Romeinse rijk en benoemde zichzelf tot keizer van het Gallische keizerrijk of Imperium Galliarum. De munten van Postumus en zijn opvolgers Tetricus I en II zijn goed vertegenwoordigd in de verder besproken sites van het Menapisch gebied. In 274 n.C. werd het hele gebied terug toegevoegd aan het Romeinse rijk, maar van een eengemaakt rijk is sindsdien geen sprake meer. Het toppunt werd bereikt met de instelling van de tetrarchie in 293 n.C. en de opsplitsing van Gallia Belgica in Belgica prima en Belgica secunda door Diocletianus ca. 297 n.C.⁶

In de vierde eeuw was het aantal nederzettingen in het besproken gebied sterk teruggelopen en bleef van de bloeiende handel nog weinig over. Door het geringe aantal vondsten is de kennis over de bewoning in de laat-Romeinse periode veel beperkter dan die over de voorgaande eeuwen. Vooral de militaire aanwezigheid lijkt van belang. De aan de Noordzee ontstane forten waren in deze periode uitgegroeid tot een aaneengesloten defensieve gordel van het huidige Saint-Malo in Bretagne tot de Scheldemonding. Samen met negen forten op de zuidoostkust van Engeland vormden ze de Litus Saxonicum, opgericht tegen invallers. Tegelijk werden aan de Rijnlimes aanvallende Germanen als foederati gerekruteerd in de auxilia. In ruil voor belastingen en militaire diensten aan de Romeinse keizer konden ze zich op het Romeinse grondgebied vestigen.⁷ Zo zijn op enkele sites al Germaanse sporen waargenomen uit het einde van de vierde eeuw, nog voor de grote invallen van 406 – 407 n.C. (zie infra).

De *Notitia dignitatum* (bron 34-39) en de *Notitia Galliarum* (bron 88) tonen aan dat in het begin van de vijfde eeuw de Romeinse administratie met zekerheid nog de bovenhand had in Gallia. Er vond namelijk een administratief-politieke reorganisatie plaats waarbij het gebied onderverdeeld werd in diocesen, bestuurlijke eenheden. Daarnaast werden de civitates opnieuw ingedeeld en beperkt tot een aantal van twaalf. Turnacum (Tournai) gaf zijn naam aan de civitas Turnacensium, die voorheen civitas Menapiorum genoemd werd. Waarschijnlijk vond deze naamsverandering al plaats bij de administratieve hervormingen onder Diocletianus, maar de *Notitia Galliarum* is er de eerste schriftelijke getuigenis van.⁸

Ondanks alle verdedigingsmaatregelen en de institutionele reorganisatie staken Germaanse stammen in de winter van 406 – 407 n.C. de bevroren Rijn over en ze verspreidden zich snel over Gallia. Tegen het midden van de vijfde eeuw was het vroegere Menapisch gebied in handen van de Salische Franken, afkomstig uit de kustregio ten noorden van de Rijn. Een van hen, Clovis, viel in 486 n.C. de Romeinse heerser over Gallia aan en verdreef daarmee de laatste officiële Romeinse aanwezigheid uit het gebied. In geen geval verdwenen de Romeinse elementen, die vandaag trouwens nog steeds aanwezig zijn, meteen en volledig uit Gallia. De Romeinse administratie maakte plaats voor een koninklijke Frankische administratie, maar zoals ook bij de romanisering van Gallia Belgica het geval

⁵ DE CLERCQ, 2009, 488-494; DESPRIET, 2019, 251-252.

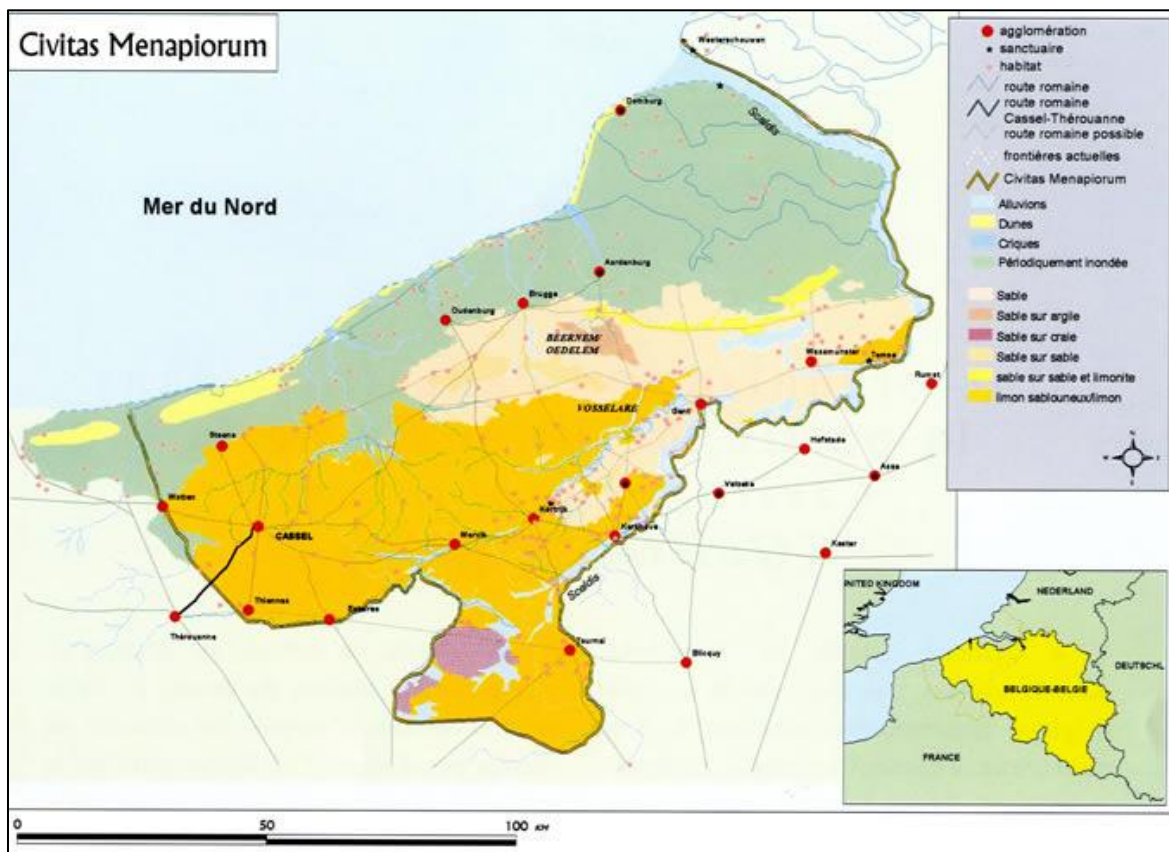
⁶ DERU, 2016, 107-109.

⁷ BRULET, 2012, 237-240; DERU, 2016, 107-111.

⁸ BEAUSSART, 1983, 23.

was geweest, had deze nieuwe overheersing vooral invloed op de elite en de hogere klassen.⁹ De Romeinen, die overal in hun rijk met desintegratie te kampen hadden, verwierven evenwel nooit meer de macht in het noorden van West-Europa. Met de veroveringen door de Franken werd de basis gelegd voor de Merovingische en Karolingische heerschappij.

2. Geologisch overzicht

Figuur 2. ANTROP, VERMEULEN en WIEDEMANN, 2002, fiche 1B.

De nabijheid van de Noordzee heeft, zoals verder zal blijken, een belangrijke invloed gehad op het ontstaan en de vormen van bewoning in het Menapisch gebied. De kustvlakte is echter niet altijd geweest zoals wij ze nu kennen. In de eerste twee eeuwen n.C. vond een algemene zeespiegeldaling plaats, de Romeinse regressie genaamd. Daaraan ging in de tweede helft van het eerste millennium v.C. de Duinkerke-I-transgressie vooraf. Deze transgressie overspoelde de kustvlakte. Pas vanaf 70 n.C. was het gebied vermoedelijk weer bewoonbaar.¹⁰ Vanaf de tweede helft van de derde eeuw kwam de Duinkerke-II-transgressie op gang waardoor de Romeinse bewoning van de kustvlakte definitief werd afgebroken. De Panne bleef bestaan als een belangrijk eiland na de overstroming. Onderzoek heeft aangetoond dat het klimaat in de regio tijdens de Romeinse periode doorgaans zeer stabiel was, met

⁹ BEAUSSART, 1983, 53-54.

¹⁰ THOEN, 1978, 38-39.

een koudere periode rond 270 – 280 n.C. Pas in de zevende eeuw trok het water zich terug en ontstond er ruimte voor middeleeuwse bewoning aan de kust.¹¹

Op bodemkundig vlak komen vijf hoofdtypen bodem voor in het gebied, te beginnen met de duinstreek langs de Noordzeekust. Onmiddellijk daarna volgt landinwaarts de polderstreek. De brede regio ten noorden van Gent, tussen Oudenburg en Antwerpen, behoort tot de Vlaamse zandstreek. Deze strekt zich ook uit ten zuiden van Gent langs de Leie tot in Kortrijk. Ten oosten en westen van Kortrijk treffen we een zandlemige ondergrond aan, die de overgang vormt naar de leemstreek in het zuiden van Oost-Vlaanderen, het uiterste zuiden van West-Vlaanderen en het noorden van Frankrijk. De leemstreek in de alluviale vallei van de Schelde leent zich bijzonder goed voor kleiwinning. Op die plaats ontstond in de oudheid dan ook een hele reeks van aardewerkproductiecentra (zie Flines-lez-Râches, site 16). De leemstreek en zandleemstreek zijn zeer geschikt voor akkerbouw, terwijl men in de zandstreek meer hout- en bosbouw aantreft. De polders tot slot bieden genoeg ruimte en het nodige voedsel aan kuddes vee, hoofdzakelijk schapen, en waren het ideale terrein voor zoutwinning.¹²

Over het landschap schreef Caesar herhaaldelijk dat er (zeer dichte) bossen en moerassen aanwezig waren waarin de Menapii zich terugtrokken. Ook Cassius Dio en Strabo haalden deze twee elementen aan. Hoewel rekening gehouden moet worden met overdrijving en fantasie, biedt de vermelding van Menapische ham bij Martialis en in het prijzenedict van Diocletianus enige zekerheid over het bestaan van bossen, een geliefkoosd biotoop voor varkens. Bovendien waren de zandgebieden ten noorden van Gent ook in de middeleeuwen nog dicht bebost. Elders was het landschap echter vrij open, met ruimte voor grasland, heide en akkers. Het door geologisch onderzoek bevestigde slikke- en schorregebied aan de Noordzeekust kan corresponderen met de beschreven moerassen, al mogen we niet vergeten dat het gebied van de Menapii zich ten tijde van Caesar uitstreekte tot aan de Rijnmonding. Caesars beschrijving kan dus ook verwijzen naar een landschap in het huidige Nederland.¹³ De invloed van stormvloed en speelde vermoedelijk een grote rol in het plaatselijk ontstaan van nieuwe landschappen in de kustregio. De aanwezigheid van zout en zoet water in meerdere of mindere mate zorgde ervoor dat op elke plaats een eigen vegetatietype ontwikkelde. Dit had dan weer invloed op de bewoning, landbouw en veeteelt. De kustregio vormde in de Romeinse tijd zonder twijfel een complex en dynamisch landschapstype.¹⁴

Tot slot is het van belang de rivieren aan bod te laten komen. De grootste en belangrijkste in het gebied van de Menapii zijn, tot op vandaag, de Leie en de Schelde. De veranderende monding en het ontstaan van de Ooster- en Westerschelde kunnen op zich het onderwerp van een volledige masterproef vormen; daarom beperken we ons hier tot de vermelding dat de loop van de rivier er in de Romeinse tijd anders uit zag dan vandaag. Antwerpen lag wel degelijk aan de Schelde, maar deze vloeide pas ter hoogte van de huidige Oosterschelde in de Noordzee. De latere Westerschelde was op dat moment als inbraakgeul het binnenland binnengedrongen, maar nog niet verbonden met de Schelde.¹⁵ Vermoedelijk was de loop van de rivier veel meer meanderend dan vandaag. Het landschap

¹¹ THOEN, 1978, 41-42; DE CLERCQ, 2009, 149-150.

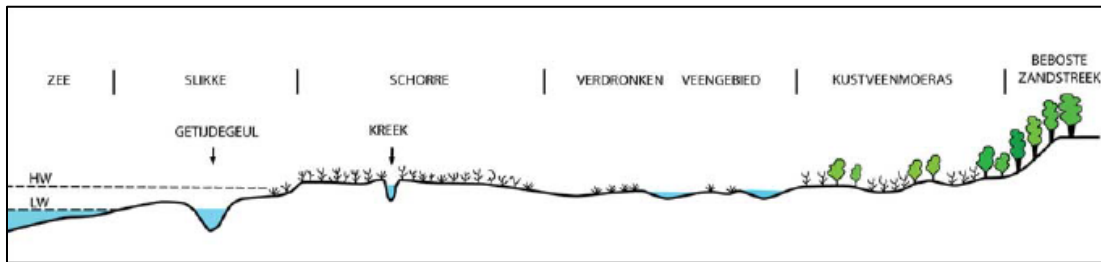
¹² DE CLERCQ, 2009, 91; DESPRIET, 2019, 12.

¹³ DE CLERCQ, 2009, 148.

¹⁴ DE CLERCQ, 2009, 95, 163.

¹⁵ DE CLERCQ, 2009, 154-156, 172.

in het alluvium van zowel de Leie als van de Schelde was waarschijnlijk vrij open. De IJzer lijkt in deze periode van minder groot belang.¹⁶

Figuur 3. Schematische doorsnede van de kustvlakte. DE CLERCQ, 2009, 151.

¹⁶ DE CLERCQ, 2009, 157-159.

Deel II. Bronnen over de Menapii

1. Antieke literaire bronnen die de Menapii vermelden

1-18. Caesar, *De bello Gallico*

TM Work 4494

De bello Gallico is de belangrijkste antieke bron voor de geschiedenis van de Gallische oorlog (ca. 57 – 50 v.C.). In zeven boeken beschreef Gaius Iulius Caesar per jaar de campagnes in Gallia. Het achtste boek werd na zijn dood voltooid en uitgegeven door zijn generaal Aulus Hirtius. De plaats van *De bello Gallico* in de Romeinse geschiedschrijving is vaak bediscussieerd. In de eerste plaats is het een verslag van militaire activiteiten met Caesar als leider.¹⁷ Campagnes en veldtochten komen veelvuldig aan bod, met vooral veel details over de constructie van kampen, bruggen en bouwwerken. Ook de geografische en etnografische beschrijvingen zijn zeer nauwkeurig en daarom van groot belang.¹⁸ Toch was Caesar selectief in de scènes die hij vertelde en de personages die hij schetste. Daarom wordt *De bello Gallico* ook opgevat als een politiek werk, waarin Caesar zijn eigen daden legitimeerde en de publieke opinie in Rome aan zijn kant probeerde te krijgen.¹⁹ Voor de interpretatie van de Menapii aan de hand van zijn werk dienen deze zaken in het achterhoofd te worden gehouden.

In de eerste zes boeken maakt Caesar achttien keer melding van de Menapii. Uit de vermeldingen blijkt vooral dat de Menapii allianties aangingen met verschillende andere volkeren in Gallia Belgica en dat specifiek zij lange tijd weigerden gezanten naar Caesar te sturen. Caesar merkt meerdere keren op dat ze zich terugtrokken in bossen en moerassen, een aanwijzing van hoe hun gebied er kan hebben uitgezien. Voor de etnografische beschrijvingen kon hij niet alleen putten uit zijn eigen waarnemingen, maar ook uit de rijke traditie aan Gallische etnografie: onder andere Cato de Oudere (234 – 149 v.C.) en Posidonius (135 – 51 v.C.) schreven over de Galliërs.²⁰

De Latijnse tekst is overgenomen uit de uitgaven van Budé. De Nederlandse vertaling is van Vincent Hunink.

1. Caesar, *De bello Gallico*, 2, 4

IV. (...) Totidem Neruios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint; quindecim milia Atrebates, Ambianos decem milia, Morinos XXV milia, **Menapios** VII milia, Caltos X milia, Veliocasses et Viromanduos totidem, Atuaticos XVIII milia; Condrusos, Eburones, Caeruosos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

Vertaling: 'Datzelfde aantal zou komen van de Nerviërs, die onder de Belgen golden als de grootste woestelingen en die het verst weg woonden. Verder vijftienduizend Atrebates, tienduizend Ambiani, vijfentwintigduizend Morini, zeventienduizend Menapii, tienduizend Caleti, evenzoveel Veliocasses en

¹⁷ KRAUS, 2009, 165.

¹⁸ WILL, 1997, 908-914, 919; RIGGSBY, 2006, 9; ROMBAUT, 2006, 22.

¹⁹ RIGGSBY, 2006, 207.

²⁰ KRAUS, 2009, 165.

Viromandui, negentienduizend Atuatuci. Het aantal Condrusi, Eburonen, Caeroesi en Paemani werd geschat op zo'n veertigduizend. Deze laatste vier worden tezamen 'Germanen' genoemd.'

De eerste vermelding van de Menapii in *De bello Gallico* komt voor in een opsomming van strijdkrachten die in Gallia Belgica verzameld waren. Aan het begin van de campagne in het jaar 57 v.C. gaven de Remi zich meteen over en verschaften ze de Romeinen informatie over de oppositie tegen Caesar. In de passage waarin de Menapii vermeld worden, is het antwoord van de Remi te lezen op Caesars vraag welke steden zich bewapend hadden.²¹ De passage geeft aan dat de Menapii in een coalitie tegen Caesar streden; hun aandeel daarin was eerder gering in vergelijking met de andere stammen. Waarschijnlijk zijn de door Caesar vermelde aantallen niet letterlijk te nemen. Proportioneel lijken de aantallen wel te kloppen.

2. Caesar, *De bello Gallico*, 3, 9

IX. (...) Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexouios, Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, **Menapios** adsciscunt. (...)

Vertaling: 'Als bondgenoten in deze oorlog weten ze de Osismi, de Lexovii, de Namnetes, de Ambiliati, de Morini, de Diablintes en de Menapii aan hun kant te krijgen.'

In 56 v.C. verschenen de Menapii opnieuw in een coalitie, dit keer met de Osismi en andere volkeren uit de kustgebieden van het huidige Noord-Frankrijk, België en Nederland. Hoewel Caesars geografische beschrijvingen meestal accuraat zijn, vermeldt hij de volkeren in deze passage niet in volgorde. In vergelijking met bron 1 is af te leiden dat de Menapii zich niet alleen naar het Gallische binnenland richtten, maar ook allianties sloten met andere kustvolkeren.

3. Caesar, *De bello Gallico*, 3, 28-29

XXVIII. (...) omni Gallia pacata Morini **Menapiique** supererant qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent. (...) continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. (...)

XXIX. (...) eius modi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexouisque, reliquis item civitatibus quae proxime bellum fecerant, in hibernis conlocavit.

Vertaling: 'In heel Gallië heerste nu rust en orde, alleen de Morini en Menapii hadden de wapens nog niet neergelegd. Ze hadden ook nooit gezanten naar hem gestuurd om over vrede te praten. (...) en omdat zijzelf beschikten over uitgestrekte bossen en moerassen, gingen ze daar met alles wat ze hadden naartoe. (...) toen het zo hevig ging stormen dat het werk onvermijdelijk moest worden stil gelegd. Omdat de regen maar aan bleef houden, konden de soldaten ook niet langer in tenten ondergebracht blijven. Daarom verwoestte Caesar alle akkers, stak de dorpen en hoeven in brand en

²¹ ROMBAUT, 2006, 25-27.

voerde zijn leger terug. Bij de Aulerci, de Lexovii en de rest van de stammen die kort tevoren oorlog gevoerd hadden, liet hij de winterkwartieren betrekken.'

Aan het einde van de zomer in 56 v.C. waren de Morini en de Menapii de enige die Caesar niet onder zich had weten te krijgen. Daarop ondernam hij een nieuwe campagne, maar de vele bossen in het gebied speelden in het voordeel van de Menapii. Door het slechte weer werd het Romeinse leger verplicht het kamp op te breken en zonder overwinning de winterkwartieren in te richten. Het gebruik van de bossen door de Menapii komt verder in *De bello Gallico* nog meermaals aan bod, tot er in 53 v.C. uiteindelijk toch gezanten gezonden werden naar Caesar (bron 15).

4-7. Caesar, *De bello Gallico*, 4, 4

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenctheri, quos supra diximus, qui complures annos Sueborum vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt: quas regiones **Menapii** incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis adventu perterriti ex iis aedificiis quae trans flumen habuerant demigraverunt et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti cum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias **Menapiorum** possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque **Menapios** oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant.

His interfectis navibusque eorum occupatis, prius qua mea pars **Menapiorum** quae citra Rhenum erat certior fieret flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copii aluerunt.

Vertaling: 'Hetzelfde was het geval voor de eerdergenoemde Usipetes en Tenctheri. Vele jaren hadden ze opgekund tegen de macht van de Sueben, maar ten slotte waren ze uit hun gebied verdreven en na een zwerftocht van drie jaar via tal van plaatsen in Germanië terechtgekomen bij de Rijn. De streek daar werd bewoond door de Menapii, die er op beide oevers van de rivier akkers, hoeven en dorpen hadden. Doodsbang geworden door de komst van die enorme massa evacueerden ze hun hoeven op de rechteroever en plaatsten ze wachtposten op de linkeroever om een Germaanse oversteek te verhinderen.

De Germanen probeerden van alles, maar slaagden er niet in zich met geweld een weg te banen, door gebrek aan schepen. Ook lukte het niet heimelijk over te steken vanwege de Menapische bewaking. Daarom deden ze alsof ze terugkeerden naar hun eigen woongebied. Na drie dagen verder trekken maakten ze weer rechtsomkeert, lieten hun cavalerie die hele afstand in één nacht afleggen en konden zo de Menapii overweldigen. Die wisten namelijk van niets en vermoedden al evenmin wat. Toen ze door verkenners op de hoogte waren gesteld van het vertrek van de Germanen, waren ze zonder angst weer over de Rijn teruggegaan naar hun dorpen. De Germanen brachten hen om, bezetten hun schepen en voordat de Menapii aan de linkeroever ervan op de hoogte zouden zijn, staken ze over. Ze bezetten alle hoeven en leefden de rest van de winter van de Menapische voorraden.'

In boek vier komen de gebeurtenissen in Gallia in 55 v.C. aan bod. Hoofdstuk vier bevat een belangrijke aanwijzing voor de begrenzing van het Menapische gebied: vóór de migratie van de Usipetes en Tencteri bewoonden de Menapii beide oevers van de Rijn. Onder druk van de Suebi vluchtten de Usipetes en Tencteri westwaarts en dwongen ze de Menapii terug op de linkeroever, binnen de grenzen van Gallia Belgica. Daarbij staken de twee Germaanse stammen zelf ook de Rijn over en trokken vervolgens zuidwaarts verder.

Figuur 4. De volksstammen in Noord-Gallia ten tijde van Caesar. THOEN, 1987, 12. Merk op dat de Menapii hier vrij zuidelijk gesitueerd zijn. Volgens de beschrijvingen van Caesar strekte hun gebied zich in het noorden uit tot over de Rijn.

8. Caesar, *De bello Gallico*, 4, 22

XXII. (...) Reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottae legatis in **Menapios** atque in eos pagos Morinorum ab quibus ad eum legati non venerant ducendum dedit. (...)

Vertaling: 'De rest van het leger gaf hij in handen van de onderbevelhebbers Quintus Titurius Sabinus en Lucius Aurunculeius Cotta. Zij moesten het leiden naar de Menapii en de kantons van de Morini van waaruit geen gezanten waren gekomen.'

Uit *De bello Gallico*, 4, 22 blijkt dat de Menapii en de Morini in augustus 55 v.C. nog steeds geen vrede gesloten hadden met Caesar, terwijl hij zelf druk bezig was met de voorbereidingen voor de oversteek naar Britannia. Een deel van het leger scheepte hij in, het andere deel bleef op het vasteland onder leiding van Sabinus en Cotta om opnieuw tegen de Menapii en de Morini op te trekken.

9-10. Caesar, *De bello Gallico*, 4, 38

XXXVIII. (...) At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in **Menapiorum** fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensisi, quod **Menapii** se omnes in densissimas silvas abdidierant, se ad Caesarem receperunt. (...)

Vertaling: 'Anders verging het de onderbevelhebbers Quintus Titurius en Lucius Cotta, die legioenen naar het gebied van de Menapii hadden geleid. Zij waren wel in staat geweest alle akkers te verwoesten, het graan af te maaien en de hoeven in brand te steken, maar omdat de Menapii zich allemaal terugtrokken in dichte bossen, hadden ze moeten terugkeren naar Caesar.'

Deze passage is te linken aan gebeurtenissen uit bron 3, waarin de Menapii zich verschuilen in de bossen, en bron 8, waarin Sabinus en Cotta aangesteld worden als legaten om de Menapii te verslaan. Hoewel de Menapii geen openlijke oorlog voerden tegen de Romeinen, ging het Romeinse leger wreed te keer in 55 v.C. Ze vernielden het land en de huizen, maar de Menapii zelf gaven zich niet over en vluchtten in de bossen.

11. Caesar, *De bello Gallico*, 6, 2

II. (...) Nervios, Atuaticos, **Menapios** adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, (...)

Vertaling: 'De Nerviers, Atuatici en Menapii, met daarbij aangesloten alle Germanen van de linker Rijnsoever, waren onder de wapenen; (...)'

In 53 v.C. bereidden de Menapii zich voor op een nieuwe aanval van Caesar. Aan het begin van 6, 3 vertelt Caesar dat hij over de voorbereidingen gehoord had en niet kon wachten tot het einde van de winter; de bewapening van de Nervii, Atuatici, Menapii en de Germaanse stammen moet dus plaats gevonden hebben in de winter van 54 – 53 v.C.

12-14. Caesar, *De bello Gallico*, 6, 5

V. (...) Erant **Menapii** propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. (...) ne desperata salute aut se in **Menapios** abderet aut cum Transrhenanis congregari cogere. (...) ipse cum legionibus expeditis quinque in **Menapios** proficiscitur. Illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

Vertaling: 'Dicht in de buurt van het gebied van de Eburonen bevonden zich de Menapii, verschanst achter een aaneengesloten strook moerassen en bossen. Zij waren de enige Galliërs die nooit gezanten naar Caesar hadden gestuurd voor vredesonderhandelingen. (...) Anders bestond het gevaar dat hij (sc. Ambiorix) zich in uiterste nood bij de Menapii zou verbergen of zich noodgedwongen zou aansluiten bij de stammen op de rechter Rijnsoever. (...) Zelf vertrekt hij (sc. Caesar) met vijf legioenen zonder bagage in de richting van de Menapii. Die brengen helemaal geen troepen op de been, maar vertrouwen op hun natuurlijke verschansing. Ze vluchten de bossen en moerassen in en nemen al hun spullen mee.'

Het eerste deel van deze passage komt sterk overeen met bron 3. Hier vermeldt Caesar namelijk al voor de tweede keer dat de Menapii geen gezanten naar hem zonden, een gebeurtenis die hem duidelijk dwars zat. De vermelding vormt tegelijk ook een mooie tegenstelling met bron 15, waarin de Menapii zich uiteindelijk toch overgaven. Daarnaast verschaft de passage geografische informatie: de Menapii leefden naast de Eburones in een moerassig en bosrijk gebied.

In 53 v.C. focuste Caesar zich op de strijd tegen de Eburones onder leiding van Ambiorix en op de strijd tegen de Treveri. Blijkbaar had Ambiorix een goede band met de Menapii en verschaften zij hem hulp indien nodig, zoals te lezen in het tweede deel. Om te verhinderen dat Ambiorix zijn toevlucht kon zoeken bij de Menapii, trok Caesar eerst tegen deze stam op. Hij koos ervoor om met vijf licht bepakte legioenen naar de Menapii te trekken, nadat hij Labienus met de rest van het leger naar de Treveri gezonden had. Nogmaals trokken de Menapii zich terug in de bossen en moerassen, vertrouwend op de natuurlijke verdediging van het land.

15-16. Caesar, *De bello Gallico*, 6, 6

VI. Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti **Menapii** legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. His confirmatis rebus Commium Atrebatum cum equitatu custodis loco in **Menapiis** relinquit; (...)

Vertaling: 'Caesar deelt zijn troepen met onderbevelhebber Gaius Fabius en quaestor Marcus Crassus. Hij laat snel bruggen slaan en trekt in drie afdelingen het gebied in. Daar steekt hij hoeven en dorpen in brand en maakt zich meester van een grote hoeveelheid vee en mensen. Hierdoor zien de Menapii zich gedwongen gezanten naar hem te sturen om vrede te vragen. Hij aanvaardt gijzelaars, maar stelt met nadruk dat hij hen als vijanden zal beschouwen wanneer ze Ambiorix of diens gezanten op hun gebied ontvangen. Zodra dit afdoende geregeld is laat hij de Atrebaat Commius met wat ruiters achter als bewaking.'

In deze passage vermeldt Caesar hoe de Menapii in 53 v.C. uiteindelijk toch gezanten zonden om over hun overgave te onderhandelen. Over de verdediging van het land of enige weerstand door de Menapii wordt niet gesproken, hoewel het onwaarschijnlijk lijkt dat ze, teruggetrokken in de bossen, hun land lieten vernielen en zich vervolgens overgaven. Caesars uiteindelijke doel van de onderwerping van de Menapii komt verder in de passage aan bod, namelijk verhinderen dat Ambiorix door hen opgevangen kon worden. Als laatste militaire actie liet hij Commius Atrebas achter bij de Menapii om de rust te verzekeren. Commius was als bondgenoot van Caesar door hem aangesteld tot koning van de Atrebates. Op die manier verwierf hij de bijnaam Atrebas. De Atrebaten bewoonden gedeeltelijk het gebied tussen de Leie en de Schelde en grensden daarbij aan het Menapisch gebied. In 57 v.C. werden ze onderworpen door Caesar en sindsdien leefden ze met hem in een vriendschappelijke relatie; vandaar de functie die Commius toegewezen kreeg.²²

²² SCHÖN, 1997, 221.

17. Caesar, *De bello Gallico*, 6, 9

IX. Caesar, postquam ex **Menapiis** in Treveros venit, (...)

Vertaling: 'Toen Caesar vanuit het gebied van de Menapii aankwam bij de Treveren (...)'

In 53 v.C. startte Caesar de militaire confrontatie met de Menapii (bron 14) en nog in hetzelfde jaar kon hij deze ook afronden. Hoeveel tijd Caesar precies aan de Menapii besteed heeft, is niet af te leiden uit de tekst. In deze passage wordt duidelijk dat hij het gebied van de Menapii verliet en optrok naar de Treveri. Enkel het begin- en eindpunt van de tocht worden vermeld. Blijkbaar gebeurden er geen noemenswaardige zaken terwijl hij doorheen het quasi geheel onderworpen Gallia Belgica reisde.

18. Caesar, *De bello Gallico*, 6, 33

XXXIII. Partito exercitu T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes quae **Menapios** adtingunt proficisci iubet; (...)

Vertaling: 'Het leger was als volgt verdeeld. Titus Labienus krijgt bevel met drie legioenen richting Oceaan te vertrekken, naar de contreien vlak bij die van de Menapii.'

De laatste vermelding van de Menapii in *De bello Gallico* situeert zich in de herfst van 53 v.C. Na de nederlaag van de Romeinen tegen de Eburones keerde Caesar in 53 – 52 v.C. terug om een strafexpeditie uit te voeren. In zijn beschrijving van de verspreiding van de legioenen over Gallia Belgica, vermeldt hij dat Titus Labienus met drie legioenen optrok naar de gewesten die grenzen aan de Menapii. Waarschijnlijk gaat het om het gebied van de Morini en dat van de Atrebates.²³ Labienus diende in Gallia als legatus pro praetore van 58 tot 50 v.C. en wordt beschouwd als Caesars belangrijkste en meest betrouwbare generaal.²⁴

19. Cassius Dio, *Historiae*, 39, 44, 1

TM Work 93

De Griekse historicus Cassius Dio werd geboren omstreeks 164 n.C. en doorliep een senatoriale carrière onder de Severi.²⁵ De meeste informatie over zijn leven verschaftte Dio zelf in zijn werken, onder meer zijn afkomst uit Bithynia. Na enkele kleinere werken vatte hij het plan op een geschiedenis van Rome te schrijven. Het is opvallend dat hij dat in het Grieks deed. Van de oorspronkelijk tachtig boeken zijn slechts boeken 36 tot 60 bewaard. Net zoals Tacitus' *Historiae* (bron 30) is het werk annalistisch opgesteld. De bronnen die hij gebruikte zijn afhankelijk van de periode waarover hij schreef: voor de tweede eeuw v.C. gaat het vooral over Polybius (200 – 120 v.C.). Livius (59 v.C. – 17

²³ ROMBAUT, 2006, 60.

²⁴ WILL, 1999, 1032.

²⁵ HOSE, 1994, 356-358.

n.C.) zou zijn hoofdbron geweest zijn voor de late republiek.²⁶ Het lijkt realistisch dat Dio ook Caesars werk *De bello Gallico* geraadpleegd heeft toen hij het over de Gallische oorlog had.

Griekse tekst en vertaling zijn overgenomen van Cary uit Loeb.

Καὶ μετὰ τοῦτο ἐπὶ τε Μωρίνους καὶ ἐπὶ **Μεναπίους** ὁμόρους σφίσιν ὄντας ἐστράτευσε, προσκαταπλήξειν τε αὐτοὺς ἐκ τῶν προκατειργασμένων καὶ ῥαδίως αἰρήσειν ἐλπίσας. οὐ μέντοι καὶ ἐχειρώσατό τινας· οὔτε γὰρ πόλεις ἔχοντες ἀλλ' ἐν καλύβαις διαιτώμενοι, καὶ τὰ τιμιώτατα ἐς τὰ λασιώτατα τῶν ὄρων ἀνασκευασάμενοι, πολὺ πλείω τοὺς προσμίξαντάς σφισι τῶν Ῥωμαίων ἐκάκωσαν ἢ αὐτοὶ ἔπαθον. ἐπεχείρησε μὲν γὰρ ὁ Καῖσαρ καὶ ἐς αὐτὰ τὰ ὄρη τὴν ὕλην τέμνων προχωρῆσαι, ἀπειπῶν δὲ διὰ τε τὸ μέγεθος αὐτῶν καὶ διὰ τὸ πρὸς χειμῶνα εἶναι ἀπανεστή.

Vertaling: 'Next (Caesar) made a campaign against the Morini and against the Menapii, their neighbours, hoping to terrify them by what he had already accomplished and capture them easily. He failed, however, to subdue any of them; for having no cities, and living only in huts, they conveyed their chief treasures to the most densely wooded parts of the mountains, so that they did the attacking parties of the Romans much more harm than they themselves suffered. Caesar attempted by cutting down the forests to make his way into the mountains themselves, but renounced his plan on account of their size and the nearness of winter, and retired.'

De campagne die Cassius Dio beschrijft vond plaats in 56 v.C. Er zijn verschillende parallellen met *De bello Gallico* 3, 28-29 (bron 3) waarin dezelfde campagne tegen de Morini en Menapii aan bod komt: de Menapii trokken zich terug in de bossen en vielen van daaruit het Romeinse leger aan, dat omwille van het slechte weer genoodzaakt was naar hun winterkampen te trekken. Caesar vermeldt echter het kappen van de bomen niet en is minder duidelijk over de uitkomst van de strijd. De bergen waar Cassius Dio het over heeft zijn waarschijnlijk het gevolg van een fout stereotiep beeld van de regio, waardoor ook de historiciteit van de anekdote over het kappen van de bomen in vraag gesteld moet worden. Over het algemeen biedt deze passage weinig nieuwe informatie over de Menapii.

20-23. Orosius, *Historiae adversus paganos*

TM Work 268

Paulus Orosius is de auteur van het eerste christelijk geschiedwerk in het Latijn. Hij werd geboren omstreeks 375 in het huidige Portugal en reisde naar Afrika en Jeruzalem. Zijn *Historiae adversus paganos* schreef hij in 416 – 418 in opdracht van Augustinus, die graag een geschiedwerk wilde dat complementair was aan zijn *De civitate dei*. In zeven boekdelen trachtte Orosius de lezer ervan te overtuigen dat niet door de verspreiding van het christendom het aantal rampen was toegenomen, zoals niet-christenen beweren, maar dat ongelukken een constante waren doorheen de geschiedenis. Deze stelling beargumenteerde hij door een universele geschiedenis neer te schrijven waarin hij alle soorten rampen en ongelukken opnam. Zijn *Historiae* overstegen bijgevolg de vraag van Augustinus en laten zich kenmerken door een opmerkelijke aandacht voor chronologie en de opeenvolging van imperia. Orosius' bronnen zijn goed gekend. Zo steunde hij onder andere op Caesar, Livius (59 v.C. –

²⁶ BIRLEY, 1997, 1014-1015; GOWING, 2009, 332-333.

17 n.C.), Pompeius Trogus (eerste eeuw v.C.), Florus (tweede eeuw n.C.) en Eutropius (vierde eeuw n.C.). De invloed van Caesar is duidelijk te merken in bron 21, 22 en 23 waarin Orosius de Gallische oorlog behandelt. Aangezien Orosius een overtuigd christen was, was zijn houding tegenover heersers en volkeren uit vroegere tijden overwegend negatief. Daarnaast gebruikte hij de geschiedenis als een middel om zijn theologisch standpunt te bewijzen.²⁷

Tekst en vertaling zijn overgenomen van Arnaud-Lindet uit de uitgave van Budé.

20. Orosius, *Historiae adversus paganos*, 1, 2, 76

Cuius proximum litus trans meantibus civitas aperit quae dicitur Rutupi portus; unde haud procul a Morinis in austro positos **Menapos** Batavosque prospectat.

Vertaling: 'Une cité, appelée le port de Rutupiae ouvre à ceux qui font la traversée son point de débarquement le plus rapproché; de là, elle regarde les Menapii et les Batavi, installés au sud non loin des Morini.'

In het eerste boek van de *Historiae adversus paganos* beschrijft Orosius de periode vanaf de Assyrische koning Ninus (2060 v.C.) tot de stichting van de stad Rome (753 v.C.). Naar aanleiding van het begin van zijn werk maakt hij een uitweiding over de indeling ervan en een beschrijving van de wereld.²⁸ Het is in dit deel, 1, 2, dat Orosius de Menapii vermeldt, samen met de Batavi en de Morini. De haven Rutupiae is het huidige Richborough in Groot-Brittannië.²⁹ Aan de overzijde van het Kanaal bewoonden van noord naar zuid de Batavi, de Menapii en de Morini de kusten. Uit zijn beschrijving is niet duidelijk of schepen vanuit Rutupiae ook aanlegden in deze gebieden op het vasteland. Orosius haalde zijn informatie uit een oudere auteur aangezien in 416, de compilatiedatum van zijn werk, het gebied reeds onder de voet gelopen was door Frankische en Germaanse stammen van over de Rijn. Over andere volkeren in Gallia Belgica zegt hij verder niets. Hij vermeldt alleen de grenzen van deze provincie in *Historiae adversus paganos*, 1, 2, 63.

21. Orosius, *Historiae adversus paganos*, 6, 7, 14

Post haec Belgarum gens, quae tertia pars Galliarum est, adversum Caesarem exarsit; quorum distributim copia haec fuit. Bellovagai, (...) sexaginta milia armatorum; Suessiones ex duodecim oppidis quinquaginta milia; Nervii, (...) quinquaginta milia; Atrebates etiam et Ambiani decem milia, Morini viginti quinque milia, **Menapii** novem milia, (...)

Vertaling: 'Après cela, le peuple des Belgae, qui constitue la troisième partie des Galliae, prit feu contre Caesar; voici en ordre quelles furent leurs forces: les Bellovaci, (...) soixante mille hommes d'élite en armes; les Suessiones, cinquante mille, tirés de douze oppida; les Nervii (...) cinquante mille hommes; les Atrebates et les Ambiani: dix mille hommes; les Morini: vingt-cinq mille; les Menapii: neuf mille; (...)'

²⁷ EIGLER, 2000, 53; ROHRBACHER, 2002, 12, 135-149.

²⁸ ROHRBACHER, 2002, 139.

²⁹ TM Geo 14825.

Orosius herneemt in deze passage de openingszin van Caesars *De bello Gallico* waarin Caesar Gallia verdeelt in drie delen, waarvan Belgica het derde is. Daarnaast neemt Orosius de getalsterkte over die Caesar beschrijft in *De bello Gallico*, 2, 4 (bron 1), mits enkele fouten of aanpassingen: de Atrebates worden ten onrechte samengenomen met de Ambiani, de Menapii leveren bij Orosius tweeduizend strijders meer. Door het aantal strijders te vergroten lijkt de latere overwinning door Caesar bij Orosius nog groter dan toen Caesar deze zelf beschreef. Op basis van de parallellen met Caesar is af te leiden dat Orosius hier de campagne in Gallia van 57 v.C. beschrijft. Deze passage bevindt zich in Orosius' zesde boek dat loopt van de opstand van Spartacus in 73 v.C. tot de triomf van Augustus omstreeks de milleniumwissel.³⁰ Voor de oorlog in Gallia maakte Orosius simpelweg een samenvatting van de boeken van Caesar.

22. Orosius, *Historiae adversus paganos*, 6, 8, 8

Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexouios, Namnetes, Ambivaritos, Morinos, Diablintes et **Menapios** adsciscunt; auxilia quoque a Britannia arcessunt.

Vertaling: 'Ils s'assurent comme alliés, pour cette guerre, les Osismi, les Lexovii, les Namnetes, les Ambivariti, les Morini, les Diablintes et les Menapii; ils font également venir des renforts de Britannia.'

Opnieuw gaat Orosius terug op Caesar voor zijn beschrijving van de Gallische oorlog. De coalitie uit 56 v.C. die Orosius beschrijft is zowel in volkeren als in volgorde identiek aan die van Caesar (bron 2), met uitzondering van de Ambivariti die bij Caesar Ambiliati genoemd worden.

23. Orosius, *Historiae adversus paganos*, 6, 10, 15

Deinde **Menapios**, qui sibi propter inmensas paludes atque inpeditissimas silvas munitissimi videbantur, tribus agminibus invadit nimiaque caede vulgo agitata residuos supplices in deditionem recepit.

Vertaling: 'Ensuite, (Caesar) envahit avec trois colonnes mobiles les Menapii qui se croyaient très bien protégés en raison de marais immenses et de forêts très difficilement pénétrables: un massacre sans mesure ayant été partout accompli, il reçut la capitulation des survivants à genoux.'

Orosius beschrijft de capitulatie van de Menapii op basis van *De bello Gallico*, 6, 5-6 (bron 14 en 15) en hij neemt dezelfde elementen over: terugtrekking van de Menapii in moerassen en bossen, een totale verwoesting van het gebied en tot slot de overgave aan Caesar.

³⁰ ROHRBACHER, 2002, 139.

24-28. Strabo, *Geographia*

TM Work 371

De Griek Strabo, geograaf en historicus, was afkomstig uit Pontos in Klein-Azië. Hij leefde van 62 v.C. tot 23/4 n.C. Hij schreef een geschiedkundig werk, maar is vooral bekend omwille van zijn *Geographia*. Dit werk beslaat zeventien boeken en bevat Strabo's beschrijving van de in zijn tijd bekende wereld. De beschrijvingen zijn enerzijds gebaseerd op zijn persoonlijke waarnemingen, vooral in Klein-Azië en Egypte, anderzijds op andere geografen uit de oudheid zoals Artemidorus (ca. 100 v.C.), Apollodorus (180 – 115 v.C.), Demetrius (ca. 200 v.C.) en Polybius (ca. 200 – 120 v.C.).³¹ Voor Gallia maakte Strabo hoofdzakelijk gebruik van Caesar en Asinius Pollio.³² Pollio (76 v.C. – 5 n.C.) was consul in 40 v.C. en richtte zich na zijn politiek-militaire carrière op kunst en cultuur. Hij was een bekend kunstverzamelaar, opende de eerste bibliotheek in Rome en schreef onder andere een werk over de burgeroorlogen ten tijde van Caesar. Hierop baseerde Strabo zich.³³

Strabo's werk is niet alleen belangrijk omwille van de verloren gegane antieke auteurs die hij gebruikte, maar vooral omwille van de geografische beschrijvingen waaraan hij ook vaak etnografische elementen toevoegde. Het vierde boek heeft als onderwerpen de regio's Gallia, Britannia, Hibernia en het uiterste noorden; logischerwijs zijn alle attestaties van de Menapii in dit boekdeel te vinden. Kenmerkend voor Strabo is dat hij de bronnen die hij ter beschikking had niet rechtstreeks overnam, maar deze grondig bestudeerde en selecteerde. Over het algemeen mag dus worden aangenomen dat de informatie die hij verschaft betrouwbaar is, hoewel hij zijn eigen Grieks-Romeinse cultuur als model stelde bij de beoordeling van vreemde volkeren en hun gebruiken.³⁴

Tekst en vertaling zijn overgenomen uit de Loeb-editie.

24. Strabo, *Geographia*, 4, 3, 4 (C 194)

Τρηουίροις δὲ συνεχεῖς Νέρουιοι, καὶ τοῦτο Γερμανικὸν ἔθνος. τελευταῖοι δὲ **Μενάπιοι** πλησίον τῶν ἐκβολῶν ἐφ' ἐκάτερα τοῦ ποταμοῦ κατοικοῦντες ἔλη καὶ δρυμοὺς οὐχ ὑψηλῆς ἀλλὰ πυκνῆς ὕλης καὶ ἀκανθώδους. κατὰ τούτους δ' ἴδρυνται Σούγαμβροι Γερμανοί.

Vertaling: 'Next after the Treveri are the Nervii, who are also a Germanic tribe. Last come the Menapii, who dwell on both sides of the river (sc. the Rhene) near its mouths, in marches and woods (not of tall timber, but dense and thorny). It is opposite to these that the Sugambri are situated, a Germanic people.'

In het derde deel van zijn vierde boek beschrijft Strabo Gallia Lugdunensis en een deel van Gallia Belgica. Strabo vermeldt de volkeren in volgorde van zuid naar noord, waarbij de Menapii duidelijk de verste regio en dus het kustgebied bewoonden. Het is opvallend dat de Menapii volgens Strabo beide oevers van de Rijn bewoonden, terwijl Caesar vermeldde dat ze in 55 v.C. door de Usipetes en Tencteri van de rechteroever verdreven waren (bron 4-7). Misschien dateert Strabo's informatie van vóór 55 v.C., misschien was de verdrijving tijdelijk. De moerassen en dichte bossen waarin de Menapii leefden

³¹ RADT, 2001, 1021-1023.

³² ROLLER, 2014, 26.

³³ SCHMIDT, 1997, 82-83.

³⁴ VAN DER VLIET, 1977, 143, 314.

Iijken een bekend gegeven in de Romeinse wereld. Merk op dat de Nervii en de Sugambri hier expliciet Germaans genoemd worden en de Menapii niet.

25-26. Strabo, *Geographia*, 4, 3, 5 (C 194)

Τῶν δὲ Τρηουίρων καὶ Νερουίῳν Σένονες καὶ Ῥῆμοι πρὸς ἐσπέραν οἰκοῦσιν, ἔτι δ' Ἀτρεβάτιοι καὶ Ἐβούρωνες: τοῖς **Μεναπίοις** δ' εἰσὶ συνεχεῖς ἐπὶ τῇ θαλάττῃ Μορίνοι καὶ Βελλοάκοι καὶ Ἀμβιανοὶ καὶ Σουεσίῳνες καὶ Κάλετοι μέχρι τῆς ἐκβολῆς τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ. ἐμφερῆς δ' ἐστὶ τῇ τῶν **Μεναπίῳν** ἢ τε τῶν Μορίνων καὶ ἡ τῶν Ἀτρεβατίῳν καὶ Ἐβουρώνων: ὕλη γάρ ἐστὶν οὐχ ὑψηλῶν δένδρων πολλή μὲν, οὐ τοσαύτη δὲ ὄσσην οἱ συγγραφεῖς εἰρήκασι, τετρακισχιλίων σταδίων, καλοῦσι δ' αὐτὴν Ἀρδουένναν. (...) αὐτοὶ δὲ κατέδυνον εἰς τὰ βάθη πανοίκιοι, νησίδια ἔχοντες ἐν τοῖς ἔλεσι. (...) νυνὶ δ' ἅπαντες οἱ ἐντὸς Ῥήνου καθ' ἡσυχίαν ὄντες ὑπακούουσι Ῥωμαίων.

Vertaling: 'West of the Treveri and the Nervii dwell the Senones and the Remi, and farther on, the Atrebates and the Eburones; and after the Menapii, on the sea, are, in their order, the Morini, the Bellovaci, the Ambiani, the Suessiones, and the Caleti, as far as the outlet of the Sequana river. Both the country of the Morini and that of the Atrebates and Eburones resemble that of the Menapii; for much of it, though not so much as the historians have said (four thousand stadia), is a forest, consisting of trees that are not tall; the forest is called Arduenna. (...) themselves, with their whole families slinking away into the depths of the forest, for they had small islands in their marshes. (...) But as it is, all the peoples this side of the Rheneus are living in a state of tranquillity and are submissive to the Romans.'

Deel vijf van boek vier bevat opnieuw een opsomming van volkeren, dit keer gaat het om stammen die leefden in het huidige Noord-Frankrijk en het kustgebied van het huidige België. De opsomming lijkt willekeuriger dan die uit bron 24. De volgorde komt niet overeen met de geografische situering van de vermelde volkeren. Over het terrein van de Morini, Atrebates en Eburones zegt Strabo verder dat het vooral bestaat uit bos en dat sommigen wonen op eilandjes in de moerassen, een beschrijving die ook opgaat voor het gebied van de Menapii. Opmerkelijk is ook de vermelding dat 'alle volkeren aan deze zijde van de Rijn in vrede leven en onderdanig zijn aan de Romeinen'. Van de vele wapeningen en militaire allianties die Caesar beschrijft (bron 1, 2, 3, 11), is in de tijd van Strabo geen sprake meer.

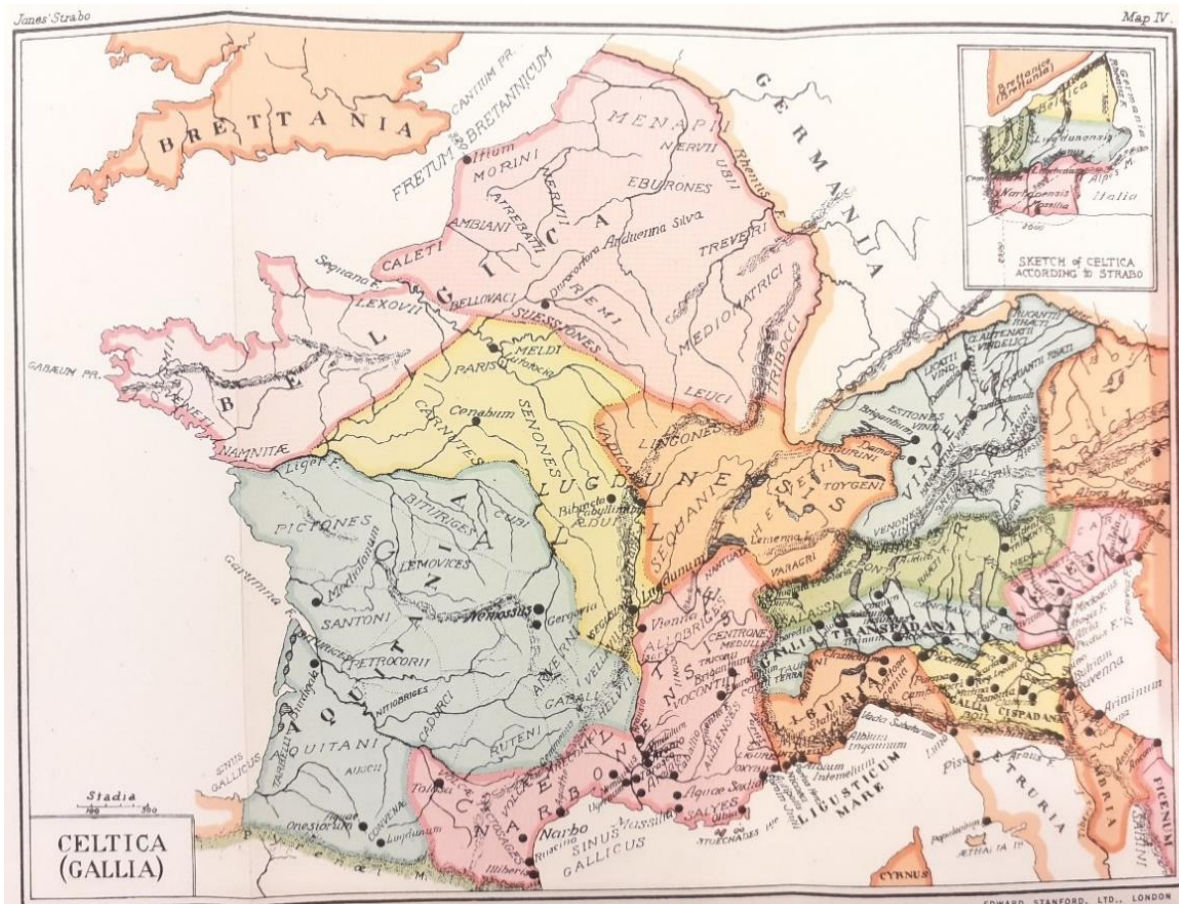
27. Strabo, *Geographia*, 4, 5, 2 (C 199)

Τοῖς δ' ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Ῥήνον τόπων ἀναγομένοις οὐκ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἐκβολῶν ὁ πλοῦς ἐστὶν, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ὁμορούντων τοῖς **Μεναπίοις** Μορίνων, (...)

Vertaling: 'However, the people who put to sea from the regions that are near the Rheneus make the voyage, not from the mouths themselves, but from the coast of those Morini, who have a common boundary with the Menapii.'

Deze passage bevat de concrete aanwijzing dat de Morini een buurvolk van de Menapii waren. Waar de vermelde gemeenschappelijke grens precies ligt, is niet geattesteerd. Verder is de passage belangrijk omdat ze een indicatie geeft van de vaarroutes voor handelaars en het leger. Vertrekkende

vanuit het Rijngebied ging men niet via het moeilijke estuarium van de Rijn de zee op, maar via binnenvaart reisde men naar de kustregio van de Morini, het huidige Noord-Frankrijk.³⁵ Het is uit de passage niet duidelijk of hetzelfde schip gebruikt werd om op zeeën en rivieren te varen.³⁶ Archeologisch onderzoek op boten aangetroffen in Nederland heeft in de eerste plaats aangetoond dat deze binnenvaart inderdaad bestond. Daarnaast werd het duidelijk dat er een ander type boot gebruikt werd voor het bevaren van Schelde, Maas en Rijn dan voor zeevaart.³⁷

Figuur 5. Celtica (Gallia). PAGE, 1960, uitvouwbare kaart.

28. Strabo, *Geographia*, 4, 5, 2 (C 200)

ἔπομβροι δ' εἰσὶν οἱ ἀέρες μᾶλλον ἢ νιφετώδεις: ἐν δὲ ταῖς αἰθρίαις ὀμίχλη κατέχει πολὺν χρόνον, ὥστε δι' ἡμέρας ὅλης ἐπὶ τρεῖς μόνον ἢ τέτταρας ὥρας τὰς περὶ τὴν μεσημβρίαν ὄρασθαι τὸν ἥλιον: τοῦτο δὲ κἀν τοῖς Μορίνοις συμβαίνει, καὶ τοῖς **Μεναπίοις** καὶ ὅσοι τούτων πλησιόχωροι.

Vertaling: 'Their weather is more rainy than snowy; and on the days of clear sky fog prevails so long a time that throughout a whole day the sun is to be seen for only three or four hours round about midday. And this is the case also among the Morini and the Menapii and all the neighbours of the latter.'

³⁵ TM Geo 20723.

³⁶ RADT, 2006, 465-466.

³⁷ JANSMA, HANCA en KOSIAN, 2014, 492-493.

Opnieuw vermeldt Strabo hier duidelijk de Morini als burenen van de Menapii. In een beschrijving van het weer in Britannia geeft hij mee dat dezelfde weersituatie voorkomt bij de Menapii. Grote weerverschillen tussen beide gebieden zullen er niet geweest zijn, maar misschien gaat Strabo hier toch uit van een stereotiep beeld.

29. Plinius Maior, *Naturalis historia*, 4, 17, 106

TM Work 286

Plinius de Oudere werd geboren in 23 of 24 n.C. in het huidige Como. Tijdens zijn dienst als eques en procurator kwam Plinius op vele plaatsen in het Romeinse rijk terecht, onder andere in Germania Superior, Africa, Gallia Narbonensis en Gallia Belgica. Daarnaast uitte hij zich als encyclopedist en auteur. Bij de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.C. kwam Plinius om het leven, een gebeurtenis die bekend is geraakt door de beschrijving van zijn neef Plinius de Jongere.³⁸

Met de *Naturalis historia*, gepubliceerd in 77 n.C., had Plinius, net als Strabo met zijn *Geographia*, de bedoeling de volledige bekende wereld te beschrijven. Plinius splitste het werk op in twee delen van elk achttien boeken. In het eerste deel heeft hij het voornamelijk over de natuur zelf, in het tweede deel bespreekt hij de relatie tussen de natuur en de mens. De eerste en enige attestatie van de Menapii komt voor in boek vier, bij de geografie van Noord- en Oost-Europa. Hoewel Plinius enkele delen van het Romeinse rijk met eigen ogen kon aanschouwen, gaat de geografische informatie in zijn werk hoofdzakelijk terug op wat oudere auteurs vóór hem schreven. Hij behandelde zijn bronnen kritisch, maar deed zelf geen onderzoek naar verschijnselen of dieperliggende oorzaken.³⁹

Tekst en vertaling zijn overgenomen van Rackham uit de uitgave van Loeb.

A Scaldi incolunt extera Texuandri pluribus nominibus, dein **Menapi**, Morini, Oromarsaci iuncti pago qui Chersiacus vocatur, Britanni, Ambiani, Bellovaci, Bassi; introrsus Catoslugi, Atrebates, Nervi liberi, Veromandui, Suaeuconi, Suessiones liberi. Ulmanectes liberi, Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi, Leuci liberi, Treveri liberi antea, et Lingones foederati, Remi foederati, Mediomatrici, Sequani, Raurici, Helveti; coloniae Equestris et Raurica.

Vertaling: 'The part beginning at the Scaldis is inhabited by the Texuandri, who have several names, and then the Menapi, the Morini, the Oromarsaci adjacent to the canton called Chersiacus, the Bretons, the Ambiani, the Bellovaci and the Bassi; and more in the interior the Catoslugi, Atrebates, Nervi (a free people), Veromandui, Suaeuconi, Suessiones (free), Ulmanectes (free), Tungri, Sunuci, Frisiavones, Baetasi, Leuci (free), Treveri (formerly free), Lingones (federated), Remi (federated), Mediomatrici, Sequani, Raurici, Helveti; and the Equestrian and Rauric colonies.'

In dit hoofdstuk beschrijft Plinius eerst dat tussen de Schelde en de Seine zich Belgica bevindt, tussen de Seine en de Garonne Celtica, tussen de Garonne en de aanzet van de Pyreneeën Aquitanica. Vervolgens bespreekt hij gedetailleerd elk gebied. In de passage hierboven komen de Texuandri voor de eerste keer voor bij een antiek auteur. In de vierde eeuw n.C. schreef Ammianus Marcellinus hen

³⁸ SALLMANN, 2000, 1135-1136.

³⁹ SALLMANN, 2000, 1138-1139; GERBRANDY, 2007, 226-227.

toe aan de regio die overeenkomt met het huidige Zeeland en het noordelijkste deel van België.⁴⁰ Aangezien Caesar zeer uitgebreid schrijft over de volkeren in deze regio, maar de Texuandri niet vermeldt, dateert de komst van deze stam in het gebied bij de Schelde vermoedelijk van na zijn tijd. Dit toont aan dat het territorium van volkeren niet statisch is, maar dynamisch en veranderlijk doorheen de tijd. Zoals in veel andere teksten komen de Menapii en de Morini samen voor. Uit de volgorde van de volkeren is af te leiden dat Plinius het kustgebied beschreef vanaf de monding van de Schelde. De Menapii bevolkten dus een noordelijker gelegen regio dan de Morini. Lange tijd werd Chersiacus gelezen als Gesoriacum. Hoewel sommige edities nog steeds vertalen met Gesoriacum, werd in het onderzoek een consensus bereikt dat het om Chersiacus gaat, geïdentificeerd als het antieke Cersiaci.⁴¹ Caesar introduceerde het begrip Britanni voor de inwoners van het gebied tussen de Seine en de Loire, in de antieke regio Armorica, het huidige Bretagne. Hier maakt Plinius dus een sprong naar een volk dat buiten het gebied leeft dat hij beschrijft. Vervolgens vermeldt hij wel de Ambiani en de Bellovaci, verblijvend tussen het gebied van de Morini en de Seine. De Bassi tot slot zijn onbekend en worden door geen enkele andere antiek auteur genoemd.⁴² Om te benadrukken dat voorgaande volkeren aan de kust wonen, gebruikt Plinius in de volgende passage het woord “introrsus”; de tegenstelling tussen kustgebied en binnenland is duidelijk.

30. Tacitus, *Historiae*, 4, 28

TM Work 494

De Romeinse historiograaf Cornelius Tacitus was afkomstig uit Gallia Cisalpina of Gallia Narbonensis en leefde van 55 tot 120 n.C. Hij doorliep een schitterende politieke carrière van 87 tot 113 n.C., maar is vooral bekend omwille van zijn twee grote historische werken: de *Historiae* en de *Annales*. De vermelding van de Menapii bevindt zich in boek vier van de *Historiae*. Het eerste boek van de *Historiae* vangt aan met een beschrijving van de toestand van het Romeinse rijk in het jaar 69 n.C. Verder behandelt Tacitus in twaalf (of veertien) boekdelen de Flavische heerschappij. Helaas zijn slechts de eerste vier boeken volledig en het vijfde boek gedeeltelijk bewaard. De *Historiae* zijn geschreven tussen 105 en 110 n.C. Bondigheid is kenmerkend voor Tacitus' schrijfstijl en het werk is opgesteld volgens het annalistisch principe. Hoewel hij zelf beweert objectief te zijn en de meest geloofwaardige informatie mee te geven, vermeldt hij nergens zijn bronnen.⁴³

De Latijnse tekst is overgenomen uit de Budé-editie, opgesteld door Le Bonniec en becommentarieerd door Hellegouarc'h. De vertaling is van de hand van Hunink.

At Civilem immensis auctibus universa Germania extollebat, societate nobilissimis obsidum firmata. Ille, ut cuique proximum, vastari Ubios Trevirosque, et aliam manum Mosam amnem transire iubet, ut **Menapios** et Morinos et extrema Galliarum quateret.

⁴⁰ AMMIANUS MARCELLINUS, *Res gestae libri XXXI*, 17, 8, 3.

⁴¹ DONATI, 1971, 72-73; TM Geo 50328.

⁴² TM Geo 50330.

⁴³ FLAIG, 2001, 1209-1210; GERBRANDY, 2007, 324, 328-331.

Vertaling: 'Civilis werd door geweldige versterkingen vanuit geheel Germanië almaar sterker, waarbij het bondgenootschap werd bekrachtigd met gijzelaars uit de meest adellijke families. Hij gaf opdracht het land van de Ubiërs en Treveren te vernietigen, een taak voor de respectievelijke buurstammen. Een andere groep kreeg orders de Maas over te steken om de Menapii, de Morini en het grensgebied van Gallië te ontwrichten.'

De beschreven gebeurtenissen spelen zich af in het jaar 70 n.C. De vermelding van de naam Civilis is een duidelijke indicatie dat het hier gaat om de opstand van de Batavi waarvan Gaius Iulius Civilis de leider was. In zijn afkeer tegen de Romeinen mobiliseerde hij de Germaanse stammen om in opstand te komen.⁴⁴ Niet alleen het Romeinse leger moest het ontgelden, maar ook de volkeren in Gallia Belgica die onder Romeins bewind leefden. Tacitus levert hier een getuigenis dat de Menapii in die tijd ook al aan de westzijde van de Maas woonden, vermoedelijk tamelijk noordelijk, aangezien de Nervii zuidelijker in het gebied tussen Schelde en Maas leefden.⁴⁵ Tacitus is de enige bron die de Menapii in de context van de Bataafse opstand vermeldt; uit de passage noch uit het vervolg van de tekst is af te leiden of de Menapii en de Morini daadwerkelijk aangevallen werden. Opnieuw valt op dat Menapii en de Morini samen voorkomen.

31. Martialis, *Epigrammata*, 13, 54, 2

TM Work 2793

De Romeinse auteur Martialis is vooral bekend door zijn epigrammen of puntdichten. Hij leefde in de tweede helft van de eerste eeuw n.C. en was afkomstig uit het noorden van de provincia Hispania. In 64 n.C., rond zijn twintigste, reisde hij naar Rome waar hij stilaan doordrong in de kringen van de keizer en bekendheid verwierf als dichter. In totaal schreef hij ruim 1500 gedichten en gaf hij literair prestige aan het genre. De onderwerpen van de epigrammen zijn heel uiteenlopend maar beschrijven hoofdzakelijk het dagelijkse leven in zijn tijd te Rome.⁴⁶

Tekst en vertaling zijn overgenomen uit de Budé-editie, uitgegeven en vertaald door Izaak.

LIV. Perna

Cerretana mihi fiat vel missa licebit de **Menapis**: lauti de petasone vorent.

Vertaling: '54. Jambon. Qu'on me serve du jambon du pays des Cerritans ou qu'on m'en envoie (ils se valent) de chez les Ménapiens: et que les gourmets dévorent le jambonneau.'

Blijkbaar was de Menapische ham een bekend product tot in de hoogste kringen en werd hij verhandeld naar Rome. Om dat te kunnen verwezenlijken moeten de Menapii zich hebben beziggehouden met het kweken van varkens en het winnen van zout voor de bewaring van het vlees. De andere ham die Martialis beschrijft is er een van bij de Cerretani, de huidige regio Cerdaña, in de oostelijke Pyreneeën.⁴⁷

⁴⁴ DIETZ, 1997, 488-491; ECK, 1999, 32; DERU, 2016, 21.

⁴⁵ CHILVER, 1985, 45.

⁴⁶ LAUSBERG, 1999, 957-958; GERBRANDY, 2007, 269-270.

⁴⁷ IZAAC, 1961, 294; TM Geo 56960.

32. Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, 2, 9, 10

TM Work 334

Over de Griekse wetenschapper Claudius Ptolemaeus is weinig geweten, maar uit zijn beschrijvingen van waargenomen astronomische fenomenen valt af te leiden dat hij leefde in Alexandria tussen 100 en 170 n.C. In de belangrijke stad Alexandria waren de voornaamste administratieve documenten en wetenschappelijke werken voor handen. Ptolemaeus geeft zelf aan geput te hebben uit het werk van zijn voorgangers. Daarnaast zou hij zijn werken ook deels gecompileerd hebben op basis van eigen waarnemingen.⁴⁸

In de *Mathematica syntaxis*, beter bekend als de *Almagest*, presenteert Ptolemaeus vooruitstrevende concepties over de aarde, de planeten, de zon- en maancyclus en het sterrenstelsel. Voor deze paper is echter alleen zijn, vermoedelijk laatste, werk *Geographia* van belang. In tegenstelling tot Strabo's werk (bron 24-28) bevat de *Geographia* van Claudius Ptolemaeus geen etnografische beschrijvingen van volkeren en landen, maar een lijst van plaatsnamen, aangevuld met de lengte- en breedtegraden. Het opgetekende gebied komt wel overeen met dat van Strabo en Plinius: de op dat moment bekende wereld. Na een inleiding over de problematiek van kaarten tekende Ptolemaeus in boek twee tot zeven meer dan 8100 plaatsnamen op. Boek acht bevatte kaarten van de beschreven regio's maar is verloren gegaan.⁴⁹

Tekst en vertaling zijn overgenomen uit de uitgave van Stückelberger en Grabhoff. Omdat de informatie van deze passus later nog van belang zal zijn, wordt de hele passage opgenomen. Om de interpretatie te vergemakkelijken is de vertaling telkens meteen na het Grieks geplaatst.

Κεφ. θ'

Κελτογαλατίας Βελγικῆς θέσις

[Εὐρώπης πίναξ γ]

9. Kapitel

Gallia Belgica/O-Frankreich, Belgien

[Europa, 3. Karte]

1. Τῆς δὲ Βελγικῆς Γαλλίας ἡ μὲν ἀπὸ δύσεως πλευρὰ καὶ παρὰ τὴν Λουγδουνησίαν εἴρηται.

Ἡ δ' ἀρκτική καὶ παρὰ τὸν Βρεττανικὸν Ὠκεανὸν ἔχει οὕτως·

Die westliche Seite der Gallia Belgica, die an die Lugdunensis grenzt, wurde bereits besprochen. Die nördliche Seite aber, entlang de Britannischen Ozeans/The Channel, gliedert sich folgendermassen:

2. Μετὰ τὰς τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ ἐκβολάς	κ°	να° L'
Φρούδιος ποταμοῦ ἐκβολαί	κα° Lδ'	νβ° γ'
Ἴτιον ἄκρον	κβ° (δ')	νγ° L'
Nach der Sequana-/Seine-Mündung	20°	51° 30'
Frudis-Mündung	21° 45'	52° 20'
Kap Itium	22° (15')	53° 30'

3. Μορινῶν·

⁴⁸ FOLKERTS, 2001, 599; STÜCKELBERGER en GRABHOFF, 2006, 9-10.

⁴⁹ FOLKERTS, 2001, 559-560, 563-564; STÜCKELBERGER en GRABHOFF, 2006, 10.

Γησοριακὸν ἐπίνειον	κβ° Λδ' (Λ')	νγ° Λ'
Ταβούδα (Ταβούλα) ποταμοῦ ἐκβολαί	κγ° Λ'	νγ° Λ'
Μόσα ποταμοῦ ἐκβολαί	κδ° γο'	νγ° γ' (Λ')
Im Gebiet der Moriner:		
Gesoriacum/Boulogne-sur-Mer, ein Ankerplatz	22° 45' (30')	53° 30'
Tabuda-(Tabula-)Mündung	23° 30'	53° 30'
Mosa-/Maas-Mündung	24°40'	53° 20' (30')
4. Βαταυῶν'		
Λουγόδιον	κς° Λ'	νγ° γ'
Ῥήνου ποταμοῦ τὸ δυσμικὸν στόμα	κς° Λδ'	νγ° γ'
τὸ μέσον στόμα τοῦ ποταμοῦ	κζ°	νγ° ζ'
τὸ ἀνατολικὸν στόμα τοῦ ποταμοῦ	κη° (κζ° γ')	νδ°
Im Gebiet der Bataver:		
Lugdunum/Leiden	26° 30'	53° 20'
Westliche Rhein-Mündung	36°45'	53° 20'
Mittlere Mündung des Flusses	27°	53° 10'
Östliche Mündung des Flusses	28° (27° 20')	54°
5. Ἡ δ' ἀπ' ἀνατολῶν πλευρὰ περιορίζεται τῷ Ῥήνω ποταμῷ παρὰ τὴν Μεγάλην Γερμανίαν,		
οὔ ἢ μὲν κεφαλὴ ἐπέχει μοίρας	κθ° γ'	μς°
τὸ δὲ κατὰ τὴν τοῦ Ὀβρίγκα ποταμοῦ		
πρὸς δυσμὰς ἐκτροπὴν μοίρας	κη°	ν°
καὶ ἔτι τῷ ἀπὸ τῆς πηγῆς ἐπὶ τὰς Ἄλλειψ ὄρει,		
ὃ καλεῖται Ἀδούλας ὄρος	κθ° Λ'	με° δ'
Ἰουρασσὸς ὄρος	κς° δ'	μς°
Die östliche Seite entlang Gross-Germaniens wird durch den Fluss Rhenus/Thein begrenzt;		
sein Quellgebiet liegt bei	29° 20'	46°
der Punkt bei der Einmündung des Flusses Obrinca von Westen her liegt bei	28°	50°
sowie durch das Gebirge, das von der Quelle bis zu den Alpen reicht;		
es heisst Adula-Gebirge/Adula-Alpen	29° 30'	45° 15'
Jurassus-Gebirge/Jura	26° 15'	46°
6. Ἡ δ' ἀπὸ μεσημβρίας πλευρὰ συνήπται μὲν τῷ μέρει τῆς Ναρβωνησίας Γαλλίας, διήκει δὲ ἀπὸ τοῦ εἰρημένου κοινοῦ ὁρίου τῆς τε Λουγδουνησίας καὶ τῆς Ναρβωνησίας μέχρι τοῦ κοινοῦ πέτρατος τῶν τε Ἄλλεων καὶ τοῦ Ἀδούλα ὄρους,		
ὃπερ ἔχει μοίρας	κθ° Λ'	με° δ'
Die südliche Seite grenzt an den übrigen Teil der Gallia Narbonensis und erstreckt sich vom bereits genannten gemeinsamen Grenzpunkt der Lugdunensis und der Narbonensis bis zum gemeinsamen Ende der Alpen und des Adula-Gebirges;		
es liegt bei	29° 30'	45° 15'
7. Κατέχουσι δὲ τὴν παράλιον ἐπιλαμβάνοντες συχνὸν καὶ τῆς μεσογαίας παρὰ μὲν τὸν Σηκοάναν ποταμὸν Ἄτριβάτιοι, ὧν πόλις		
Νεμετακόν (Μέτακον)	κβ°	να°

Die Küste bewohnen die Atrebaten, die sich entlang der Seine auch weit ins Landesinnere erstrecken; ihre Stadt heisst

Nemetacum/Arras 22° 51°

8. Μετά δὲ τούτους ὡς πρὸς ἀνατολὰς Βελλοῦακοι, ὧν πόλις

Καισαρόμαγος κβ° Λ' (Λγ') να° γ'

Μεθ' οὗς ὁμοίως Ἀμβιανοὶ καὶ πόλις αὐτῶν

Σαμαροβρίουα (Σαμαροβρίγα) κβ° δ' νβ° Λ' (ς')

Μεθ' οὗς οἱ Μορινοί, ὧν πόλις μεσόγειος

Ταρουάννα κγ° γ' νβ° Λγ'

Nach diesen wohnen gegen Osten die Bellovaker; ihre Stadt heisst

Caesaromagus/Beauvais 22° 30' (50') 51° 20'

Nach ihnen wohnen in derselben Gegend die Ambianer mit ihrer Stadt

Samarobriva/Amiens 22° 15' 52° 30' (10')

Nach ihnen die Moriner; ihre Stadt im Landesinnern heisst

Tarvenna/Thérouanne 23° 20' 52° 50'

9. Ἐἴτα μετὰ τὸν Ταβούδαν (Ταβούλλαν) ποταμὸν Τοῦνγροι καὶ πόλις αὐτῶν

Ἄτουάκουτον (Ἄτουάκοντον) κδ° Λ' νβ° γ' (Λγ')

Ferner wohnen jenseits des Flusses Tabuda (Tabulla) die Tungrer mit ihrer Stadt

Aduatuca/Tongeren 24° 30' 52° 20' (50')

10. Ἐἴτα μετὰ τὸν Μόσαν ποταμὸν **Μενάπιοι** καὶ πόλις αὐτῶν

Κάστελλον κε° νβ° δ'

Dann wohnen jenseits des Flusses Mosa/Maas die Menapier mit ihrer Stadt

Castellum/Cassel 25° 52° 15'

11. Ὑπὸ δὲ τὰ εἰρημένα ἔθνη παροικοῦσιν ἀρκτικώτεροι μὲν Νερούσιοι (Ἐρούσιοι), ὧν πόλις

Βάγανον (Βάσακον) κε° δ' να° γο'

Ὑπὸ δὲ τούτους ἀπ' ἀνατολῶν τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ Σουβάνεκτοι (Οὐβάνεκτοι), ὧν πόλις

Ῥατόμαγος κβ° γο' (Λ') ν°

Μεθ' οὗς Οὐιρομάνδυες, ὧν πόλις

Αὐγούστα Οὐιρομανδύων κε° Λ' ν°

Ὑφ' οὗς Σουέσσονες, ὧν πόλις ὁμοίως ἀπ' ἀνατολῶν τοῦ Σηκοάνα ποταμοῦ

Αὐγούστα Σουεσσόνων κγ° Λ' μη° Λγ' (Λδ')

Südlich der eben genannten Völker wohnen recht weit im Norden die Nervier; ihre Stadt heisst

Bagacum/Bavay 25° 15' 51° 40'

Südlich von diesen aber wohnen östlich der Seine die Subanekten; ihre Stad heisst

Ratomagus 22° 40' (30') 50°

Nach ihnen die Viromanduer; ihre Stadt heisst

Augusta Viromanduorum/Saint-Quentin 25° 30' 50°

Südlich von ihnen wohnen die Suessionen; ihre Stadt, die ebenfalls östlich der Seine liegt, heisst

Augusta Suessionum/Soissons 23° 30' 48° 50' (45')

12. Μεθ' οὗς παρὰ μὲν τὸν ποταμὸν οἱ Ῥῆμοι καὶ πόλις αὐτῶν

Δουροκόττορον κγ° Λδ' μη° Λ'

Ἀνατολικώτεροι δὲ τῶν Ῥῆμων ἀρκτικώτεροι μὲν Τρίβηροι, ὧν πόλις

Αὐγούστα Τριβήρων κς° μη° Λ' (ς')

Μεσημβρινώτεροι δὲ Μεδιομάτρικες, ὧν πόλις

Διουόδουρον

κε° Λ'

μζ° γ'

(...)

Nach diesen wohnen entlang des Flusses die Remer mit ihrer Stadt

Durocortorum/Reims

23° 45'

48° 30'

Östlich der Remer wohnen gegen Norden die Treverer; ihre Stadt heisst

Augusta Treverorum/Trier

26°

48° 30' (10')

Gegen Süden aber die Mediomatriker; ihre Stadt heisst

Dividurum/Metz

25° 30'

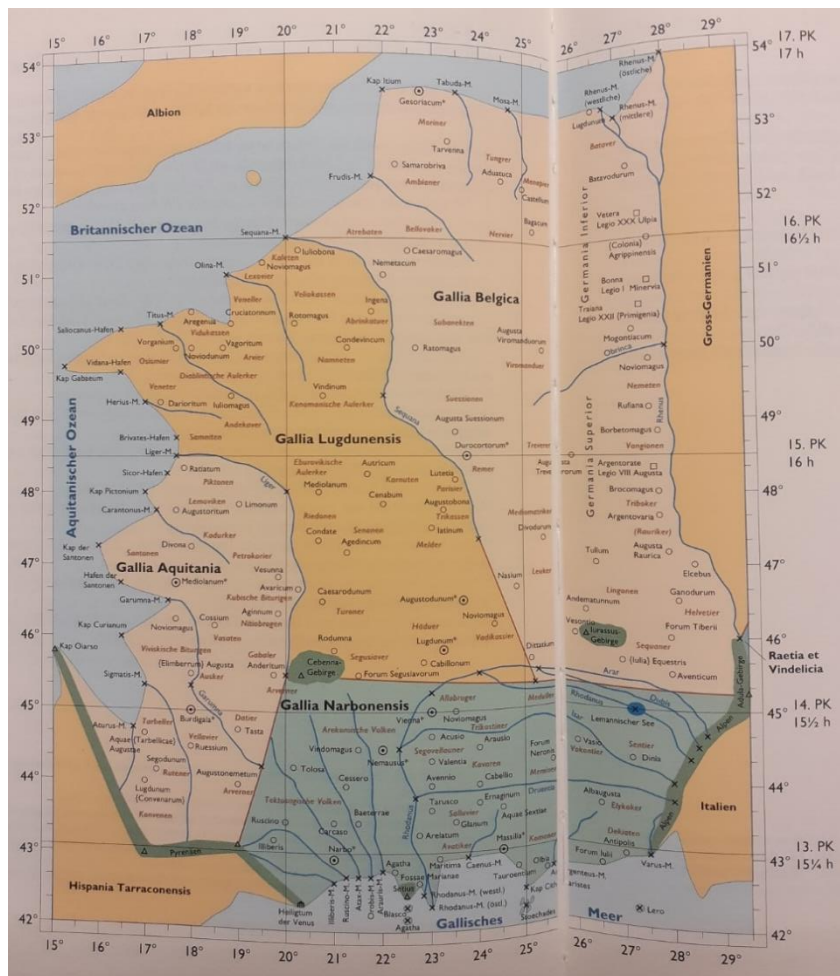
47° 20'

(...)

In hoofdstuk negen van het tweede boek focuste Ptolemaeus op Gallia Belgica. In deze context komen de Menapii aan bod. Ptolemaeus beschrijft vanaf de kust de ligging van het gebied van de Atrebates, de Bellovaci, de Ambiani en de Morini. Vervolgens wonen volgens hem de Tungri aan de overkant van de rivier de Tabuda (de Keltische benaming voor de Schelde), en de Menapii aan de overzijde van de rivier de Maas met als belangrijkste plaats Castellum, het huidige Cassel in Noord-Frankrijk. Bij het bekijken van de kaart (Figuur 6) valt meteen de vreemde ligging op van het Menapisch gebied. De Tungri scheiden de Menapii van de Morini en de hoofdstad Castellum wordt gesitueerd aan de Maas. Misschien beschrijft Ptolemaeus het gebied van de Menapii hier op basis van een oudere bron, toen ze nog noordelijker

gehuisvest waren, maar heeft hij uit zijn eigen tijd weet van het bestaan van Castellum Menapiorum. Bijzonder is ook de marginale ligging van de hoofdstad ten opzichte van de rest van het gebied. Vermoedelijk bewoonden de Menapii een zeer ruim gebied waarin de hoofdstad organisch ontstaan is door het verloop van de Romeinse wegen.

Om van elke plaats de exacte locatie te kunnen bepalen, deelde Ptolemaeus de voor hem bekende wereld op in 26 delen. In elk van die 26 gebieden berekende hij locaties op basis van hun lengte- en breedtegraad, een systeem dat ook vandaag nog gebruikt wordt. De

Figuur 6. Europa, 3. Karte: Gallia Aquitania, Gallia Lugdunensis, Gallia Belgica, Gallia Narbonensis. STÜCKELBERGER en GRABHOFF, 2006, 784-78.

breedtegraad becijferde hij, net als vandaag, vanaf de evenaar. Voor de lengtegraad maakte hij echter gebruik van een meridiaan ter hoogte van de Canarische eilanden. Over het algemeen zijn zijn lengtegraden veel minder nauwkeurig dan zijn breedtegraden.⁵⁰

33. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, 39, 20

TM Work 20

Net als veel andere Romeins auteurs bekleedde Aurelius Victor verschillende ambtelijke functies in het Romeinse rijk. In 389 n.C. werd de op dat moment 69 jaar oude Afrikaan stadsprefect van Rome, het hoogtepunt in zijn carrière. Hoewel er na de eerste helft van de tweede eeuw een terugval was in het aantal geschiedschrijvers, bloeide het genre weer op vanaf de vierde eeuw. Victor leverde zijn bijdrage met een reeks keizersbiografieën, waarin hij op beknopte wijze de geschiedenis van Augustus tot Constantinus I uit de doeken doet.⁵¹ Hij is de eerste die de keizertijd indeelde volgens de dynastieën zoals we ze nu kennen. Om een chronologisch narratief te creëren maakt Aurelius Victor gebruik van de keizerfiguren, maar in tegenstelling tot de annalistische geschiedschrijving waarbij de nadruk op de chronologie ligt, focust Victor op de rol van exempla. Daarbij velt hij ook morele oordelen.⁵²

De Latijnse tekst en de vertaling zijn overgenomen uit de editie van Budé, uitgegeven en vertaald door Dufraigne.

Quo bello Carausius, **Menapiae** civis, factis promptioribus enituit; (...)

Vertaling: 'Dans cette guerre, Carausius, un Ménapien, se fit remarquer par des exploits fort brillants.'

Deze passage waarin een 'Menapiae civis' vermeld wordt, kadert in de beschrijving van de veldtocht van keizer Maximianus (285/286 – 305 n.C.) doorheen Gallia van 284 tot 286 n.C. om het gebied te pacificeren. Carausius liet zich blijkbaar opmerken omwille van zijn prestaties, die verder opgesomd worden als het besturen van boten, met een uitgeruste vloot de Germanen op de zee achtervolgen en een groot aantal van hen doden. Hieruit blijkt dat de Menapii op zee actief waren en onderricht in de zeevaartkunst.⁵³

Carausius (286 – 293 n.C.) liet zich opmerken toen hij tijdens de veldtochten van Maximianus bijdroeg aan het neerslaan van de Bagaudae, opstandelingen op het Gallische platteland. Maximianus stelde hem vervolgens aan als commandant van een vloot tegen de aanvallende Saksen en Franken. In 286 riep Carausius zichzelf uit tot keizer. Een Romeinse strafexpeditie werd verhinderd en uiteindelijk kwam men tot een overeenkomst. De Gallische keizer bracht in eigen naam munten uit, maar werd uiteindelijk in 293 vermoord door zijn nauwe medewerker Allectus.⁵⁴

⁵⁰ AUJAC, 1993, 160-164.

⁵¹ GERBRANDY, 2007, 410.

⁵² ROHRBACHER, 2002, 45; ROLLER, 2009, 218-219.

⁵³ SCHÖN, 1999, 1222.

⁵⁴ BIRLEY, 1997, 983; CASEY, 2003, 39, 43.

34-39. *Notitia dignitatum*

TM Work 265

De *Notitia dignitatum* is een administratief werk van een onbekende auteur. Tussen 395 en 430 n.C. stelde deze een lijst op van de civiele en militaire ambten in het gehele Romeinse rijk. De *Notitia dignitatum* getuigt op verschillende plaatsen van het bestaan van militaire eenheden met het ethnon Menapii en vormt dus een belangrijke bron voor het onderzoek.⁵⁵ Het is interessant om deze getuigenissen te vergelijken met de gevonden militaire diploma's van Menapii uit de eerste en tweede eeuw (bron 43-49) om gelijkenissen en evoluties te achterhalen.

De Latijnse tekst is overgenomen uit de uitgave van Seeck.

34-35. *Notitia dignitatum*, Or. 8, 3 en 35

Menapii

Vertaling: 'Menapii' (wapenschild van de militaire eenheid in de Thraciae)

Bij de insignia van de troepen onder het bevel van de magister militum in Thracia staat het wapenschild van de Menapii afgebeeld. Het schild wordt gevormd door een witte cirkel met daarin een rode cirkel die bovenaan in het midden twee inkepingen heeft. Onder de rode cirkel lijkt de figuur van een hond naar links te rennen. Er zijn gelijkenissen met het schild van de Tertio decimani rechtsonder. Deze attestatie levert het bewijs van een Menapische hulp troep of troep met Menapische roots in Thracia aan het einde van de vierde eeuw. De afbeelding van alle wapenschilden vormt een inleidend overzicht bij de verdere opsomming van alle ambten in het oosten.

Sub dispositione viri illustris magistri militum per Thracias

(...)

Legiones comitatenses

(...)

Menapii

Vertaling: 'Ter beschikking van de illustere magister militum in Thracia (...) legiones comitatenses (..) (de militaire eenheid) Menapii'

Na de afbeelding van de wapenschilden geeft de auteur van de *Notitia dignitatum* een lijst met diezelfde militaire eenheden. Hier komen de Menapii dus opnieuw voor, dit keer specifiek onder de noemer legiones comitatenses. De comitatenses vormden mobiele eenheden van het laat-Romeinse leger en waren vanaf de vierde eeuw duidelijk onderscheiden van de limitanei die gebonden waren aan een bepaalde limes.⁵⁶

⁵⁵ JOHNE, 2000, 1011-1013.

⁵⁶ CAMPBELL, 1997, 93-94.

Menapi seniores

Vertaling: 'Menapii seniores' (wapenschild van de militaire eenheid 'Menapi seniores')

Ook in het westelijke deel van het Romeinse rijk was volgens de *Notitia dignitatum* een militaire eenheid gestationeerd met strijders bestaande uit Menapii. Het schild van de Menapii seniores is verschillend van dat van de Menapische eenheid in de Thraciae (bron 34). Op deze afbeelding heeft het schild een rode band aan de buitenkant en een groene achtergrond. In het midden is een goudgele cirkel getekend die onderaan omringd wordt door iets wat lijkt op een Romeinse armband.

Sub dispositione viri illustris magistri peditum praesentalis

(...)

Legiones comitatenses XXXII:

Menapii seniores

Vertaling: 'Ter beschikking van de illustere magister peditum praesentalis: (...) 32 legiones comitatenses: de Menapii seniores'

Net als bij bron 35 wordt eerst het schild en de naam van de militaire eenheid weergegeven en vervolgens een lijst met dezelfde eenheden. De Menapii seniores staan als eerste vermeld bij een groep van tweeëndertig militaire eenheden die ter beschikking stonden van de magister peditum praesentalis. In het westen werd de magister peditum bijgestaan door een magister equitum; beide kregen equites comitatenses en legiones comitatenses toebedeeld. In de loop van de tijd absorbeerden de magister peditum en de magister equitum de leidende functies van dux en comites.⁵⁷

Waarom hier precies de seniores van de Menapii genoemd worden is niet duidelijk. Een Menapische eenheid met iuniores is niet geattesteerd, maar moet bestaan hebben. In de eerste plaats maakt de toevoeging seniores een onderscheid tussen twee Menapische eenheden die anders dezelfde naam zouden dragen. Daarnaast wijst iuniores/seniores op een ranking, eerder dan op de leeftijd van de soldaten. De iuniores vormen over het algemeen een groep van nieuwe rekruten, soms toegevoegd aan een bestaande eenheid die dan de naam iuniores krijgt. De seniores daarentegen zijn getrainde soldaten die bedreven zijn in de krijgskunst.⁵⁸

⁵⁷ HERZ, 1999, 675-676.

⁵⁸ TOMLIN, 1972, 258-261; CAMPBELL, 1999, 57.

38. *Notitia dignitatum*, Oc. 7, 83

Intra Gallias cum viro illustri magistro equitum Galliarum

(...)

Menapii seniores

Vertaling: 'In Gallia onder de illustere magister equitum van de Galliae: (...) Menapii seniores'

Zoals uitgelegd bij bron 37 was het militaire imperium in het West-Romeinse rijk verdeeld onder de magister peditum en magister equitum. Bijkomend waren er ook regionale magistri, zoals de magister equitum per Galliarum vermeld in deze passage.⁵⁹ Het gaat hier opnieuw over een Menapische eenheid van seniores die gestationeerd was in Gallia. De eenheden lijken per rubriek in een willekeurige volgorde opgesomd te staan. De attestatie van de Menapii in bron 36-38 toont aan dat ze zowel voetvolk als ruiters leverden in Gallia.

39. *Notitia dignitatum*, Oc. 41, 16

Sub dispositione viri spectabilis ducis Mogontiacensis

(...)

Praefectus militum **Menapiorum**, Tabernis

Vertaling: 'Ter beschikking van de bewonderenswaardige dux van Mogontiacum: (...) de praefectus militum van de Menapii in Taberna'

De laatste vermelding van de Menapii in de *Notitia dignitatum* gaat opnieuw over een eenheid in het westen, namelijk onder het commando van de dux van Mogontiacum, het huidige Mainz. De praefectus militum verbleef met zijn eenheid in Tabernae, vandaag Rheinzabern.⁶⁰ Naast Gallia en Thracia kwamen de Menapii als militaire eenheid dus ook voor in Germania Superior. Omdat de focus in deze passage op de persoon van praefectus militum ligt, zijn er weinig extra gegevens over de Menapii. Hoe dan ook blijkt uit de *Notitia dignitatum* dat Menapii of strijders met Menapische roots na hun opname in het Romeinse rijk zowel in het westen (in Gallia en in Germania Superior) als in het oosten (in de Thracia) werden ingezet, te voet en te paard.

⁵⁹ HERZ, 1999, 676.

⁶⁰ TM Geo 3285; TM Geo 28003.

40. *Notae Tironianae* (Zangemeister, 1892, p. 8 no. 58)

TM Work 5431

(...)

57 Auscius

58 **Menapius**

59 Atrebas

60 Suessio

(...)

Vertaling: 'Auscius (sc. een stam uit Aquitania)

Menapius (sc. een stam uit Belgica)

Atrebas (sc. een stam uit Belgica)

Suessio (sc. een stam uit Belgica)'

Tot slot worden de Menapii vermeld in een stenografische lijst van 102 volkeren en plaatsen in de drie Galliae. De overgeleverde lijst dateert uit de achtste of negende eeuw, maar gaat vermoedelijk terug op een origineel uit de vierde eeuw n.C. In de overgang naar de middeleeuwen is het werk bewerkt en zijn verschillende plaatsnamen toegevoegd. De attestatie van het ethnicon Menapius komt uit de oudere versie van de tekst.⁶¹ De ordening van de lijst lijkt willekeurig. Het is opmerkelijk dat de Morini in de lijst ontbreken.⁶²

Stenografie of tachygrafie is een schrift dat bestaat uit tekens of symbolen, met de bedoeling om even snel als spreektaal geschreven te kunnen worden. Het eerste volwaardige Latijnse tachygrafisch systeem wordt toegeschreven aan Tiro, de secretaris van Cicero. Vandaar de naam *Notae Tironianae* voor het kortschrift uit de Romeinse tijd. Tiro's schriftsysteem is via de Merovingers en Karolingers in gebruik gebleven tot in de hoge middeleeuwen, waar deze bron getuige van is.⁶³

⁶¹ ZANGEMEISTER, 1892, 21, 31.

⁶² ZANGEMEISTER, 1892, 20, 28.

⁶³ GIOVÈ MARCHIOLI, 2001, 1206-1207; ZELZER, 2002, 614-615.

2. Antieke documentaire bronnen die de Menapii vermelden

41. I. Aquileiae 2 2805, 4

TM 556099 EDCS-01600163 EDR144750

Adiutor / Lauci f(ilius) / cives / **Menapius** / mil(es) coho(rtis) I / Pannoniorum / |(centuria) Bassi stipen(diorum) XI / ann(orum) XXXII / h(ic) s(itus) e(st)

Vertaling: 'Adiutor, zoon van Laucus, burger <van de civitas> Menapius, soldaat in de cohors I Pannoniorum in de centuria van Bassus, 11 jaar in dienst, 32 jaar oud. Hier ligt hij.'

Dit grafopschrift van een Menapiër dateert uit de tweede helft van de eerste eeuw n.C. (69 – 96 n.C.) en bevat daarmee de oudste epigrafische vermelding van de Menapii. Het werd teruggevonden in Varmo in de buurt van Aquileia, in het noorden van Italië, de vroegere provincia Venetia et Histria. De steen duidt de laatste rustplaats aan van Adiutor, een naam die in de Romeinse tijd frequent voorkwam in Noricum, Gallia Belgica, Pannonia en Noord-Italië. Het opschrift vermeldt expliciet de Menapische afkomst van Adiutor en zijn statuut als lid van de civitas Menapiorum. Deze grafsteen is tevens de oudste attestatie van een Menapius in het Romeinse leger.⁶⁴

42. CIL XI.1 390, 13-14

TM 517527 EDCS-20401829

L(ucio) Lepidio L(uci) f(ilio) An(iensi) / Proculo / mil(iti) leg(ionis) V Macedon(icae) / |(centurioni) leg(ionis) eiusdem |(centurioni) leg(ionis) eiusdem II / |(centurioni) leg(ionis) VI Victricis / |(centurioni) leg(ionis) XV Apollinar(is) / prim(o) pilo leg(ionis) XII[I] Gemin(ae) / donis donato ab / Imp(eratore) Vespasiano Aug(usto) / bello Iudaico torquib(us) / armillis phaleris / corona vallari / salinatores civitatis / **Menapiorum** ob mer(ita) eius / Septimina f(ilia) reponend(um) / curavit

Vertaling gebaseerd op VAN DOORSELAER en DE COCK, 2004, 46: 'Voor Lepidius Proculus, zoon van Lucius uit de tribus Aniensis, soldaat van de legio V Macedonia, centurio van hetzelfde legioen, centurio van hetzelfde legioen voor de tweede maal, centurio van legio VI Victrix, centurio van legio XV Apollinaris, primus pilus van legio XIII Gemina, begiftigd met geschenken door Imperator Vespasianus Augustus in de Joodse oorlog, namelijk halsketens, armbanden, borstversierselen en de walkrans. De zouthandelaars van de civitas van de Menapii wegens zijn verdiensten. Zijn dochter Septimina heeft ervoor gezorgd dat (deze steen) opnieuw werd opgericht.'

Deze funeraire inscriptie dateert uit het laatste kwart van de eerste eeuw, ten tijde van de Flavische dynastie. Ze getuigt van de zoutproductie en -handel die ondernomen werd door de Menapii in die tijd. Blijkbaar hadden de Menapii goede contacten met de militair Lucius Lepidius Proculus, voor wie ze deze steen oprichtten. Het gevonden exemplaar is een kopie die Septimina, de dochter van Proculus, liet maken om in zijn geboortestad Ariminum, het huidige Rimini, op te stellen.⁶⁵ Het

⁶⁴ BRUSIN, 1992, 949-950; CORBIER e.a., 2003, 225.

⁶⁵ TM Geo 14365.

oorspronkelijke exemplaar bevond zich vermoedelijk ergens in de civitas Menapiorum. Een quasi identieke inscriptie, gevonden op dezelfde plaats in Rimini, is opgesteld door de Morini (CIL XI.1 391 – TM 517528).⁶⁶

43. Roman military diplomas (RMD) 3 151, (ext.) 3

TM 419803 EDCS-12100016

[Imp(erator) Caesar, divi Nervae f(ilius), Nerva Traianus Augustus? ... / equitibus] et pedit[ibus qui militaverunt in alis ... et / coho[rtibus ... quae appellantu]r H[ispanorum Vettonum / c(ivium) R(omanorum) et ... et Aug]usta et I ...m / et I Fr[isiavonum et ... et I **M]enapio[rum ... / ...m et III Li[ngonum et ... et IIII Lingo]num / [et ... sunt in Britannia sub ...**

Vertaling: '[Imperator Caesar Nerva Traianus Augustus, zoon van de goddelijke Nerva ... heeft toegekend aan de ruiters] en voetsoldaten [die gediend hebben in *aantal* alae en in *aantal* cohortes, die genoemd] worden: (ala) Hispanorum [Vettonum, Romeinse burgers, en ... en (ala)] Augusta en I ... en (cohors) I Frisiavonum [en ... en (cohors) I] Menapiorum ...] en (cohors) III Lingonum [en (cohors) IV] Lingonum [en ... en die zijn in Britannia onder *naam van de gouverneur* ...]'

Figuur 7. ROXAN, 1994, 269.

Deze inscriptie is zeer fragmentair zoals te zien op Figuur 7. Het grootste deel van de tekst is aangevuld door de uitgever, maar door de vaste formules in militaire diplomata is de structuur quasi zeker. De twee afgebeelde fragmenten zijn onderdeel van hetzelfde militaire diploma, vervaardigd uit brons. Het tweede fragment, met de vermelding van de Menapii, werd in 1993 gevonden bij Delwijnen, in de Hollandse provincie Gelderland. De opstelling ervan is aan de hand van interne criteria, zoals het volledig uitschrijven van namen van eenheden, te dateren vóór het jaar 114 n.C., onder de regering van keizer Traianus. Volgens Roxan komt het diploma uit Britannia en is de eigenaar ervan na zijn dienst teruggekeerd naar zijn woonplaats in Delwijnen. Een lijst van cohortes siert het diploma, waarvan Roxan meent dat “ala Augusta”, “cohortes I Frisiavonum”, “I Menapiorum” en “III Lingonum” met zekerheid te herkennen zijn. Aan het begin van de tweede eeuw was dus in Britannia vermoedelijk de cohors I Menapiorum gestationeerd.⁶⁷

⁶⁶ WIERSCHOWSKI, 2001, 93.

⁶⁷ ROXAN, 1994, 269-270.

44-45. CIL XVI 69, (int.) 15 en (ext.) 13

TM 196075 EDCS-12300273 HD025647

Intus: tabella I

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos / Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus / tribunicia potestate VI co(n)s(ul) III proco(n)s(ul) / equitibus et peditibus qui militaverunt in alis decem et tribus et / cohortibus tr(i)gint(a) et septe(m) qua(e) appel(l)antur (...)

I Frisiavon(um) et I Vangion(um) / I(miliaria) et I Hamior(um) sagitt(aria) et I Delmat(arum) et I Aquitan(orum) et I Ulpia Traia/na Cugern(orum) c(ivium) R(omanorum) et I Morin(orum) et I **Menapior(um)** et I Sunucor(um) et I B(a)eta/sior(um) et I Batavor(um) et I Tungror(um) et I Hispan(orum) (...) quae sunt in Brit{t}annia sub A(ulo) Platorio Nepo/te (...)

extrinsecus: tabella I

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos / Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus / tribunicia potestate VI co(n)s(ul) III proc(n)s(ul) / equitibus et peditibus qui militaverunt in alis decem et tribus et / cohortibus tr(i)gint(a) et septe(m) qua(e) appel(l)antur (...)

I Frisiavonum et I Vangionum milliaria et I / Celtib<e>rorum et I Thracum et I Afrorum civium Romanoru(m) et / I Nervia Germanor(um) miliaria et I (H)amionu(m)!(i) sagittaria e(t) / I Delmataru(m) et I Aquitanor(um) et I Ulpia Traian(a) Cugern(orum) / civium Romanoru(m) et I Morinorum et I **Menapiorum** et I / Sunucorum et I Betasioru(m) et I Batavor(um) et I Tungro(rum) / et I Hispanoru(m) (...) quae sunt in Brit{t}annia sub A(ulo) Platorio Nepo/te (...)

Vertaling: 'Intus: tabella I

Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, zoon van de goddelijke Traianus Parthicus, kleinzoon van de goddelijke Nerva, pontifex maximus, met de tribunicia potestas voor de zesde keer, consul voor de derde keer, proconsul, heeft toegekend aan de ruiters en voetsoldaten die gediend hebben in dertien alae en zevenendertig cohortes, die genoemd worden: ... (cohors) I Frisiavonum en (cohors) I Vangionum, duizend man, en (cohors) I Hamiorum, boogschutters, en (cohors) I Delmatarum en (cohors) I Aquitanorum en (cohors) I Ulpia Traiana Cugernorum, Romeinse burgers, en (cohors) I Morinorum en (cohors) I Menapiorum en (cohors) I Sunucorum en (cohors) I Betasiorum en (cohors) I Batavorum en (cohors) I Tungrorum en (cohors) I Hispaniorum (...) die in Britannia zijn onder Aulus Platorius Nepos (...)

Figuur 8. Intus: tabella I, britishmuseum.org.

Extrinsecus: tabella I

Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, zoon van de goddelijke Traianus Parthicus, kleinzoon van de goddelijke Nerva, pontifex maximus, met de tribunicia potestas voor de zesde keer, consul voor de derde keer, proconsul, heeft toegekend aan de ruiters en voetsoldaten die gediend hebben in dertien alae en zevenendertig cohortes, die genoemd worden: ... (cohors) I Frisiavonum en (cohors) I Vangionum, duizend man, en (cohors) I Celtibrorum en (cohors) I Thracum en (cohors) I Afrorum, Romeinse burgers, en (cohors) I Nervia Germanorum, duizend man, en (cohors) I Hamionum, boogschutters, en (cohors) I Delmatarum en (cohors) I Aquitanorum en (cohors) I Ulpia Traiana Cugernorum, Romeinse burgers, en (cohors) I Morinorum en (cohors) I Menapiorum en (cohors) I Sunucorum en (cohors) I Betasiorum en (cohors) I Tungrorum en (cohors) I Hispanorum (...) die in Britannia zijn onder Aulus Platorius Nepos (...)'

Een tweede militair diploma werd gevonden in 1925 in de provincia Pannonia in Brigetio, vandaag op de grens tussen Hongarije en Slowakije. Het gaat om twee bronzen tabletten, beschreven langs de voor- en achterzijde en exact gedateerd op 17 juli 122, onder de regering van keizer Hadrianus. De platen zijn 16,5 cm hoog en 14,8 cm breed. Het opschrift verleent het burgerschap aan een sesquiplicarius uit de ala I Pannoniorum Tampania met de naam Gemellus, zoon van Breucus uit Pannonia, na 25 jaar dienst. Net zoals bij bron 43 bevat de inscriptie een opsomming van de troepen in Britannia en is het diploma vermoedelijk met de militair mee naar huis in Pannonia gegaan. Dertien alae en zevenendertig cohortes worden genoemd in de tekst, waaronder de (cohors) I Menapiorum, op de voor- en achterzijde van de eerste bronzen plaat.⁶⁸ Waar bron 43, omwille van de lacunes, geen zekerheid biedt over een cohors Menapiorum in Britannia, is het bewijs hier in bron 44-45 onomstotelijk geleverd. Aangezien er sprake is van een cohors I Menapiorum, moet er ook een cohors II Menapiorum bestaan hebben, maar die naam is voorlopig nog niet betuigd in de bronnen. Het diploma wordt bewaard in het British museum, nr. 1930, 0491.1.

46-47. Année épigraphique 2008 800, (int.) 9 en (ext.) 3

TM 168370 EDCS-51600807 HD068834

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus] pontif(ex) max(imus) [trib(unicia) pot(estate) VI co(n)s(ul)] III pro[co(n)s(ul) equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt in alis XIII et cohorti]b(us) XXXVII quae app(ellantur) (...) et I Fris[iav(onum) et I Vang(ionum) |(miliaria)] et I Ham(iorum) sagi[ttar(iorum) et I Dalm(atarum) et I] Aquita[n(or)um] et I Ulp(ia) Traiana Cug]ern(or)um c(ivium) R(omanorum) et I Morin(or)um [et I **Menap(iorum)**] et I Sunu[c(or)um] et I Betas(iorum) et I B]atav(or)um et I Tungr(or)um et I H[ispan(or)um] (...) quae sunt in Britan[nia sub A(ulo) Platorio Nepote (...)]

Vertaling: 'Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, zoon van de goddelijke Traianus Parthicus, kleinzoon van de goddelijke Nerva, pontifex maximus, met de tribunicia potestas voor de zesde keer, consul voor de derde keer, proconsul, heeft toegekend aan de ruiters en voetsoldaten die gediend hebben in dertien alae en zevenendertig cohortes, die genoemd worden: (...) (cohors) I Frisiavonum

⁶⁸ CAGNAT en BESNIER, 1931, 9; CAGNAT en BESNIER, 1932, 23.

en (cohors) I Vangionum, duizend man, en (cohors) I Hamiorum, boogschutters, en (cohors) I Delmatarum en (cohors) I Aquitanorum en (cohors) I Ulpia Traiana Cugernorum, Romeinse burgers, en (cohors) I Morinorum en (cohors) I Menapiorum en (cohors) I Sunucorum en (cohors) I Betasiorum en (cohors) I Batavorum en (cohors) I Tungrorum en (cohors) I Hispaniorum (...) die in Britannia zijn onder Aulus Platorius Nepos (...)'

Dit bronzen militair diploma werd gevonden in Brompton in het noorden van Groot-Brittannië. De tekst is exact dezelfde als die van de intus van bron 44 en ook de datering komt overeen, namelijk 17 juli 122 n.C. We mogen ervan uitgaan dat ook de extrinsecus, hoewel in dit geval niet bewaard, gelijk is. Het gaat dus om hetzelfde militaire diploma, uitgereikt aan een andere persoon, met name een infanterist van de cohors V Raetorum waarvan de naam beschadigd is; deze cohors is genoemd naar de Raeti, een volk uit het Alpengebied.⁶⁹ Dit diploma levert opnieuw een getuigenis van de aanwezigheid van de cohors Menapiorum in Britannia.

48-49. CIL XVI 70, (int.) 9 en (ext.) 9

TM 157135 EDCS-12300274

intus: tabella I

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(i)lius divi Nervae nepos Traianus Hadria]nus Au[gustus] po[n]tifex maximus tribunic(ia) potestat(e) VIII co(n)s(ul) III p[ro]co(n)s(ul) / [equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt in alis VI et] coh(ortibus) XXI quae ap[p]ellantur] / (...) e[st] I Hisp(anorum)] et I Frisi]javon(um) et I Ham[i]or(um) / sagitt(ariorum) et I Sunuc(or)um [et I Vang(ionum)] [(miliaria) et I B(a)et[asi]or(um)] / et I D<a=E>lm(atarum) et I Aqu[it](anorum) et I **Menap(iorum)** (...) quae sunt in Brit{t}anni[a] sub Platorio Nepote (...)

extrinsecus: tabella II

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(i)lius divi Ner/vae [nepos Traianus] Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) / maxim(us) tribun<ic=VS>(ia) [potestat(e)] VIII co(n)s(ul) III proco(n)s(ul) / [e]quitib(us) e[st] peditib(us) qui mil]it[a]ver(unt) in alis VI et / [coh(ortibus) XXI quae app(ellantur)] (...) et I] Hisp(anorum) et I Frisiav(onum) et I / [Ha]m[i]or(um) sagitt(ariorum) et I Sunuc(or)um et I Vang(ionum) / m(i)liaria) / et I Baetasior(um) / et I D<a=E>lm(atarum) et I Aquit(anorum) et I **Mena<p=R>(iorum)** (...) quae sunt in Brit{t}ann(ia) sub Pretorio (sic) Nepote (...)

Vertaling: 'Intus: tabella I

Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, zoon van de goddelijke Traianus Parthicus, kleinzoon van de goddelijke Nerva, pontifex maximus, met de tribunicia potestas voor de achtste keer, consul voor de derde keer, proconsul, heeft toegekend aan de ruiters en voetsoldaten die gediend hebben in zes alae en eenentwintig cohortes, die genoemd worden: (cohors) I Hispanorum en (cohors) I Frisiavonum en (cohors) I Hamiorum, boogschutters, en (cohors) I Sunucorum en (cohors) I

⁶⁹ WALDHERR, 2001, 749.

Vangionum, duizend man, en (cohors) I Baetasiorum en (cohors) I Delmaturum and (cohors) I Aquitanorum en (cohors) I Menapiorum ... die in Britannia zijn onder Aulus Platorius Nepos (...)

Extrinsecus: tabella II

(identiek aan intus: tabella I)

De twee tabletten van dit militaire diploma werden in 1760 samen gevonden in Stannington, Groot-Britannië. Beide dunne koperen platen meten 159 mm op 133 mm en zijn 1,5 mm dik. De familie van de vinder schonk in 1857 een van de platen aan het British museum, waar deze zich nog steeds bevindt (nr. 1857, 1127.1); de andere plaat ging verloren doorheen de tijd, maar werd getranscribeerd door Gough. Van de eerste plaat is hoofdzakelijk de binnenkant nog goed te lezen. Op de ommezijde zijn de namen van de getuigen genoteerd; van de tweede plaat overleverde Gough de buitenkant en enkele woorden van de binnenkant. Omdat beide diploma's dezelfde tekst lijken te bevatten, is het mogelijk geweest aanvullingen te doen om de inscriptie te vervolledigen. De tekst langs de binnenkant is vrij onzorgvuldig geschreven, kenmerkend voor diploma's uit de tweede eeuw.

Figuur 9. Intus: tabella I, britishmuseum.org.

De volledige tekst van het diploma leert dat keizer Hadrianus aan de cavaleristen en infanteristen van de opgesomde alae en cohortes het burgerschap verleende voor henzelf, hun kinderen en nakomelingen. Deze militairen dienden 25 jaar in Britannia onder Platorius Nepos en werden door het diploma eervol ontslagen. De verschillende diploma's zijn dus belangrijke bronnen voor de verspreiding van militaire troepen over het Romeinse rijk. Net als bij bron 44-47 is er een exacte datum bewaard, namelijk 16 september 124.⁷⁰

50. ILBelgique (2nd ed.) 159

TM 209480 EDCS-00380700 HD040769

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / mun(icipii) Tung(rorum) / Cat(ius?) Drousus / sal(inator)
Men(apius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Vertaling: 'Aan de zeer goede en zeer grote Jupiter en aan de genius van de municipium van de Tungri, Catius Drusus, Menapisch salinator, heeft zijn belofte ingewilligd graag en wel verdiend'

Deze perfect bewaarde inscriptie uit de late tweede of vroege derde eeuw bevindt zich op een stenen altaar (51,5 cm x 35 cm x 25,5 cm) en werd gevonden in Tongeren. Het gaat om een votiefaltaar met pulvini, cilindervormige 'kussentjes' op de afgeplatte bovenzijde van het monument, waarin Cat(t)ius Drusus verklaart zijn belofte aan Jupiter ingelost te hebben. De tweeledige naam, dus zonder

⁷⁰ FRERE, ROXAN en TOMLIN, 1990, 13-17.

praenomen, is typisch voor die tijd. Het nomen gentilicium Catus is een Italisch nomen gentilicium of inheems pseudo-gentilicium. Het Keltische woord *catu* betekent strijd of gevecht.⁷¹ In elk geval is de naam afgeleid van het Latijnse cognomen Catus. Drusus noemt zichzelf ‘salinator Menapius’, ‘een Menapische zouthandelaar’, zoals die ook voorkomt in het opschrift uit Ariminum (bron 42).⁷² Op basis van deze twee bronnen kan gesteld worden dat de Menapii in de keizertijd actief handel voerden tussen hun gebied en de provincia Germania Inferior. Blijkbaar konden zouthandelaren zich ook in die mate verrijken dat ze de middelen hadden om een altaar als dit op te stellen.⁷³ Voor moderne onderzoekers is de inscriptie vooral belangrijk omwille van de vermelding van *Atuatuca Tungrorum* als municipium.

Figuur 10. ILB², pl. LII en pl. LIII.

51. Duval, Les inscriptions antiques de Paris 22, 5

TM 488338 EDCS-10502033

Memoria(m) / fecit Ursina / coigi suo Ursi/niano veterano / de **Menapi(i)s** / vix{x}i(t) annos / [X?]XXXXXV

Vertaling: ‘Ursina a fait la tombe (que voici) pour son époux Ursinianus, vétéran des Ménapes. Il a vécu 65 (?) ans.’

⁷¹ DELAMARRE, 2003, 110.

⁷² CORBIER e.a., 1997, 378-379; CORBIER e.a., 1998, 326.

⁷³ RAEPSAET-CHARLIER, 1995, 361-364; WIERSCHOWSKI, 2001, 56.

Deze steen met inscriptie werd in 1873 in Parijs gevonden, opnieuw gebruikt als onderdeel van de sluitplaat van een sarcofaag in een christelijke necropool. De plaat is 86 cm hoog, 56 cm breed en 8 cm dik en bestaat uit kalksteen. De linkeronderhoek ontbreekt, waardoor er twijfel is over de eerste 'X' in de leeftijd van de man. Uit de tekst blijkt dat het om een funerair monument gaat opgesteld door Ursina voor haar echtgenoot Ursinianus. Deze naam is afgeleid van het Latijnse cognomen Ursinus en komt vaak voor in Gallia. In de rechteronderhoek is een palmtak gegraveerd. Vermoedelijk bevond zich een andere figuratieve vorm in de tegenovergestelde, verloren gegane, onderhoek. De palmtak verscheen in de keizertijd regelmatig op grafopchriften, zowel van traditionele gelovigen als van christenen. Zoals de kroon wordt de palm gezien als een symbool van de overwinning. Op die manier is deze figuur makkelijk te verklaren op het graf van een militair en gaat het hier niet per se om een christelijke inscriptie, zoals sommige moderne onderzoekers beweren. De epitaaf dateert vermoedelijk uit de derde of vierde eeuw, maar werd vanaf de vijfde eeuw gebruikt in de christelijke necropool. De steen wordt momenteel, in twee stukken, bewaard in het Musée Carnavalet in Parijs, nr. AI 82.

Figuur 11. Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby, EDCS-10502033.

Voor dit onderzoek is het belangrijkste element in de tekst de vermelding 'veterano de Menapiis'. Aangezien er geen exacte datering is voor de steen, is het moeilijk te bepalen van welke eenheid Ursinianus precies deel uitmaakte. Vermoedelijk wijst 'Menapii' enkel op zijn afkomst en maakte Ursinianus niet per se deel uit van een Menapische legereenheid. Het voorzetsel 'de' wordt bijvoorbeeld ook bij Martialis (bron 31) gebruikt om de etniciteit weer te geven zonder militaire context.

52. CIL III.2 p. 804-811 no. B, (04) 8

TM 832169

per<n>ae optimae petasonis sive **Menapicae** vel Cerritanae Ital. po. unum x viginti

Vertaling: 'of the best (porc) ham of the shoulder or Menapian (ham) or Cerretanian (ham): one Italian pound – denarii 20'

Keizer Diocletianus vaardigde in 301 n.C. een prijzenedict uit dat voor het ganse rijk geldig was. Toch zijn de meeste fragmenten ervan in het oostelijke deel van het rijk gevonden, waar Diocletianus zelf heerste. Het edict werd opgesteld in een Griekse en een Latijnse versie. In 1709 werd het eerste fragment aangetroffen in Caria en in de loop van de negentiende eeuw verschenen op basis van

verschillende nieuwe vondsten meerdere uitgaven van het edict. In het eerste deel van het edict komen de redenen en het doel aan bod, het tweede deel bevat een lijst met tarieven.⁷⁴

Een uitgebreid fragment van het prijzenedict van Diocletianus werd gevonden in Stratonikeia, het huidige Eskihissar, in Noordwest-Turkije, op de buitenmuur van het vermoedelijke bouleterion van de stad.⁷⁵ Het bovenste deel van de tekst bevat twee brede kolommen met de praefatio en verder twee smallere kolommen; het onderste deel bestaat uit acht kolommen met prijslijsten.⁷⁶ In de eerste kolom van het onderste gedeelte bevindt zich de vermelding van de Menapii in de rubriek met levensmiddelen, meer bepaald vlees. In vergelijking met de andere vleeswaren ligt de Menapische ham qua kostprijs in de middelmaat. Aangezien Martialis (bron 31) al op het einde van de eerste eeuw n.C. Menapische en Cerritaanse ham vermeldt, moeten beide producten bekend en populair geweest zijn in het antieke Rome en moet er tot in Diocletianus' tijd een levendige handel in bestaan hebben. Deze benaming is in de loop van de tijd een kwaliteitslabel geworden.⁷⁷

53. Roueché, Aphrodisias in late Antiquity 231, (04) 9 (= 4, 8)

TM 384282 EDCS-15300256, EDCS-15300257, EDCS-20200003 en EDCS-30600562

[pernae optimae petasonis sive **Menapicae** v]el Cerrita *vac.* [nae *vac.*]
[*vacat* Ital. po. unum *vac.* x vigi]nti *vac.* [*vacat*]

Vertaling: 'of the best (porc) ham of the shoulder or Menapian (ham) or Cerretanian (ham): one Italian pound – denarii 20'

Deze uitgave van Roueché is gebaserd op fragmenten van het edict gevonden in Aphrodisias, het huidige Geira in Turkije.⁷⁸ Zie bron 52 voor de bespreking van het prijzenedict van Diocletianus.

54. CIL III Suppl. 2 p. 2328, 58-59 no. AAA, (04) 8

TM 495125 EDCS-32900092

πέρνας καλῆς πετασῶνος ἤτοι **Μαινα<π>ικῆς** ἢ Κερρειτανῆς Ἴταλ. λι. α' x κ'

Vertaling: 'of the best (porc) ham of the shoulder or Menapian (ham) or Cerretanian (ham): one Italian pound – denarii 20'

⁷⁴ LAUFFER, 1971, 1-7.

⁷⁵ TM Geo 2201.

⁷⁶ LAUFFER, 1971, 36-37.

⁷⁷ DE CLERCQ, 10.10.2019.

⁷⁸ TM Geo 3586.

Deze Griekse versie van het edict van Diocletianus is afkomstig uit Aigeira, het huidige Vitrinitsa in het noorden van de Peloponnesos.⁷⁹ Op de steen, die 1,50 m x 0,79 m x 0,25 m meet, bevinden zich de door Diocletianus opgestelde prijslijsten. Samen met een tweede bijhorende steen wordt deze bewaard in het Nationaal museum te Athene. Gezien de grootte van de steen moet deze een belangrijke plaats in het straatbeeld ingenomen hebben. De vermelding van de Menapii in het prijzenedict werd besproken bij bron 52. Merk op dat het verschil tussen het Latijnse en Griekse woord voor ‘Menapisch’ vrij groot is. Μαινατικῆς werd in de uitgave verbeterd tot Μαιναπικῆς, vermoedelijk is de τ een schrijffout.

Figuur 12. LAUFFER, 1971, I.

55-70. Militaire stempels op dakpannen

De militaire stempels uit deze groep zijn allemaal geplaatst in het jaar 369 n.C. in Tabernae, het huidige Rheinzabern, in de provincia Germania Superior.⁸⁰ Tabernae viel in de oudheid onder het gezag van de dux Mogontiensis, net zoals de Menapische eenheid die vermeld wordt in *Notitia dignitatum*, Oc. 41, 16 (bron 39). Met deze eenheid kunnen de Menapii van de stempels geïdentificeerd worden. De militaire eenheden in de provinciae waren betrokken bij de productie van bouwmaterialen; hier gaat het specifiek om de Latijnse tegula, een gebakken dakpan, en om bakstenen. De meeste vindplaatsen van pannen of stenen met een stempel van de Menapii bevonden zich langs de Rijn. Vermoedelijk gebeurde het transport dus over het water. Er zijn op dit moment vier verschillende stempels voor de Menapii geattesteerd en twee verschillende stempels voor de Menapii seniores.

55. Année épigraphique 1956 80, 1

TM 420002 EDCS-13600397

Menap(ii)

Vertaling: ‘Menapii’

Deze dakpan kwam aan het licht bij opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Koblenz, het antieke Confluentes.⁸¹ Deze stad ligt aan de Rijn, waardoor de afstand van 170 km tot Rheinzabern (de productieplaats) waarschijnlijk makkelijk te overbruggen was. Bovendien stond Koblenz eveneens onder het gezag van de dux Mogontiensis.

⁷⁹ TM Geo 37594.

⁸⁰ TM Geo 28003.

⁸¹ TM Geo 24571.

56. CIL XIII.6 12579 (1), 1

TM 832208 EDCS-69700857

Menapi(i) Vertaling: 'Menapii'

Deze stempel werd aangetroffen in Augusta Treverorum, Trier in het huidige Duitsland, onderdeel van de provincia Belgica.⁸² Blijkbaar werden dergelijke tegels ook over de grenzen van Germania Superior getransporteerd. De afstand tussen Rheinzabern en Trier bedraagt ongeveer 170 km. Het transport moet over land gebeurd zijn. Bijzonder is de N die in spiegelbeeld staat en de ondersteboven geschreven AP.

57. CIL XIII.6 12579 (2), 1

TM 832209 EDCS-69700858

Me(na)pi(i) s(eniores) Vertaling: 'Seniores van de Menapii'

Een tweede stempel uit Trier. Bronnen 57, 62 en 64 zijn de enige stempels van de Menapii seniores, een eenheid die enkel in de *Notitia dignitatum* (bron 36-38) expliciet vermeld wordt. De stempel vormt een ligatuur waarbij de M en A in elkaar verwerkt zijn, de P ondersteboven staat en de S in spiegelbeeld.

58. CIL XIII.6 12580, 1

TM 832210 EDCS-69700668

Menap(ii) Vertaling: 'Menapii'

Slechts één tegel met stempel van de Menapii is geschreven én gevonden in Tabernae, in Germania Superior. Net als bij bron 56 is de N in spiegelbeeld geschreven en staan de A en P ondersteboven.

59. CIL XIII.6 12581, 1

TM 832211 EDCS-69700664

Menap(ii) Vertaling: 'Menapii'

Stempel op een tegel gevonden in Oberlustadt, zo'n 15 km van het antieke Tabernae waar de stempel gemaakt werd. Deze stempel vertoont geen alternatieve schrijfwijzen.

⁸² TM Geo 13685.

60. CIL XIII.6 12582 (1), 1

TM 832212 EDCS-69700943

Menap(ii) Vertaling: 'Menapii'

Een dakpan met dezelfde stempel als die van bron 55 en 59. De pan werd gevonden in Alta Ripa, het huidige Altrip.⁸³ De afstand tussen Rheinzabern en Altrip bedraagt 42 km, makkelijk te overbruggen via de Rijn. Beide steden stonden volgens *Notitia dignitatum*, Occ. 41 onder het gezag van de dux Mogontiacensis.

61. CIL XIII.6 12582 (2), 1

TM 832213 EDCS-69700944

Menap(ii) Vertaling: 'Menapii'

Een tweede dakpanstempel uit Altrip, zoals besproken in bron 60. Voor beide pannen is een verschillende stempel gebruikt: CIL XIII.6 12582 (2) wordt gekenmerkt door de N in spiegelbeeld en de A en P die ondersteboven geschreven zijn, terwijl CIL XIII.6 12582 (1) op normale wijze geschreven is.

62. CIL XIII.6 12583, 1

TM 832214

Me(na)p(ii) s(eniores) Vertaling: 'Seniores van de Menapii'

Stempel op een tegel uit Borbetomagus, het huidige Worms.⁸⁴ Worms en Rheinzabern liggen op ongeveer 65 km van elkaar en waren in de oudheid waarschijnlijk makkelijk bereikbaar via de Rijn. Zie bron 57 voor een gelijke stempel van de Menapii seniores.

63. CIL XIII.6 12584 (1), 1

TM 832215 EDCS-69700949

Menap(ii) Vertaling: 'Menapii'

Deze stempel is geschreven op dezelfde wijze als bron 55, 59 en 60. Ze werd gevonden in Alzey, ten noorden van Worms, op een afstand van 80 km van Rheinzabern.

⁸³ TM Geo 26761.

⁸⁴ TM Geo 3325.

64. CIL XIII.6 12584 (2), 1

TM 832216 EDCS-69700950

Me(na)p(ii) s(en)i(ores) Vertaling: ‘Seniores van de Menapii’

De tweede stempel uit Alzey van de eenheid van de Menapii is afwijkend van de eerste, besproken bij bron 63. Het gaat hier immers om de Menapii seniores. Ook wordt het ethnicon op een ander wijze afgekort en is de S in spiegelbeeld geschreven.

65. CIL XIII.6 12585 (1), 1

TM 664973 EDCS-66500292

Menap(ii) Vertaling: ‘Menapii’

Stempel gevonden in Mainz, het antieke Mogontiacum, op een baksteen in de resten van een Romeins gebouw.⁸⁵ De afstand tot de productieplaats bedraagt 110 km. Waarschijnlijk kon het vervoer van de steen makkelijk gebeuren via de afvaart van de Rijn. Het opschrift wordt bewaard in het Landesmuseum te Mainz, ZS 1290.⁸⁶

Figuur 13. DOLATA, 2014, 319.

66. CIL XIII.6 12585 (2), 1

TM 664975 EDCS-66500294

Me(na)p(ii) Vertaling: ‘Menapii’

Een tweede stempel gevonden in Mainz op dezelfde plaats als bron 65, maar met een variatie in de gebruikte afkorting. Ze wordt bewaard in het Landesmuseum van Mainz, ZS 38.

Figuur 14. DOLATA, 2014, 319.

67. Dolata, Römische Ziegelstempel aus Mainz 1.11 1,1

TM 664972 EDCS-66500291

Menap(ii) Vertaling: ‘Menapii’

Stempel uit Mainz met dezelfde gebruikte afkorting als bron 65. Momenteel in de collectie van het Landesmuseum te Mainz, ZS 480.

Figuur 15. DOLATA, 2014, 319.

⁸⁵ TM Geo 3285.

⁸⁶ DOLATA, 2014, 309.

68. Dolata, Römische Ziegelstempel aus Mainz 1.11 3,1

TM 664974 EDCS-66500293

[M]enap(ii)

Vertaling: 'Menapii'

Opnieuw een stempel op een dakpan gevonden in het huidige Mainz. De linker- en rechteronderhoek van de pan zijn afgebroken, maar de stempel vertoont sterke gelijkenissen met die van bron 65 en 67. Bewaard in het Landesmuseum te Mainz, ZS 2.

Figuur 16. DOLATA, 2014, 319.

69. Dolata, Römische Ziegelstempel aus Mainz 1.11 5,1

TM 664976 EDCS-66500295

Me(na)p(ii)

Vertaling: 'Menapii'

Stempel op een dakpan gemaakt in Tabernae in 369 en gevonden in Mainz. De tekst vertoont sterke gelijkenissen met CIL XIII.6 12585 (2), 1 (bron 66) en is op dezelfde plaats gevonden, samen met bron 65. De afdruk wordt bewaard in Mainz, Landesmuseum ZS 240.

Figuur 17. DOLATA, 2014, 319.

70. Kuhnle, Argenterate. Le camp de la Viiiie légion p. 72 b, 1

TM 832222 EDCS-74800106

[Me]nap(ii)

Vertaling: 'Menapii'

Deze momenteel laatste stempel is de enige afkomstig uit het huidige Frankrijk, meer bepaald Straatsburg. Het antieke Tabernae en de vindplaats, het antieke Argenterate, liggen op 80 km van elkaar.⁸⁷ Het valt opnieuw op dat deze plaatsen makkelijk met elkaar in verbinding stonden via de Rijn.

Al in 1953 maakte Jean-Jacques Hatt in een artikel vermelding van deze dakpan uit de Ruelle Saint-Médard in Straatsburg. Ze zou gevonden zijn in een brandlaag uit 355, waar ook dakpannen met de vermelding van legio XII Victrix en legio I Martia aangetroffen zijn. Gezien de datering van de stempel in 369 kan de dakpan pas na de brand in Straatsburg terecht gekomen zijn.⁸⁸

⁸⁷ TM Geo 3342.

⁸⁸ HATT, 1953, 248; KUHNLE, BAUDOUX en WATON, 2011, 100-102.

3. Middeleeuwse bronnen

Hoewel de focus in deze masterproef op de keizertijd ligt, zijn ook middeleeuwse bronnen van belang voor de bepaling van de antieke civitas Menapiorum. Verschillende onderzoekers steunen in hun hypothesen (zie deel IV) op deze bronnen. Om deze hypothesen makkelijker te kunnen uiteenzetten en beoordelen zijn de belangrijkste bronnen hieronder opgenomen. Een uitgebreide bespreking zou te ver leiden. Daarom is bij elke bron enkel het zinsdeel met de geografische informatie vermeld, met toevoeging van een vertaling en situering in tijd en ruimte. De vermelding van nederzettingen ‘in pago Mempisco’ in het Liber Traditionum van de Sint-Pietersabdij te Gent uit 941 en in andere documenten vermeld in Gysselings werk zijn hier niet toegevoegd.⁸⁹ Omdat de plaatsen eenduidig gesitueerd worden ten noorden en ten westen van de Leie, in de pagus Mempiscus, dragen ze weinig bij tot het onderzoek naar de grenzen van de antieke civitas.

De pagus is het belangrijkste administratieve kader uit de vroege middeleeuwen en werd bestuurd door een graaf. Pagi verschenen voor het eerst in de Frankische administratie en worden beschouwd als een onderverdeling van de bisdommen. Hun grenzen zouden mogelijk teruggaan op die van de antieke civitates en zijn daarom belangrijk. Voor de civitas Menapiorum is dit echter problematisch: tijdens de middeleeuwen zijn zowel de pagus Mempiscus als het oostelijke deel van de pagus Terwanensis te situeren binnen de oude civitas. Nederzettingen worden soms omschreven als ‘in pago Tarwanense, intra Mempiscum’ (bron 80). Koch heeft hieruit afgeleid dat er, naast de pagus Mempiscus, een ruimere regio Mempisc bestaan zou hebben over de grenzen van de middeleeuwse pagus heen. Om de westelijke grens van de antieke civitas Menapiorum te achterhalen, kijkt Koch dan ook eerder naar de regio Mempisc en specifiek naar het deel in de pagus Terwanensis.⁹⁰ Hoewel Mempiscus een verkorting kan zijn van pagus Mempiscus en er in de bronnen nergens een woord staat dat erop wijst dat het om een regio zou gaan, lijkt het ook niet aannemelijk dat de nederzetting uit de geciteerde bron in twee pagi gesitueerd wordt.

Delmaire komt aan deze problematiek tegemoet door te stellen dat pagus ook een afgeleide betekenis als ‘bisdom’ kan dragen. Op die manier zou het citaat vertaald kunnen worden als ‘in het bisdom Thérouanne, binnen de (pagus) Mempiscus’. Daarmee kan de hypothese van een regio Mempisc verworpen worden. Anderzijds, als de pagus Terwanensis een kerkelijk bisdom is, zou de pagus Mempiscus dat ook moeten zijn, terwijl het duidelijk is dat een bisdom Mempiscus nooit bestaan heeft. De antieke civitas Menapiorum was namelijk opgedeeld tussen het bisdom Thérouanne en het bisdom Tournai. Hoe de Mempiscus dan wel geïnterpreteerd moet worden blijft een vraag voor verder onderzoek. Op etymologisch vlak lijkt er in elk geval een verband te zijn tussen de Menapii en de (pagus) Mempiscus. Volgens Gysseling is het Germaanse adjectief Menapiska afgeleid van de volksnaam Menapii.⁹¹

⁸⁹ GYSSELING en KOCH, 1950, 122-138.

⁹⁰ KOCH, 1950, 20-22.

⁹¹ GYSSELING, 1960, 684.

71. Akte van Karel II de Kale, no. 92 (847 n.C.) (Tessier, 1943, p. 247-250)

(...) in **territorio Menapiorum** quod nunc **Mempiscum** appellant (...)

Vertaling: 'in het gebied van de Menapii dat men nu de Mempiscus noemt'

In een document van 23 maart 847 bevestigt Karel II de Kale de rechten en bezittingen van de Sint-Amandsabdij in Saint-Amand-les-Eaux. De geciteerde passage bevat een belangrijke aanwijzing om 'Mempiscum' als de opvolger van de civitas Menapiorum te zien.⁹²

72. Akte van Hendrik I, no. 92 (1038 n.C.) (Gysseling en Koch, 1950, p. 196-199)

(...) In **pago Mempisco** villam Bussingehem (...) Aecclesiam vero de Tertingehem (...)

Vertaling: 'In de pagus Mempiscus het dorp Bussingehem (...) De kerk ook van Tertingehem'

Passage uit een document van Hendrik I, koning van Frankrijk, geschreven eind 1038. De koning erkent de Sint-Pietersabdij van Gent in haar rechten en maakt een opsomming van haar bezittingen. Boesegem (72a op Figuur 18) is de meest westelijke nederzetting aan de Leie gelegen die toegeschreven wordt aan de pagus Mempiscus. Terdegem (72b op Figuur 18) ligt net ten oosten van Cassel.

73. Akte van Robrecht I de Fries (1076 n.C.) (Courtois, 1981, p. 99-101)

(...) In **pago Menpisco** totam Menrivillam, ab antiquis Broilum nominatam, iuxta Lisie fluvii decursum sitam (...) In eodem quoque pago totam villam nomine Fleternam (...)

Vertaling: 'In de pagus Mempiscus geheel Menrivilla, in het verleden Broilum genaamd, gelegen naast de loop van de rivier de Leie (...) En ook in dezelfde pagus het hele dorp genaamd Fleterna'

Document uit 1076 waarin Robrecht I, graaf van Vlaanderen, de bezittingen erkent van het kapittel van Saint-Amé in Douai. Daartoe behoren de dorpen Menrivilla, vandaag Merville (73a op Figuur 18), en Fleterna, vandaag Vleteren (73b op Figuur 18).

74. *Miraculum sancti Donatiani* (ca. 1091-1092 n.C.) (Holder-Egger, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores* 14, 1883, p. 77 l. 44-50)

Est ergo pagus inter Legiam fluvium et Flandrenses maritimos **Menapia** cognominatus, cuius incolae generali vocabulo ab hystoriographis **Menapii** denominatur, gens antiqua et aspera, quae a Romanis etiam, ut veterum hystoria meminit, sine cruore domari non potuit. (...) Pagi autem ipsius longitudo ab oriente extenditur atque ab occidente, Enula videlicet fluvio finem excipiente, terminatur; (...)

Vertaling: 'Er ligt dus een pagus tussen de rivier de Leie en de Vlaamse kusten, Menapia genaamd, waarvan de bewoners in algemene termen door de historiografen Menapii genoemd worden, een oud

⁹² DELMAIRE, 1976, 48.

en ruw volk, dat zelfs door de Romeinen, zoals de geschiedenis van de ouden in herinnering brengt, niet zonder bloedvergieten onderworpen kon worden. (...) De pagus zelf strekt zich in de lengte uit in oostelijke richting en wordt in westelijke richting begrensd (door het gebied waar) de rivier de Enula klaarblijkelijk haar eindpunt kent;'

Het *Miraculum sancti Donatiani* vertelt over de lijdensweg en wonderbaarlijke genezing van de kanunnik Tainardus in Watten. Het verhaal is opgesteld door een vermoedelijk onbekende auteur in 1091-1092.⁹³ Deze passage is belangrijk omwille van de vermelding van de pagus Mempiscus en de concrete geografische beschrijving. De Enula wordt zowel in de uitgave als in de bespreking van Delmaire gelijkgesteld aan de rivier de Aa, een mogelijk aanwijzing dus voor de westelijke grens van de civitas Menapiorum.⁹⁴

75-84. *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin* (662-1187 n.C.) (Guérard, 1840)

De kronieken van de Sint-Bertijnsabdij in Saint-Omer zijn geschreven door bisschop Folquin in de tweede helft van de tiende eeuw, door abt Simon in de eerste helft van de twaalfde eeuw en door minstens één anonieme auteur in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Het hele werk bevat twee attestaties van de antieke Menapii, vijf van de Mempiscus en drie van de pagus Mempiscus. De vermeldingen zijn interessant omdat ze mogelijk wijzen op het gebied van de oude civitas Menapiorum. Sommige hypothesen besproken in deel IV gaan terug op deze attestaties. In de uitgave van Guérard is achteraan een geografisch woordenboek opgenomen. Hiernaar is bij elke plaatsnaam een verwijzing toegevoegd in voetnoot. Op Figuur 18 zijn de plaatsen aangeduid volgens hun bronnummer.

75. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 1, 28 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 49)

(...) et, infra **Mempisco**, Leodredingas mansiones, (...)

Vertaling: 'en, binnen de Mempiscus, huizen(?) in Leodredingas'

Passage uit een document waarin de abt van Saint-Omer domeinen aankoopt, opgesteld op 29 augustus 723. Guérard associeert Leodredingas met Lederzele (75a op Figuur 18), terwijl het volgens Koch en De Laet om Ledringhem (75b op Figuur 18) gaat.⁹⁵

76. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 1, 29 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 49)

(...) et, infra **Mempisco**, Leodredingas mansiones, (...)

Vertaling: 'en, binnen de Mempiscus, huizen(?) in Leodredingas'

⁹³ MEIJNS, 2000, 704-705.

⁹⁴ DELMAIRE, 1976, 48.

⁹⁵ GUÉRARD, 1840, 398; KOCH, 1950, 22; DE LAET, 1961, 28.

Beschrijving van dezelfde domeinen, ditmaal geschreven door de verkoper Rigobertus op 29 augustus 723.⁹⁶ Voor Leodredingas zie bron 75.

Figuur 18. Nederzettingen in de (pagus) Mempiscus: 72a Boesegem; 72b Terdegem; 73a Merville; 73b Vleteren; 75a Lederzele; 75b Ledringhem; 77 Esquelbecq; 78 IJzermonding; 79 Merckegem; 80 Strazeele; 81 Krombeke; 82 Hem; 84 Okselare. De LAET, 1961, 28 met eigen aanduidingen van de betrokken bronnen.

77. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 13 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 95)

(...), ad ecclesiam in **Mempisco** sitam, Hicclesbecke nuncupatam, (...)

Vertaling: 'bij de kerk in de Mempiscus gelegen, Hicclesbecke genaamd'

De passage uit 853 verwijst naar de kerk in het huidige Esquelbecq (77 op Figuur 18), ten noorden van Cassel.⁹⁷

78. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 36 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 107)

(...) in finibus **Menapum**, in sinum qui vocatur Isere portus; (...)

Vertaling: 'in het gebied van de Menapii, in de baai die de haven van de IJzer genoemd wordt;'

Passage waarin de invallen van heidenen, vermoedelijk Noormannen, beschreven worden. De gebeurtenissen grepen plaats in 859. Deze passage geeft aan dat de IJzermonding (78 op Figuur 18)

⁹⁶ GYSSELING en KOCH, 1950, 27-28.

⁹⁷ GUÉRARD, 1840, 381.

tot het gebied van de Menapii behoorde.⁹⁸ Waarschijnlijk is Menapum = Menap(ior)um, alsof de nominatief Menapes is. De passage zou eveneens kunnen wijzen op de IJzer als grens, in tegenstelling tot bron 74.

79. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 45 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 115)

(...) in loco nuncupante Mekerias, in pago Terwanense, infra **Mempiscum** (...)

Vertaling: 'in de plaats genaamd Mekerias, in de pagus (bisdom) Terwanensis, binnen de Mempiscus'

Passage uit de beschrijving van schenkingen door een zekere Liodricus aan de abt van Saint-Omer, opgesteld op 28 november 867. Liodricus blijkt bezittingen te hebben in het latere Merckegem (79 op Figuur 18), gelegen binnen de (pagus? regio?) Mempiscus in de pagus Terwanensis. Volgens Delmaire heeft pagus hier de betekenis van bisdom.⁹⁹ Het bisdom Thérouanne strekte zich in de middeleeuwen uit tot aan de IJzer en omvatte dus inderdaad Merckegem.

80-81. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 48 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 117)

(...) in loco nuncupato Stratsese, super fluvio Niopa, in pago Tarwanense, intra **Mempiscum** (...)

Vertaling: 'in de plaats genaamd Stratsese, aan de bovenloop van de rivier Niopa, in de pagus (bisdom) Terwanensis, binnen de Mempiscus'

(...) in loco nuncupante Crumbeke, in pago Tarwanense, intra **Mempiscum**, (...)

Vertaling: 'in de plaats genaamd Crumbeke, in de pagus (bisdom) Terwanensis, binnen de Mempiscus'

Passage uit een overeenkomst tussen de kloostergemeenschap van Saint-Omer en een zekere Hrodfridus over het ruilen van abdijdomainen te Strazele tegen goederen uit Krombeke. Het document is opgesteld op 16 maart 875. Ook hier kan pago mogelijk vertaald worden als bisdom (cf. bron 79). Strazeele (80 op Figuur 18) ligt ongeveer in het midden tussen Cassel en Estaires, Krombeke (81 op Figuur 18) ligt in het huidige België ten noorden van Poperinge; in de middeleeuwen allemaal in het bisdom Thérouanne. De rivier Niopa is de Nieppe, die in de Leie uitmondt.¹⁰⁰

82. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 61 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 129)

(...) in loco nuncupato Hamma, super fluvio Marsbecca, in pago **Mempisco**. (...)

Vertaling: 'in de plaats genaamd Hamma, aan de bovenloop van de rivier Marsbecca, in de pagus Mempiscus'

⁹⁸ GUÉRARD, 1840, 385; DELMAIRE, 1976, 48.

⁹⁹ GYSSELING en KOCH, 1950, 71; DELMAIRE, 1976, 48.

¹⁰⁰ GUÉRARD, 1840, 395, 399, 400; GYSSELING en KOCH, 1950, 76.

Passage van een document waarin Odgrimus bezittingen overdraagt aan de abt van Saint-Omer, opgesteld in 877. De eigenlijke overeenkomst is ook bewaard, zie bron 83. Hamma (82 op Figuur 18) is te situeren ten oosten van het huidige Lille en draagt nu de naam Hem (Ham in het Nederlands). Marsbeccae is de rivier de Marque, die uitmondt in de Deule.¹⁰¹

83. Folquin, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 62 (ca. 950 n.C.) (Guérard, 1840, p. 129)

(...) in loco nuncupante Hamma, super fluvio Marsbeke, in **pago Mempisco**, (...)

Vertaling: 'op de plaats genaamd Hamma, over de rivier Marsbeccae, in de pagus Mempiscus'

Overeenkomst tussen de abt van Saint-Omer en Odgrimus met bezittingen te Hamma, opgesteld op 11 april 887.¹⁰² Voor Hamme en Marsbeke, zie bron 82.

84. Simon, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, 2, 20 (ca. 1140 n.C.) (Guérard, 1840, p. 231)

(...) Locum qui dicitur Osclarum, in **pago Mempisco**, juxta montem Cassel situm, (...)

Vertaling: 'Een plaats die Osclarum genoemd wordt, in de pagus Mempiscus, gelegen naast de berg van Cassel'

Passage uit een tekst van de bisschop van Thérouanne, gedateerd in 1115. Okselare (84 op Figuur 18) ligt ten zuidwesten van Cassel.¹⁰³

¹⁰¹ GUÉRARD, 1840, 397-398; KOCH, 1950, 27.

¹⁰² GYSSELING en KOCH, 1950, 81.

¹⁰³ GUÉRARD, 1840, 399.

4. Itineraria en notitiae

In dit vierde onderdeel van het bronnencorpus is het de bedoeling om de Menapii te contextualiseren in hun omgeving. Aan de hand van antieke itineraria en tabularia wordt Gallia Belgica gepresenteerd. Uit de antieke bronnen komen de belangrijkste steden en routes duidelijk naar voor. Deze zullen later nog van belang zijn in het bepalen van de grenzen van het Menapisch gebied.

85. CIL XVII.2 675

TM 209478 EDCS-12400417 HD040729

De Latijnse tekst is overgenomen uit *Nouveau recueil des Inscriptions latines de Belgique (ILB²)*. Om de interpretatie te vergemakkelijken is de vertaling meteen naast de Latijnse tekst geplaatst.

Face 1:

Vertaling: 'Zijde 1:

[Bonna] I(eugae) XI
[Rigo]magus I(eugae) VIII
[Antu]nnacum I(eugae) VIII
[Conf]luentes I(eugae) VIII
[Bo]udobriga I(eugae) VIII
[Vo]solvina I(eugae) VIII
[B]ingium I(eugae) VIII
[Mo]gontiac(um) I(eugae) XII
[Bu]conica I(eugae) VIII
[Borb]etomagus I(eugae) XI

Bonna (Bonn) 11 leugae (ca. 24,2 km)
Rigomagus (Remagen) 9 leugae (ca. 19,8 km)
Antunnacum (Andernach) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Confluentes (Koblenz) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Boudobriga (Boppard) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Vosolvina (Oberwesel) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Bingium (Bingen am Rhein) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Mogontiacum (Mainz) 12 leugae (ca. 26,4 km)
Buconica (Nierstein) 9 leugae (ca. 19,8 km)
Borbetomagus (Worms) 11 leugae (ca. 24,2 km)

Face 2:

Zijde 2:

[---] I(eugae) XV
[Nov]iomagus I(eugae) XV
Durocorter(um) I(eugae) XII
Ad Fines I(eugae) XII
Aug(usta) Suessionum
I(eugae) XII
Isara I(eugae) XVI
Roudium I(eugae) VIII
Seeviae/Sefulae I(eugae) VIII
Samarabriva
I(eugae) ---

[---] 15 leugae (ca. 33 km)
Noviomagus (Novion-Porcien?) 15 leugae (ca. 33 km)
Durocorterum (Reims) 12 leugae (ca. 26,4 km)
Ad Fines (Fismes) 12 leugae (ca. 26,4 km)
Augusta Suessionum (Soissons)
12 leugae (ca. 26,4 km)
Isara (Pontoise-lès-Noyon) 16 leugae (ca. 35,2 km)
Roudium (?) 9 leugae (ca. 19,8 km)
Seeviae/Sefulae (Beaucourt-en-Santerre) 8 leugae (ca. 17,6 km)
Samarabriva (Amiens)
leugae ---

Face 3:

Item

a Cas-
tello

Fines Atrebatu[m]

l(eugae) XIII

Nemetac(um) l(eugae) [---]

Item

a Ba[gaco---

Zijde 3:

Eveneens van

Cas-

tellum (Cassel) naar

de grens (?) van de Atrebates

14 leugae (ca. 30,8 km)

naar Nemetacum (Arras) leugae [---]

Eveneens

van Bagacum (Bavay) [---

Deze achthoekige mijlsteen is op drie zijden beschreven met plaatsnamen in Gallia Belgica, Germania Inferior en Germania Superior en de afstanden ertussen. De steen werd gevonden in Tongeren omstreeks 1820 en was vermoedelijk opgesteld op het forum van Atuatuca Tungrorum (Tongeren).¹⁰⁴ Op basis van de taal en het gebruik van leugae dateert ze waarschijnlijk uit het eerste kwart van de derde eeuw. Momenteel staat de steen opgesteld in het Koninklijk museum voor kunst en geschiedenis in Brussel. Castellum Menapiorum wordt eenmaal vermeld mét afstand tot de grens of het gebied van de Atrebates (zie site 8). De mijlsteen is dus niet alleen een belangrijke bron voor het wegennet in Gallia Belgica en de Germaniae, maar ook voor de bepaling van de grenzen van het Menapisch gebied. Op basis van de beschreven routes stelden Deman en Raepsaet-Charlier een kaart op (Figuur 20). Net zoals in het verder besproken *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* (bron 86) blijkt dat er geen grote wegen door het noordelijk deel van het Menapisch gebied liepen.¹⁰⁵

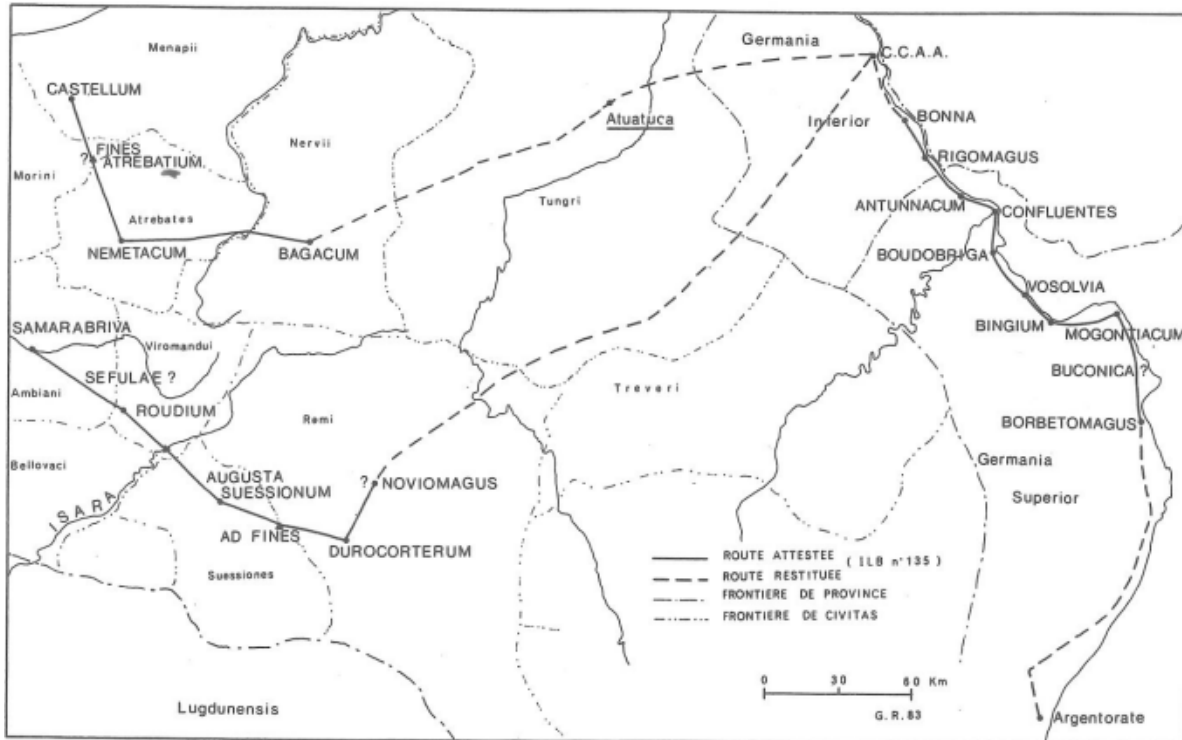
Op de eerste zijde is een route vanuit Keulen richting het zuidoosten beschreven; slechts het deel tussen Bonn en Worms is bewaard. De tweede zijde bevat een deel van de reisweg tussen Tongeren of Keulen en Reims, Amiens of Boulogne. Tot slot geeft de derde zijde enkele secundaire routes vanuit kleinere steden zoals Castellum.

Figuur 19. La colonne-itinéraire de Tongres: N° 135. ILB², 2002.

¹⁰⁴ TM Geo 24462.

¹⁰⁵ DEMAN en RAEPSAET-CHARLIER, 2002, 178-184.

Figuur 20. Carte des routes antiques attestées par (ou restituées d'après) la colonne-itinéraire de Tongres (n°135). ILB², 2002, 85.

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*

TM Work 215

Het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* is een lijst van steden of stations in een wegennetwerk waartussen de afstanden weergegeven zijn. Het werk werd door een onbekende auteur opgesteld in de derde eeuw, waarschijnlijk op basis van bestaande kaarten. Tot in het begin van de vierde eeuw is de lijst bijgewerkt, waarna deze via kopieën tot bij ons is gekomen.

Oorspronkelijk werden de afstanden gemeten in milia passuum, Romeinse mijlen, en dat lijkt op het eerste zicht ook hier het geval te zijn. Bij vergelijking van de afstanden in het *Itinerarium* met de reële afstanden op de weg is echter gebleken dat de onbekende auteur hier onterecht 'm.p.', 'milia passuum', toeschreef aan wat eigenlijk Gallische leugae zijn. In de vertaling is er dan ook voor geopteerd om één mijl gelijk te stellen aan 2,2 km. Het concrete doel van het *Itinerarium* is onbekend. Mogelijk werd het gebruikt voor logistieke planning. In elk geval moet het gezien worden als een pragmatisch document.¹⁰⁶

Als bron is het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* belangrijk voor de kennis van het wegennetwerk in het Romeinse Rijk. Castellum Menapiorum wordt meerdere keren vermeld. Door de beschrijvingen van de routes in Gallia Belgica te bestuderen kunnen moderne onderzoekers trachten te achterhalen welke routes gebruikt werden in de Romeinse tijd.

¹⁰⁶ KESSLER en BURIAN, 1998, 1178-1182.

De Latijnse tekst is overgenomen uit de editie van Cuntz. Om de interpretatie te vergemakkelijken is de vertaling telkens meteen na het betrokken Latijnse wegsegment geplaatst.

376,	2 Item a portu Gesoricensi Bagacum usque	m.p. LXXXIII:
	3 Tarvenna	m.p. XVIII
	4 Castello	m.p. VIII
	5 Viroviacum	m.p. XVI
	6 Turnacum	m.p. XVI
	7 Pontes Caldis	m.p. XII
377,	1 Bagacum	m.p. XII

376,	'2 Eveneens vanaf de haven van Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer) naar Bagacum (Bavay)	83 mijlen (ca. 182,6 km):
	3 Tarvenna (Thérouanne)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	4 Castellum (Cassel)	9 mijlen (ca. 19,8 km)
	5 Viroviacum (Wervik)	16 mijlen (ca. 35,2 km)
	6 Turnacum (Tournai)	16 mijlen (ca. 35,2 km)
	7 Pontes Caldis (Escautpont)	12 mijlen (ca. 26,4 km)
377,	1 Bagacum (Bavay)	12 mijlen (ca. 26,4 km)'

2 A Castello per conpendium Turnacum us-	
3 que	m.p. XXXVIII:
4 Minariacum	m.p. XI
5 Turnacum	m.p. XXVII

2 'Van Castellum (Cassel) langs een kortere weg naar Turnacum(Tournai)	
3	38 mijlen (ca. 83,6 km):
4 Minariacum (Estaires)	11 mijlen (ca. 24,2 km)
5 Turnacum (Tournai)	27 mijlen (ca. 59,4 km)'

	6 A Castello Colonia	m.p. CLXXII:
	7 Minariacum	m.p. XI
	8 Nemetacum	m.p. XVIII
	9 Camaracum	m.p. XIII
378,	1 Bagacum	m.p. XVIII
	2 Vodgoriacum	m.p. XII
	3 Geminiacum	m.p. X
	4 Perniciacum	m.p. XXII
	5 Aduaga Tungrorum	m.p. XIII
	6 Coriovallum	m.p. XVI
	7 Iuliacum	m.p. XVIII
	8 Colonia	m.p. XVIII

	6 'Van Castellum (Cassel) naar Colonia (Keulen)	172 mijlen (ca. 378,4 km):
	7 Minariacum (Estaires)	11 mijlen (ca. 24,2 km)
	8 Nemetacum (Arras)	19 mijlen (ca. 41,8 km)
	9 Camaracum (Cambrai)	14 mijlen (ca. 30,8 km)
378,	1 Bagacum (Bavay)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	2 Vodgoriacum (Waudrez)	12 mijlen (ca. 26,4 km)
	3 Geminiacum (Liberchies?)	10 mijlen (ca. 22 km)
	4 Perniciacum (?)	22 mijlen (ca. 48,4 km)
	5 Aduaga Tungrorum (Tongeren)	19 mijlen (ca. 41,8 km)
	6 Coriovallum (Heerlen)	16 mijlen (ca. 35,2 km)
	7 Iuliacum (Jülich)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	8 Colonia (Keulen)	18 mijlen (ca. 39,6 km)'
	9 Item a Tarvenna Turnacum	m.p. XLVIII:
	10 Nemetacum	m.p. XXII
	11 Turnacum	m.p. XXVII
	9 'Eveneens van Tarvenna (Thérouanne) naar Turnacum (Tournai)	49 mijlen (ca. 107,8 km):
	10 Nemetacum (Arras)	22 mijlen (ca. 48,4 km)
	11 Turnacum (Tournai)	27 mijlen (ca. 59,4 km)'
379,	1 Item a Tarvenna Durocortoro	m.p. CIII:
	2 Nemetacum	m.p. XXII
	3 Camaracum	m.p. XIII
	4 Augusta Veromandorum	m.p. XVIII
	5 Contra Aginum	m.p. XIII
	6 Augusta Suessionum	m.p. XII
	7 Fines	m.p. XIII
	8 Durocortoro	m.p. XII
379,	1 'Eveneens van Tarvenna (Thérouanne) naar Durocortorum (Reims)	103 mijlen (ca. 226,6 km):
	2 Nemetacum (Arras)	22 mijlen (ca. 48,4 km)
	3 Camaracum (Cambrai)	14 mijlen (ca. 30,8 km)
	4 Augusta Veromandorum (Saint-Quentin)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	5 Contra Aginum (Condren)	13 mijlen (ca. 28,6 km)
	6 Augusta Suessionum (Soissons)	12 mijlen (ca. 26,4 km)
	7 Fines (Fismes)	13 mijlen (ca. 28,6 km)
	8 Durocortorum (Reims)	12 mijlen (ca. 26,4 km)'

	9 Per compendium a Nemetaco Samara-	
	10 brivas	m.p. XVI
	9 'Langs een kortere weg van Nemetacum (Arras) naar Samaro-	
	10 briva (Amiens)	16 mijlen (ca. 35,2 km)'
380,	1 A Samarobrivus Suessionas usque	m.p. LXXXVIII:
	2 Curmiliaca	m.p. XII
	3 Caesaromago	m.p. XIII
	4 Litanobriga	m.p. XVIII
	5 Augustomago	m.p. IIII
	6 Suessionas	m.p. XXII
380,	1 'Van Samarobriva (Amiens) naar Suessionas (Soissons)	89 mijlen (ca. 195,8 km):
	2 Curmiliacum (Conty?)	12 mijlen (ca. 26,4 km)
	3 Caesaromagus (Beauvais)	13 mijlen (ca. 28,6 km)
	4 Litanobriga (Thiverny)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	5 Augustomagus (Senlis)	4 mijlen (ca. 8,8 km)
	6 Suessionas (Soissons)	22 mijlen (ca. 48,4 km)'
	7 Item a Bagaco Nerviorum Durocortoro Re-	
	8 morum usque	m.p. LIII:
381,	1 Duronum	m.p. XII
	2 Verbino	m.p. X
	3 Catusiacum	m.p. VI
	4 Minatiacum	m.p. VII
	5 Muenna	m.p. VIII
	6 Durocortoro	m.p. X
	7 'Eveneens van Bagacum (Bavay) van de Nervii naar Durocortorum (Reims) van de	
	8 Remi	53 mijlen (ca. 116,6 km):
381,	1 Duronum (Etroungt)	12 mijlen (ca. 26,4 km)
	2 Verbinum (Vervins)	10 mijlen (ca. 22 km)
	3 Catusiacum (Chaourse)	6 mijlen (ca. 13,2 km)
	4 Minatiacum (Nizy-le-Comte)	7 mijlen (ca. 15,4 km)
	5 Muenna (Evergnicourt)	8 mijlen (ca. 17,6 km)
	6 Durocortorum (Reims)	10 mijlen (ca. 22 km)'

	7 Item a Caracotino Augustobonam usque	m.p. CLIII:
382,	1 Iuliobona	m.p. X
	2 Loium	m.p. VI
	3 Ratomago	m.p. XIII
	4 Ritumago	m.p. VIII
	5 Petromantalum	m.p. XVI
383,	1 Luticiam	m.p. XVIII
	2 Metledo	m.p. XVIII
	3 Condate	m.p. XV
	4 Agedincum	m.p. XIII
	5 Glano	m.p. XVII
	6 Augustobona	m.p. XVI
	7 'Eveneens van Caracotinum (Harfleur) naar Augustobona (Troyes)	153 mijlen (ca. 336,6 km):
382,	1 Iuliobona (Lillebonne)	10 mijlen (ca. 22 km)
	2 Loium (Caudebec-en-Caux)	6 mijlen (ca. 13,2 km)
	3 Ratomagus (Rouen)	14 mijlen (ca. 30,8 km)
	4 Ritumago (Radepont)	9 mijlen (ca. 19,8 km)
	5 Petromantalum (Saint-Clair-sur-Epte)	16 mijlen (ca. 35,2 km)
383,	1 Luticia (Parijs)	9 mijlen (ca. 19,8 km)
	2 Metledum (Melun)	18 mijlen (ca. 39,6 km)
	3 Condate (Monterau-Fault-Yonne)	15 mijlen (ca. 33 km)
	4 Agedincum (Sens)	13 mijlen (ca. 28,6 km)
	5 Glanum (Paisy-Cosdon)	17 mijlen (ca. 37,4 km)
	6 Augustobona (Troyes)	16 mijlen (ca. 35,2 km)'
384,	1 Item a Ratomago Luticiam	
	2 usque	m.p. LXXVII:
	3 Uggate	m.p. VIII
	4 Mediolano Aulercorum	m.p. XIII
	5 Durocasis	m.p. XVII
	6 Dioduro	m.p. XXII
	7 Luticia	m.p. XV
384,	1 'Eveneens van Ratomagus (Rouen) naar Luticia (Parijs)	
	2	77 mijlen (ca. 169,4 km):
	3 Uggate (Caudebec-lès-Elbeuf)	9 mijlen (ca. 19,8 km)
	4 Mediolanum Aulercorum (Evreux)	14 mijlen (ca. 30,8 km)
	5 Durocasis (Dreux)	17 mijlen (ca. 37,4 km)
	6 Diodurum (Jouars-Pontchartrain)	22 mijlen (ca. 48,4 km)
	7 Luticia (Parijs)	15 mijlen (ca. 33 km)'

8 Item a Caesaromago Luticiam

9 usque

m.p. XLVI:

10 Petromantalium

m.p. XVII

11 Brivaisare

m.p. XIII

12 Luticia

m.p. XV

8 'Eveeens van Caesaromagus (Beauvais) naar Luticia (Parijs)

9

46 mijlen (ca. 101,2 km):

10 Petromantalium (Saint-Clair-sur-Epte)

17 mijlen (ca. 37,4 km)

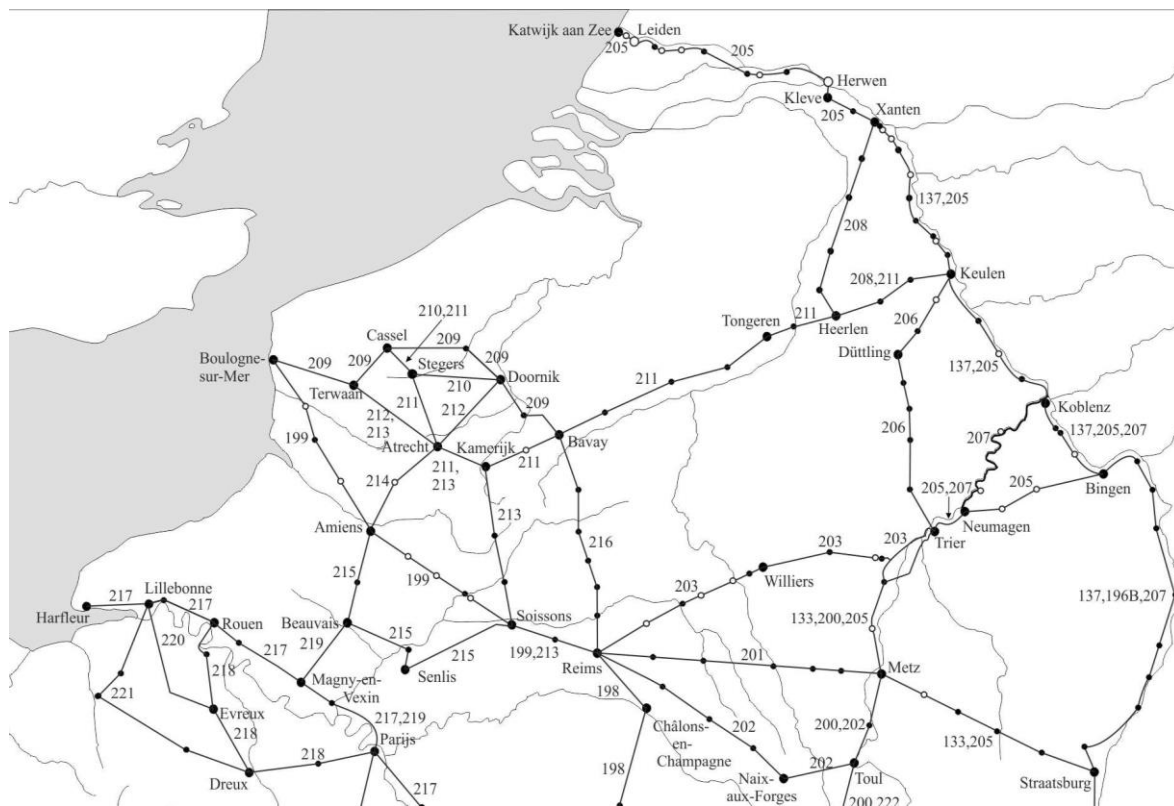
11 Brivaisare (Pontoise)

14 mijlen (ca. 30,8 km)

12 Luticia (Parijs)

15 mijlen (ca. 33 km)'

Hoewel veel afstanden in het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* niet helemaal correct zijn, is het verloop van de routes bijna altijd logisch te verklaren. Om die reden is dit werk een uitzonderlijk nuttige bron om reiswegen te bepalen. Verschillende steden uit Gallia Belgica komen meermaals voor; die kunnen dan ook beschouwd worden als knooppunten. Castellum, de hoofdstad van de Menapii komt voor in drie routes. Ten eerste als tussenstop in de route van Gesoriacum (Boulogne-sur-mer) naar Bagacum (Bavay). Ten tweede als vertrekpunt van de route naar Turnacum (Tournai). En tot slot als vertrekpunt van de route naar Colonia (Keulen). De perifere ligging van de stad blijkt hier misschien verklaard te kunnen worden in het verloop van de routes. Het valt op dat de belangrijkste wegen door het zuidelijk deel van Gallia Belgica lopen. In het huidige Vlaanderen zijn amper routes geattesteerd.

Figuur 21. VAN VEEN, *Reizen in Gallia, 'Noordelijke routes in het Routeboek van Antoninus'*.

87. *Tabula Peutingeriana* 1A2-1A3

TM Work 380

Ook de *Tabula Peutingeriana* werd opgesteld door een onbekende auteur. De compilatie zou dateren van rond het jaar 440, maar het werk bevat zeker sporen van vroegere bronnen. De *Tabula* is in de eerste plaats een wegenkaart. Het belang van de *Tabula Peutingeriana* ligt in het gegeven dat elke plaats gevisualiseerd wordt in zijn omgeving. Voor het Gallische deel van de kaart zijn de afstanden gegeven in Gallische leugae, ca. 2,2 km. Om de kaart bevattelijk te maken, is er geopteerd deze in stukken op te delen. Per stuk volgt een vertaling en bespreking.

De Latijnse tekst is overgenomen uit de Talbert database.

Figuur 22. TALBERT, *Peutinger map, 'Castello Menapioru'*.

Gesogiacum quod nunc Bononia	xxiiii	Castello menapiorum	xii	Virovino
				Tervanna
			xiiii	Lintomagus

Vertaling: 'Gesoriacum dat nu Bononia is 24 leugae (ca. 52,8 km)

Castellum menapiorum (Cassel)	12 leugae (ca. 26,4 km)	Viroviacum (Wervik)
		Tarvenna (Thérouanne)
	14 leugae (ca. 30,8 km)	Lintomagus (Brimeux)

Twee routes leidden in de oudheid van Gesoriacum naar Castellum Menapiorum, zoals te zien aan de twee lijnen op Figuur 22. Slechts bij één route is de afstand gegeven: 24 leugae (ca. 52,8 km). De kortste afstand vandaag te voet tussen beide steden bedraagt 69,5 km; mogelijk is er dus een x vergeten in de afstands aanduiding. Vanuit Castellum Menapiorum vertrekken er op de *Tabula Peutingeriana* drie routes: naar Virovino, naar Tarvenna en naar Lintomagus. Naar Tarvenna is geen afstand aangegeven, de twee andere afstanden zijn (veel) te klein. Waarschijnlijk zijn er verschillende fouten gebeurd bij het kopiëren van de kaart.

Castellum Menapiorum is gevisualiseerd door twee huisjes. Dit duidt erop dat de nederzetting belangrijker was dan die in bijvoorbeeld Viroviacum of Turnacum, waar enkel de naam vermeld is. Tarvenna kreeg hetzelfde symbool; zowel Castellum als Tarvenna zouden dan ook de hoofdstad van een civitas geweest zijn in de oudheid. Zie site 1 voor een bespreking van Castellum (Cassel).

Figuur 23. TALBERT, *Peutinger map*, 'Turnaco'.

Virovino xi Turnaco xii Pontes Caldis
Nemetaco

Virvino (Wervik) 11 leugae (ca. 24,2 km) Turnacum (Tournai) 12 leugae (ca. 26,4 km)
Pontes Caldis (Escautpont)
Nemetacum (Arras)

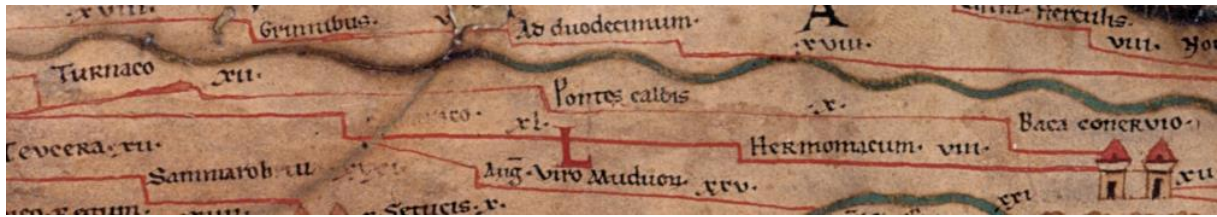
Dit stuk van de kaart is te situeren aan de rechterzijde van het hierboven beschreven stuk. Zowel vanuit Virovino als vanuit Nemetacum vertrekt een route naar Turnacum. De afstand van Virovino tot Turnacum bedraagt op de kaart 11 leugae, dat is 10 km minder dan de afstand van 35 km te voet tussen Wervik en Tournai vandaag de dag. Het lijkt aannemelijk dat er op de kaart een V ontbreekt; 16 leugae of 35,2 km komt namelijk mooi overeen met de werkelijke afstand. Hoewel tussen Nemetacum en Turnacum duidelijk de afstand xiiii te lezen is, zou deze niet wijzen op de hier behandelde route. Vanuit Nemetacum vertrekt er na een, uitzonderlijk opwaartse, hoek namelijk een dubbele lijn. Talbert verklaart deze als een fout van de kopiist, die in eerste instantie Nemetacum verbond met Turnacum, maar zich later realiseerde dat de lijn naar een andere stad moest gaan waarvan nu enkel nog de laatste letters -araco te lezen zijn, zonder twijfel [Cam]araco, (Cambrai).¹⁰⁷ Zie site 21 voor een bespreking van Turnacum (Tournai).

Aan de rechterzijde is Turnacum verbonden met Pontes Caldis, het huidige Escautpont, zo'n 26 km ten zuidzuidoosten van Tournai. De ene getekende weg geeft verder geen problemen en ook de afstand lijkt correct. Bij geen van de vermelde sites is een tekening toegevoegd. Vermoedelijk gaat het om kleinere nederzettingen die ontstaan zijn uit en nog steeds dienstdoen als wegstations. Kort dient de aandacht gevestigd op de rivier die prominent aanwezig is ten noorden van deze sites en ook al op Figuur 22. Het lijkt op het eerste zicht aannemelijk dat dit de Schelde zou zijn, maar die hypothese wordt verhinderd door de ligging van Virovino. Wervik ligt namelijk aan de Leie. Bovendien staat er aan de monding van de rivier Fl(uvius) Patabus vermeld, wat wijst op de Maas.¹⁰⁸ Waarschijnlijk wist de auteur van de *Tabula* van het bestaan van een belangrijke rivier voor het gebied, maar was de exacte loop onbekend.

¹⁰⁷ TALBERT, *Peutinger map*, 'Nemetaco'; TALBERT, *Peutinger map*, 'Turnacum'.

¹⁰⁸ TALBER, *Peutinger map*, 'Fl. Patabus'.

Figuur 24. TALBERT, Peutinger map, 'Pontes caldis'.

Turnaco	xii	Pontes caldis	x	Baca conervio
Vertaling: 'Turnacum (Tournai)		12 leugae (ca. 26,4 km)		Pontes caldis (Escautpont)
	10 leugae (ca. 22 km)			Baca conervio (Bavay)

Het vervolg van de route met afstand vertrekkende uit Turnacum, loopt naar Pontes Caldis. Zowel in het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* als in de *Tabula Peutingeriana* komt Pontes Caldis voor tussen Turnacum en Bagacum/Baca conervio. Hoewel de naam duidelijk verwijst naar een brug over de Schelde, is dat op de kaart niet te zien. De weergegeven afstanden komen quasi perfect overeen met de werkelijke afstanden tussen Tournai en Escautpont en tussen Escautpont en Bavay. Zie site 15 voor een bespreking van Pontes Caldis (Escautpont)

Figuur 25. TALBERT, Peutinger map, 'Virovino'.

Castello Menapioru	xii	Virovino	xi	Turnaco
Vertaling: 'Castellum Menapiorum (Cassel)		12 leugae (ca. 26,4 km)		Virovinum (Wervik)
	11 leugae (ca. 24,2 km)			Turnacum (Tournai)

Viroviacum of Virovinum, het antieke Wervik, komt slechts twee keer voor in de antieke bronnen. Blijkbaar was de ligging tussen Castellum en Turnacum niet geheel duidelijk voor de auteurs van het *Itinerarium* en van de *Tabula Peutingeriana* want bij beide is er een relatief groot verschil tussen de weergegeven en de reële afstand. De afstand te voet tussen Cassel en Wervik bedraagt vandaag ongeveer 44 km; vermoedelijk is in de *Tabula Peutingeriana* een x vergeten. De afstand van Wervik naar Tournai is ongeveer 35 km; mits de toevoeging van een v zou de *Tabula Peutingeriana* op deze afstand uitkomen. Het *Itinerarium* heeft deze laatste afstand wel juist. Zie site 12 voor een bespreking van Viroviacum (Wervik).

88. *Notitia Galliarum*

TM Work 4458

De *Notitia Galliarum* werd tussen 375 en 425 n.C. opgesteld door een onbekende auteur en geeft een opsomming van de civitates en castra in Gallia. De indeling van de provincie vertoont een sterke overeenkomst met de latere kerkelijke indeling van het gebied in bisdommen.¹⁰⁹ De term civitas werd door de Romeinen gebruikt om zowel een niet-Romeinse gemeenschap aan te duiden waarmee het Romeinse rijk een relatie had als om, vanaf Diocletianus, een territoriaal-administratief gebied aan te duiden.¹¹⁰ In dit document geldt de tweede betekenis. De *Notitia Galliarum* is van belang omdat ze de belangrijkste steden in Gallia Belgica vermeldt. Opvallend: een civitas Menapiorum komt niet voor, de civitas Turnacensium wordt wel genoemd.

De Latijnse tekst is overgenomen uit de editie van Mommsen.

VI Provincia Belgica secunda

- 1 metropolis civitas Remorum
- 2 civitas Suessionum
- 3 civitas Catalaunorum
- 4 civitas Veromandorum
- 5 civitas Atrabatum
- 6 civitas Camaracensium
- 7 civitas Turnacensium
- 8 civitas Silvanectum
- 9 civitas Bellovacorum
- 10 civitas Ambianensium
- 11 civitas Morinorum
- 12 civitas Bononiensium

Vertaling: 'VI de provincie Belgica secunda

- 1 de metropool, de civitas van de Remi (= Reims)
- 2 de civitas van de Suessiones (= Soissons)
- 3 de civitas van de Catalauni (= Chalôns-en-Champagne)
- 4 de civitas van de Veromandi (= Vermand)
- 5 de civitas van de Atrabates (= Arras)
- 6 de civitas van de Cameracenses (= Cambrai)
- 7 de civitas van de Turnacenses (= Tournai)
- 8 de civitas van de Silvanectes (= Senlis)
- 9 de civitas van de Bellovaci (= Beauvais)
- 10 de civitas van de Ambianenses (= Amiens)
- 11 de civitas van de Morini (= Thérouanne)
- 12 de civitas van de Bononienses (= Boulogne-sur-Mer)'

¹⁰⁹ RHODES en BLECKMANN, 1997, 607-608; JOHNE, 2000, 1013.

¹¹⁰ GALSTERER, 1997, 1224-1226.

Figuur 26. Overzichtstabel routes.

	CIL VII.2 675	<i>Itinerarium provinciarum Antonini Augusti</i>	<i>Tabula Peutingeriana</i> 1A2-1A3	Werkelijke afstand (kortste afstand te voet via Google Maps)
Bagacum – Pontes Caldis	/	12 m.p. (ca. 26,4 km)	10 leugae (ca. 22 km)	25 km
Castellum – Fines Atrebatium	14 leugae (ca. 30,8 km)	/	/	/
Castellum – Gesoriacum	/	27 m.p. (ca. 59,4 km)	24 leugae (ca. 52,8 km)	69,5 km
Castellum – Lintomagus	/	/	14 leugae (ca. 30,8 km)	64,8 km
Castellum – Minariacum	/	11 m.p. (ca. 24,2 km)	/	26,3 km
Castellum – Nemetacum	afstand verloren	30 m.p. (ca. 66 km)	geen afstand vermeld tussen Castellum en Tarvenna	64,5 km
Castellum – Tarvenna	/	9 m.p. (ca. 19,8 km)	geen afstand vermeld	24,9 km
Castellum – Viroviacum	/	16 m.p. (ca. 35,2 km)	12 leugae (ca. 26,4 km)	43,9 km
Gesoriacum – Tarvenna	/	18 m.p. (ca. 39,6 km)	geen afstand vermeld tussen Castellum en Tarvenna	49,2 km
Minariacum – Nemetacum	/	19 m.p. (ca. 41,8 km)	/	43,5 km
Minariacum – Turnacum	/	27 m.p. (ca. 59,4 km)	/	53,2 km
Nemetacum – Tarvenna	/	22 m.p. (ca. 28,4 km)	22 leugae (ca. 48,4 km)	56,5 km
Nemetacum – Turnacum	/	27 m.p. (ca. 59,4 km)	geen afstand vermeld	62,3 km
Pontes Caldis – Turnacum	/	12 m.p. (ca. 26,4 km)	12 leugae (ca. 26,4 km)	26,4 km
Turnacum – Viroviacum	/	16 m.p. (ca. 35,2 km)	11 leugae (ca. 24,2 km)	34,4 km

Deel III. Nederzettingen

Enkele steden en vele sites die voor of in de Romeinse tijd ontstaan zijn, lieten sporen na tot vandaag. Hoewel het Menapisch gebied weinig stedelijke agglomeraties kende, zijn een zestal grotere nederzettingen gekend waarvan de antieke naam bewaard is gebleven: Cassel, Estaires, Wervik, Kortrijk, Escautpont en Tournai. Deze komen in dit deel uitgebreid aan bod, samen met de hedendaagse gemeentes en archeologische sites die toegeschreven worden aan de Menapii. Per site wordt een kort overzicht van de plaatselijke archeologische bevindingen gegeven, gevolgd door de opschriften die ter plaatse zijn gevonden. In het geval van een nederzetting met een antieke naam start het overzicht met de attestaties van die naam.

Voor de afbakening van het gebied is uitgegaan van de grenzen die moderne onderzoekers soms veronderstellen, maar deze grenzen zullen later meer in detail onderzocht worden. Hier en daar zal afgeweken worden van deze begrenzing om sites die niet met zekerheid aan de ene of andere stam toebehoren bij het onderzoek te betrekken. Uiteraard zijn er naast deze 32 sites nog op vele andere plaatsen in Noord-Frankrijk en België restanten uit de Romeinse tijd aangetroffen. Meestal gaat het echter om slechts enkele sporen van een woonst en zijn deze vondsten niet bepalend voor de conclusie van deze paper.

Omdat de waterlopen in het Menapisch gebied van cruciaal belang lijken te zijn, is ervoor gekozen deze als ordenend principe te gebruiken. Op die manier kwam een drieledige opsomming tot stand. Ten eerste komen alle sites aan de Noordzeekust aan bod. Hiertoe behoren de nederzettingen die zich in de Oudheid op een bepaald moment aan de kust bevonden, ook al is dit door de veranderde kustlijn vandaag niet meer het geval. Cassel is omwille van het belang van de stad als eerste in de opsomming opgenomen. Ten tweede wordt de Leie stroomafwaarts gevolgd tussen Estaires en Gent. Omwille van de vermoedelijke ligging van Fines Atrebatium langs of in de buurt van de Leie, zal deze plaats hierbij besproken worden. Ook Seclin is in deze categorie opgenomen omwille van haar ligging bij de Deule, een zijrivier van de Leie. Tot slot komen langs de Schelde de nederzettingen aan bod tussen Escautpont en Antwerpen.

Aan het einde van dit deel zijn enkele kaarten en overzichtstabellen toegevoegd. De kaarten geven de ligging van de besproken nederzettingen aan ten opzichte van het wegennet en de rivieren. Ook is er een overzichtskaart met de types sites. In de eerste tabel is hetzelfde overzicht te vinden van de verschillende sites: grotere of kleinere nederzetting, baandorp, castellum, villa, heiligdom of productiecentrum. De tweede tabel biedt per 25 jaar een chronologisch overzicht van de bestaande nederzettingen. De laatste tabel toont de handelscontacten van de Menapii door een geografische opsomming van het geïmporteerde aardewerk en de pottenbakker. De nummers op de x-as van deze tabel en elders in de tekst verwijzen naar de doorlopende nummering van de sites. Alle gegevens uit de overzichtstabellen zijn afkomstig uit het onderzoek gedaan in deel II en deel III van deze paper.

1. Nederzettingen langs de Noordzeekust

1. Castellum Menapiorum (Cassel)

TM Geo 24866 TPPlace 583

1.1. Attestaties

De zes antieke attestaties van Castellum Menapiorum komen voor in lijsten met plaatsnamen en routebeschrijvingen. Eén attestatie is in het Grieks (bron 32), de overige vijf vermeldingen zijn telkens in het Latijn. Enkel de *Tabula Peutingeriana* vermeldt het ethnicon Menapiorum bij de plaatsnaam Castello. Castello verscheen voor het eerst bij Claudius Ptolemaeus in het midden van de tweede eeuw n.C. De laatste antieke vermelding dateert uit het begin van de vijfde eeuw (bron 87). De continuïteit van de naamgeving tot vandaag is duidelijk.

Alle bronnen waarin Castellum Menapiorum vermeld wordt, zijn hierboven reeds besproken. De nummering van de attestaties verwijst naar de overeenkomstige bron.

32. Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, 2, 9, 10 (130 – 180 n.C.): Κάστελλον

85. CIL XVII.2 675, 3, 2 (200 – 225 n.C.): Castello

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 376,5 en 377,2 en 377,6 (ca. 300 n.C.): Castello

87. *Tabula Peutingeriana* 1A2 (400 – 450 n.C.): Castello Menapioru(m)

1.2. Archeologische resten

Het antieke Castellum Menapiorum wordt traditioneel de hoofdstad van de Menapii genoemd, hoewel op basis van de bronnen niets geweten is over een uitgewerkte administratieve structuur. Claudius Ptolemaeus noemt Castellum '(de) stad van hen' (bron 32) en omdat er geen tweede polis wordt opgesomd, kunnen we ervan uitgaan dat Castellum in elk geval de belangrijkste plaats in het Menapisch gebied was. Ptolemaeus beschrijft Cassel expliciet als eigendom van de Menapii en uit de itineraria blijkt dat het om een belangrijk wegenknooppunt ging. De archeologische opgravingen in Cassel zijn zeer beperkt, waardoor een nauwkeurige datering moeilijk is.

De stad Cassel (département du Nord, Frankrijk) ligt op de hoogste en meest westelijke heuvel van een reeks heuvels die het West-Vlaamse Heuvelland vormen. Op het kleine plateau bovenop de heuvel ontstond in de Romeinse tijd een nederzetting die uitgroeide tot de belangrijkste plaats in het gebied van de Menapii (bron 32). Men vermoedt dat de site omwille van die ligging in eerste instantie een militaire functie had, zoals ook blijkt uit de naam 'castellum' of 'kamp', maar daar zijn geen archeologische bewijzen voor. Ook pre-Romeinse vondsten zijn er niet. Uit de tweede eeuw kwamen enkele Romeinse vondsten aan het licht (zie infra). Op het einde van de derde eeuw n.C. vond er, zoals bij de andere steden in de regio, een ommuring van het centrum plaats.¹¹¹ Resten van deze muur zijn in 1841 en opnieuw in 1983 – 1986 aangetroffen bij het middeleeuwse kasteel, waar zich momenteel een publieke tuin bevindt (n° 1 op Figuur 27). Door het gebrek aan systematische opgravingen en

¹¹¹ CHEVALLIER, 1975, 61; BRULET, 1990, 99.

onderzoek is een reconstructie van het ommuurde terrein onmogelijk. De stand van zaken werd voor het laatst samengevat en aangevuld in 1987 door Roger Hanoune, François Jacques en Arthur Muller in hun artikel *Recherches archéologiques à Cassel (Nord), Castellum Menapiorum V-VIII* in *Revue du Nord*.¹¹² De bewoning liep door in de Merovingische tijd en als versterkte plaats speelde de stad een belangrijke rol in de late middeleeuwen.

De belangrijkste vaststelling is dat Castellum een echt wegenknooppunt moet zijn geweest. Op basis van de beschrijving in de itineraria en van archeologisch onderzoek zijn volgende wegen ontdekt: via Estaires naar Arras en naar Tournai (bron 86; n° III op Figuur 27); naar de brug over de Leie in Thiennes (n° VII op Figuur 27); naar Théroutanne (n° II op Figuur 27); naar Boulogne (bron 86; n° I op Figuur 27). Over de noordelijke routes heerst onduidelijkheid: Vermeulen meent een weg waar te nemen richting Marck en een andere richting de Panne, Soupard heeft het over een route naar Steene (n° VI op Figuur 27) en een andere naar Dunkerque (n° V op Figuur 27). Van de meeste wegen is slechts het eerste deel vanuit Cassel aangetroffen, waardoor hun bestemming niet altijd duidelijk is. In elk geval leiden twee noordelijke routes naar de kust. De datering van de wegen vanuit Cassel is onbekend, maar van de weg tussen Boulogne en Bavay (richting Keulen; bron 86, 376, 1 – 377, 2) is geweten dat deze vanaf 20 v.C. aangelegd werd omwille van militaire doeleinden. Ook een rechtstreekse verbinding tussen Cassel en Boulogne en Cassel en Arras zou dateren uit de Augusteïsche tijd. Andere routes zoals die naar Thiennes en naar de zoutproductiecentra in het noorden zijn in de loop van de eerste drie eeuwen n.C. aangelegd. Deze routes waren hoofdzakelijk bedoeld voor handel en voor een snelle communicatie tussen de nieuwe nederzettingen.¹¹³

Ten oosten van het stadscentrum en ter hoogte van de huidige begraafplaats werd een Gallo-Romeinse en Merovingische necropool aangetroffen (n°3 op Figuur 27). Deze werd onderzocht in 1825, waarbij onder meer vazen, tegels en glaswerk gevonden werden.¹¹⁴ Tijdens opgravingen naar middeleeuwse structuren op de oostflank van de Kasselberg ontdekte men in 2004 een antieke crematieplaats iets ten zuiden van de necropool (n°2 op Figuur 27). Het crematieveld werd onderwerp van een uitvoerig onderzoek en dateert uit het eerste tot derde kwart van de tweede eeuw. De aangetroffen keramiek is lokaal geproduceerd. Samen met de Gallo-Romeinse necropool vormde dit veld waarschijnlijk een funeraire zone die enkele honderden graven bevatte. Ook in het zuidwesten richting Bavinchove dook een Romeinse necropool op met vijfhonderd à zeshonderd rode vazen die bijgezet waren in crematiegraven (n°4 op Figuur 27).¹¹⁵ Op basis van deze drie sites bepaalden Soupard e.a. de noordoostelijke en zuidwestelijke grenzen van het antieke Cassel.¹¹⁶

Tot slot zijn op het hele plateau bovenop de heuvel enkele tegels of dakpannen en munten gevonden.¹¹⁷ Het belang van de stad in de Romeinse tijd blijkt ook uit de vondst van een bronzen ruitersstandbeeld en een bronzen standbeeld van keizer Galba (68 – 69 n.C.).¹¹⁸ In de middeleeuwen vonden enkele belangrijke veldslagen plaats in de buurt van de stad. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg Cassel het zwaar te verduren. Daarbij werd onder andere het stadhuis met het geschiedkundig

¹¹² LEMAN, 1984, 146; HANOUNE, JACQUES en MULLER, 1987, 87-108; DELMAIRE, 2004, 391.

¹¹³ VERMEULEN, 2001, 77-79.

¹¹⁴ BRULET, 1990, 275; DELMAIRE, 2004, 390.

¹¹⁵ SOUPART, LE GOFF en CLOTUCHE, 2014, 55-57.

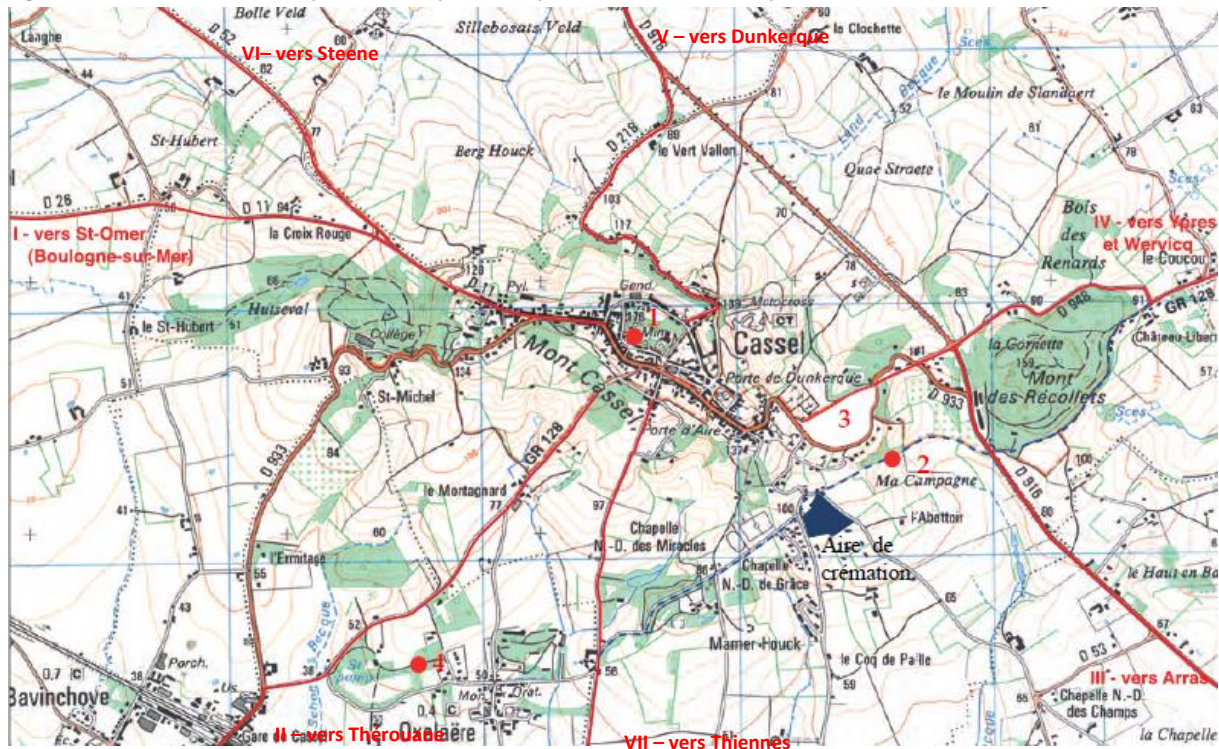
¹¹⁶ SOUPART, LE GOFF en CLOTUCHE, 2014, 56.

¹¹⁷ DELMAIRE, 2004, 390.

¹¹⁸ LEMAN, 1976, 203; DELMAIRE, 1996, 174-175.

museum vernield. Bij de heropbouw van de stad besteedde men weinig aandacht aan archeologische resten, waardoor de kennis over het antieke Castellum Menapiorum beperkt is.¹¹⁹

Figuur 27. Carte des sites ménapiens de comparaisons pour le mobilier céramique. SOUPART, LE GOFF en CLOTUCHE, 2014, 54.

1.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Cassel

89. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 177

TM 452287 EDCS-54100359

D(is) M(anibus)

Vertaling: 'Aan de voorouderlijke goden'

Deze onvolledige funeraire inscriptie werd gevonden in Cassel rond 1876. De Dis Manibus-formule geeft een datering van 50 tot 300 n.C.

¹¹⁹ LEMAN, 1984, 139-144; DELMAIRE, 1996, 172-174.

2. De Panne

TM Geo 47451

Hoewel De Panne niet opgenomen is in de *Digital Atlas of the Roman Empire*, lijkt de vondst van meerdere pottenbakkerstempels toch het vermelden waard. De site is ook van belang bij de bespreking van de bestaande hypothesen over de grenzen van de civitas Menapiorum.

2.1. Archeologische resten

De vele transformaties van de Noordzeekust hebben sterk de geschiedenis van de bewoning van De Panne (West-Vlaanderen, België) bepaald. Ten eerste was de nederzetting veilig gelegen tussen oude duinengordels. Het woord panne met de betekenis ‘duinenvallei’ verwijst hiernaar. Ten tweede stond het gebied door de nabijheid van een oude riviermonding vermoedelijk in verbinding met de oude IJzer. Tot slot zette de nabijheid van de zee aan tot een nieuwe nijverheid: zoutwinning. Dit komt verder nog aan bod. Anderzijds overspoelde de zee meerdere malen de oudste nederzettingen, waardoor de kennis hierover beperkt is tot enkele resten en verspreide (strand)vondsten. De belangrijkste sites in De Panne zijn ‘Westhoek’, ‘Romeins kamp’ en ‘Rietput’. Omdat elke site slechts fragmentaire informatie biedt, wordt hier een algemeen beeld geschetst van de oudste bewoning in deze kustgemeente.¹²⁰

De overblijfselen uit de ijzertijd zijn sterk verstoord door de Romeinse bewoning, maar dat het om een nederzetting van zoutzieders gaat, is duidelijk. De oudste sporen van bewoning dateren uit de periode rond 700 v.C. Bij aanvang van de Duinkerke-I-transgressie (ca. 500 v.C.) werd De Panne, in tegenstelling tot de rest van het kustgebied, niet overspoeld. Dit was de aanleiding voor de bloei van de nederzetting in de late ijzertijd (500 – 300 v.C.). Door de onmiddellijke nabijheid van het zoute water kon namelijk de zoutnijverheid ontstaan. Om dezelfde reden werd bij de terugtrekking van het water de nederzetting verlaten aan het einde van de eerste eeuw v.C.¹²¹ Rond 70 n.C. ving de zogenaamde Romeinse bewoning aan. Tot in het midden van de derde eeuw was er een vrij dichte bewoning op de oude duinengordel. Op de afgesloten strandvlakte deed men aan veeteelt en gevonden spinklosjes wijzen op spinnen als thuisnijverheid. Vermoedelijk vond er aanvullend landbouw plaats op geëgaliseerde duingronden. Het gevonden aardewerk past perfect binnen het genoemde tijdsbestek en uit dezelfde periode zijn vier bronzen mantelspelden aangetroffen. De muntvondsten lopen van Augustus (27 v.C. – 14 n.C.) tot Postumus (260 – 269 n.C.) met een opmerkelijke piek in de tweede eeuw. Tijdens de Duinkerke-II-transgressie werd in het derde kwart van de derde eeuw de oude duinengordel doorbroken en daarmee kwam de bewoning op de site ten einde.¹²²

¹²⁰ THOEN, 1978, 57; DELEPIERE en LION, *Inventaris onroerend erfgoed*, s.d.

¹²¹ THOEN, 1978, 50, 58; THOEN, 1987, 53.

¹²² THOEN, 1978, 58, 148-149, 189, 213; THOEN, 1987, 51-52.

2.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) De Panne

90. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.29

TM 851470

Virthu[s fecit]

Vertaling: 'Virthus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Virthus uit La Graufesenque. De T en H vormen een ligatuur, net als de laatste drie letters vermoedelijk. Het aardewerk is te dateren omstreeks 50 – 70 n.C.

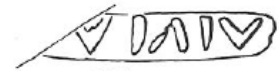
Figuur 28. THOEN, 1978, 164.

91. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.28

TM 851474

Viriu[s]

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Virius of Virtus, vermoedelijk uit Trier. Het aardewerk is te dateren na 160 n.C.

Figuur 29. THOEN, 1978, 164.

92. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.25

TM 851473

Primanus

Pottenbakkerstempel van Primanus uit Lezoux. De stempel staat achterstevoren. Het gaat om een fragment van onversierde terra sigillata, daterend uit de periode 160 – 195 n.C.

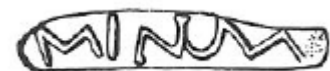
Figuur 30. THOEN, 1978, 164.

93. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.20

TM 851472

Minusa ?

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata. De stempel kan mogelijk toegeschreven worden aan Minusus uit Le Pont-des-Rèmes (Argonne), werkzaam in de tweede helft van de tweede eeuw.

Figuur 31. THOEN, 1978, 164.

94. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.30

TM 85471

[]nat[]

Fragment van een pottenbakkerstempel, vermoedelijk afkomstig uit Centraal-Gallia en daterend uit de tweede eeuw n.C.

Figuur 32. THOEN, 1978, 164.

95. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.13

TM 851475

Impet[ratus fecit]

Vertaling: 'Impetratus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel van Impetratus uit Rheinzabern, gedateerd van 210 tot 245 n.C.¹²³

Figuur 33. THOEN, 1978, 164.

96. CIL XIII.3.1 10010 (1026 a)

TM 681065 EDCS-65903827

Impe(tratus)

Pottenbakkerstempel op aardewerk. Herkomst en datering zijn onbekend, maar op basis van de vorige stempel (bron 95) zou het mogelijk om Impetratus van Rheinzabern (210 – 245 n.C.) kunnen gaan. Er zijn stempels met dezelfde naam gevonden in Trier, Worms en Saalburg.

¹²³ GAVRIELATOS, 2012, 241.

3. Oudenburg

TM Geo 56977

3.1. Archeologische resten

De site Oudenburg (West-Vlaanderen, België) wordt vaak in één adem genoemd met die van Aardenburg (site 6) en Maldegem-Vake (site 7). Hoewel het telkens om een castellum gaat, zijn er ook belangrijke verschillen, vooral wat betreft de datering.

De eerste bewoning van de site op zo'n achttien kilometer ten westen van Brugge was van civiele aard. Uit de periode midden eerste eeuw n.C. tot tweede helft derde eeuw n.C. zijn sporen van houten huizen, een badhuis in steen, een grote hoeveelheid potscherven en artefacten aangetroffen. De constructies uit latere tijden hebben deze sporen echter sterk verstoord. Er is een oude weg opgegraven die de nederzetting verbond met Blicquy en Bavay. Mogelijk waren er ook andere routes richting Cassel, Brugge en Aardenburg.¹²⁴ Ten zuiden van deze burgerlijke nederzetting stootte men op een necropool met meer dan vierhonderd graven. De necropool dateert uit de tweede eeuw en de eerste helft van de derde eeuw en was dus vermoedelijk in gebruik ten tijde van de burgerlijke bewoning. Het gaat overwegend om brandrestengraven zonder houten bekisting. Net zoals in Aardenburg is er een opvallend rijke materiële cultuur aangetroffen.¹²⁵

Aan het einde van de tweede eeuw, omstreeks 200 n.C., kreeg de nederzetting een militair karakter. Op het moment dat het castellum van Maldegem-Vake (site 7) al meer dan twintig jaar verlaten was, werd in Oudenburg een versterking opgericht tegen invallende migranten.¹²⁶ Brulet onderscheidt drie militaire bezettingsfasen: in de eerste fase (ca. 200 – 275 n.C.) was het houten fort vrij beperkt, omwald en beschermd door een muur van aarde en zand. In de tweede fase (275 n.C. – begin vierde eeuw) werd het fort versteend en werd de verdedigingsmuur versterkt met houten balken. Omwille van de Duinkerke-II-transgressie lag de nieuwe kustlijn nu onmiddellijk ten noorden van Oudenburg en kreeg de site te maken met herhaaldelijke aanvallen van Saksen en Germanen. Aan het begin van de vierde eeuw brandde het eerste stenen fort af. Het na enkele tientallen jaren opnieuw opgebouwde fort (fase drie) werd opgenomen in de vierde-eeuwse kustverdediging, de Litus Saxonicum. In deze fase had het castellum een quasi vierkant grondplan en was het omwald door een gracht van twintig meter breed. Torens versterkten de verdedigingsmuur. Dit derde en laatste castellum bleef in functie tot aan het eind van de vierde eeuw.¹²⁷ Opgravingen tussen 2001 en 2005 leverden een verfijndere chronologie op van vijf forten die elkaar opvolgden. Mogelijk was er continuïteit in de bewoning tot in de vroege middeleeuwen.¹²⁸

Ten westen van het antieke Oudenburg kwam een militaire necropool uit de vierde eeuw aan het licht. Van de 216 inhumatiegraven konden er minstens 21 aan vrouwen toegeschreven worden. Alle doden lagen in een kist en bij de mannelijke graven was de zwaardriem soms symbolisch aan de voeten gelegd. Zeer weinig wapens zijn aangetroffen, in tegenstelling tot aardewerk (bron 97-100), glaswerk, munten (144 exemplaren, gaande van Constantinus I tot Theodosius I) en juwelen. Uit het karakter van deze artefacten leiden onderzoekers de aanwezigheid van Germaanse inwijkelingen af.

¹²⁴ DE LAET, 1976, 661-662.

¹²⁵ VAN DOORSELAER EN DE COCK, 2004, 80; DHAENZE, 2008, 44.

¹²⁶ DHAENZE, 2008, 36; DESPRIET, 2019, 257.

¹²⁷ DE LAET, 1976, 661; BRULET, 1990, 118-122; DE CLERCQ EN VAN DIERENDONCK, 2008, 29; DHAENZE, 2008, 36-44.

¹²⁸ DE CLERCQ EN VAN DIERENDONCK, 2008, 34; VANHOUTTE, 2011, 57-59; ERVYNCK e.a., 2017, 41.

eeuwse necropool in het graf van een volwassen individu. Op het voetstuk van de beker zijn vingerafdrukken waarneembaar.

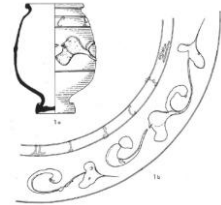
99. Van Impe / Mertens, Het laat-Romeins grafveld van Oudenburg p. 214-215 & pl. LXIV, 1 en LXVIII, 1

TM 851493

Misce

Vertaling: 'Meng'

Op een terra sigillatabeker is in witte verf 'misce' geschilderd. Op de buikwand is een bladmotief aangebracht. Ook deze beker werd gevonden in de vierde-eeuwse necropool, in het graf van een jonge volwassen vrouw.

Figuur 36. VAN IMPE en MERTENS, 1971, pl. LXIV, 1.

100. *Archaeologia Belgica* 80 (1964), p 221 b

TM 851495

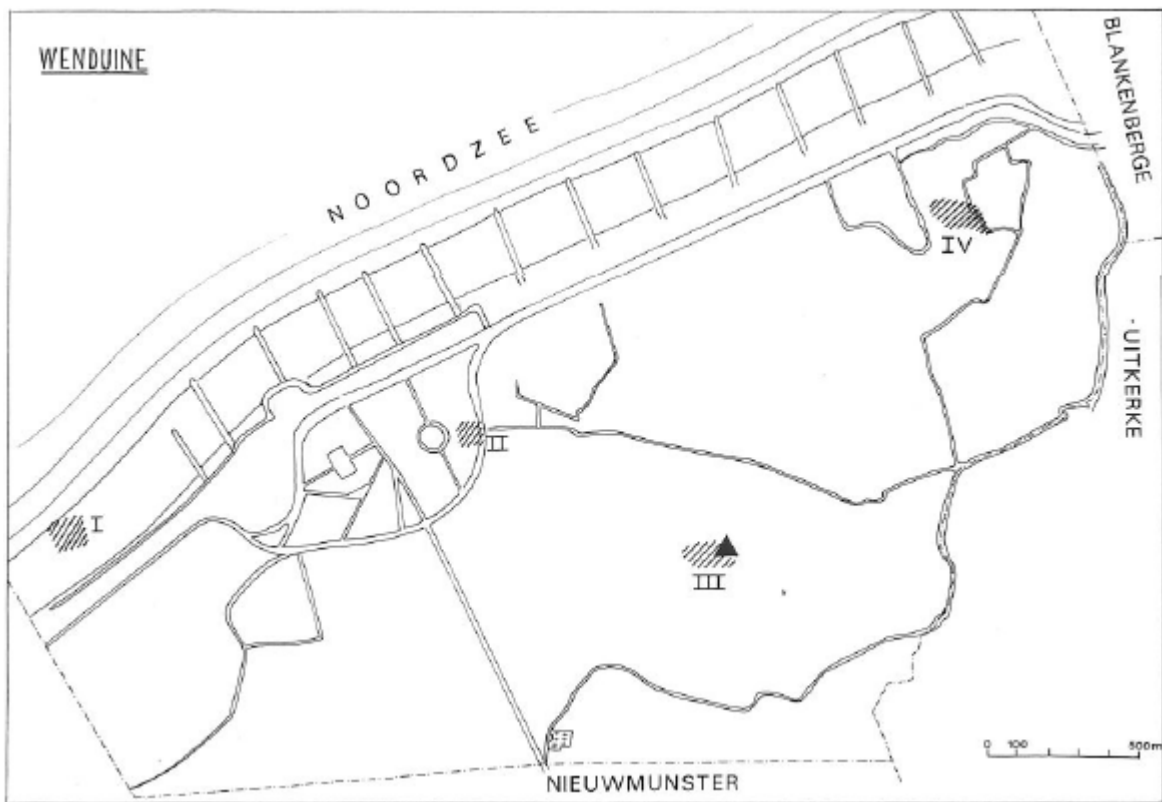
Vivete felices

Vertaling: 'Leef gelukkig'

Schildering op een beker van dezelfde soort als bron 87. Afkomstig uit een naburig skeletgraf dat ook uit de vierde eeuw dateert.

4. Wenduine

TM Geo 47511

Figuur 37. Lokalisatie van de Gallo-Romeinse nederzetting(en) van Wenduine. THOEN, 1978, 110.

4.1. Archeologische resten

Wenduine (West-Vlaanderen, België) wordt beschouwd als een van de belangrijkste vindplaatsen in het Belgische kustgebied. De Clercq beschrijft de site als een “grote nederzetting die min of meer een centrale functie in de regio vervulde” en vermoedt zelfs het bestaan van een tempel.¹³² Het vondstenmateriaal lijkt echter lang niet zo talrijk en belangrijk als in bijvoorbeeld Harelbeke (site 14) of Kruishoutem (site 27). De vier in de literatuur beschreven sites zullen kort aan bod komen om een genuanceerde reactie op De Clercq te kunnen formuleren.

‘Wenduine I’ (Figuur 37, I) situeert zich op het strand en omvat bewoningssporen, onder andere potscherven en een Romeinse afvalkuil, van de Flavische periode tot het midden van de derde eeuw n.C. De nederzetting werd grotendeels vernield door de zee. In het huidige centrum is de site ‘Wenduine II’ opgegraven in de jaren 1960 – 1970. Daar kwam vooral aardewerk uit de tweede en derde eeuw n.C. aan het licht. Een kilometer landinwaarts, ten zuidoosten van de dorpskern, vormen brandrestengraven de site ‘Wenduine III’. Op dezelfde plaats zijn er ook bewoningssporen aangetroffen en een houten staketsel, vermoedelijk afkomstig van een weg. Het groot aantal fragmenten aardewerk zou kunnen wijzen op een handelsfunctie. De resten zijn te dateren van het midden van de tweede eeuw tot het midden van de derde eeuw. Tot slot bevindt zich op drie kilometer

¹³² THOEN, 1978, 110; DE CLERCQ en VAN DIERENDONCK, 2008, 20, 27.

ten oosten van Wenduine de site 'Wenduine IV'. Hier vonden Duitse soldaten in 1917 potscherven en de resten van een houten Gallo-Romeinse woning met pannen als dakbedekking.¹³³

Uit het archeologisch onderzoek leidt men af dat de nederzetting in Wenduine omstreeks 70 n.C. ontstaan is ter hoogte van de huidige kustlijn. De vier kleine woonkernen groeiden tegen het einde van de tweede eeuw uit tot één nederzetting, die in de tweede en derde eeuw een belangrijk handelscentrum vormde. De bestempelde aardewerkfragmenten zijn in elk geval sterk geconcentreerd in de tweede eeuw. Mogelijk maakten de houten resten in 'Wenduine III' deel uit van het einde van een weg afkomstig uit Blicquy. Anders dan men lange tijd vermoedde, zou de weg dus niet op Oudenburg gericht zijn. Vanaf 267 n.C. vonden er herhaaldelijk invallen plaats door Frankische migranten en werd de nederzetting verlaten. De overstromingen ten gevolge van de Duinkerke-II-transgressie verhinderden continuïteit met de bewoning die tijdens de vroege middeleeuwen ontstond in het nieuwe schorregebied.¹³⁴

4.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Wenduine

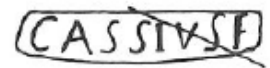
101. Thoen, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd* p. 166 & fig. 55.3

TM 851531

Cassius f(ecit)

Vertaling: 'Cassius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel van Cassius van Chémery-lès-Faulquemont (Centraal-Gallia) op onversierde terra sigillata. Gevonden op de site 'Wenduine III' en gedateerd van 130 tot 150 n.C.

Figuur 38. THOEN, 1978, 164.

102. Thoen, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd* p. 167 & fig. 55.24

TM 851530

Pridiani

Vertaling: 'Van Pridianus'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Pridianus uit La Madeleine (Centraal-Gallia). Het fragment dateert uit 125 – 155 n.C. en werd gevonden op de site 'Wenduine III'.

Figuur 39. THOEN, 1978, 164.

¹³³ THOEN, 1978, 110; VAN VLAENDEREN, *Inventaris onroerend erfgoed*, 2012.

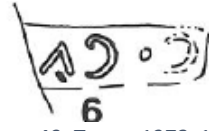
¹³⁴ THOEN, 1978, 112, 195; VAN VLAENDEREN, *Inventaris onroerend erfgoed*, 2012; GHEYSEN, VANHOUTTE en DE CLERCO, 2013, 68-70.

103. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.6

TM 851533

C(aius) Ca[lsa]

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata. Het opschrift is achterstevoren gestempeld en werd gevonden op de site 'Wenduine I'. Vermoedelijk is het afkomstig uit La Madeleine (Centraal-Gallia) en dateert het uit de periode van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.).

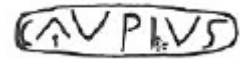
Figuur 40. THOEN, 1978, 164.

104. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.5

TM 851532

Caupius

Pottenbakkerstempel van Caupius, vermoedelijk afkomstig uit Oost-Gallia. Het gaat om een stempel op onversierde terra sigillata uit de periode van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.). Het fragment werd gevonden op de site 'Wenduine IV'.

Figuur 41. THOEN, 1978, 164.

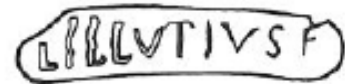
105. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.16

TM 851534

Lillutius f(ecit)

Vertaling: 'Lillutius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Lillutius, vermoedelijk afkomstig uit Rheinzabern. Het fragment dateert uit de periode van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.) en werd gevonden op de site 'Wenduine IV'.

Figuur 42. THOEN, 1978, 164.

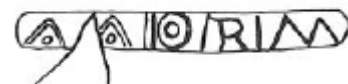
106. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.18

TM 851535

Maiori(s) m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Maior'

Pottenbakkerstempel van Maior uit Lezoux of Vichy. Het fragment onversierde terra sigillata werd gevonden op de site 'Wenduine III' en dateert uit de periode 155 – 185 n.C.

Figuur 43. THOEN, 1978, 164.

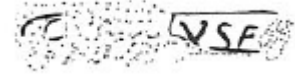
107. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.36

TM 851529

[]us f(ecit)

Vertaling: '[]us heeft (dit) gemaakt'

Einde van een pottenbakkerstempel op een fragment onversierde terra sigillata. Het aardewerk is afkomstig uit Centraal- (of Oost-)Gallia en dateert uit de tweede eeuw.

Figuur 44. THOEN, 1978, 164.

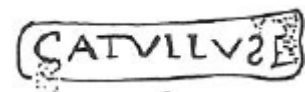
108. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.4

TM 851536

Catullus f(ecit)

Vertaling: 'Catullus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel van Catullus van Rheinzabern op onversierde terra sigillata. De S is in spiegelbeeld geschreven. Het fragment werd gevonden op de site 'Wenduine II' en dateert van omstreeks 200 n.C.

Figuur 45. THOEN, 1978, 164.

109. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.7

TM 851537

Fir[manus]

Pottenbakkerstempel van Firmanus uit Rheinzabern op onversierde terra sigillata. Het fragment werd gevonden op de site 'Wenduine III' en dateert van omstreeks 200 n.C.

Figuur 46. THOEN, 1978, 164.

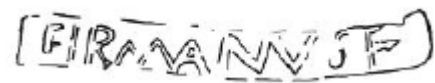
110. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.8

TM 851538

Firmanus f(ecit)

Vertaling: 'Firmanus heeft (dit) gemaakt'

Zie bron 109.

Figuur 47. THOEN, 1978, 164.

111. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.21

TM 81539

Min[ut]us f(ecit)

Vertaling: 'Minutus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Minutus uit Trier. Het fragment dateert van omstreeks 200 n.C., de exacte vindplaats is onbekend.

Figuur 48. THOEN, 1978, 164.

112. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.23

TM 851540

Patricia[*nus f(ecit)*]

Vertaling: 'Patricianus heeft (dit) gemaakt'

Figuur 49. THOEN, 1978, 164.

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Patricianus uit Rheinzabern. Het fragment werd gevonden op de site 'Wenduine III' en

dateert van omstreeks 200 n.C. Dezelfde stempel werd aangetroffen in Brugge (bron 118).

113. CIL XIII.3.1 10010 (1096 a)

TM 681156 EDCS-65903856

luvenius f(ecit)

Vertaling: 'luvenius heeft (dit) gemaakt'

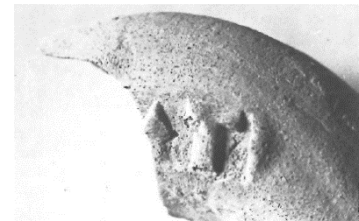
Pottenbakkerstempel. Aan het begin van de twintigste eeuw was deze in het bezit van Carlier in Bavay. Er is een luvenius gekend uit Rheinzabern die werkzaam was omstreeks 160 – 260(?) n.C.¹³⁵

114. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 123 & fig. 40.2

TM 851541

[]it

Einde van een pottenbakkerstempel op het oor van een Spaanse amfoor. Het oorfragment werd gevonden op de site 'Wenduine II'. Waarschijnlijk bevatte de amfoor olie of wijn. De datering is onbekend.

Figuur 50. THOEN, 1978, 124.

¹³⁵ GAVRIELATOS, 2012, 209.

5. Brugge

TM Geo 24789

5.1. Archeologische resten

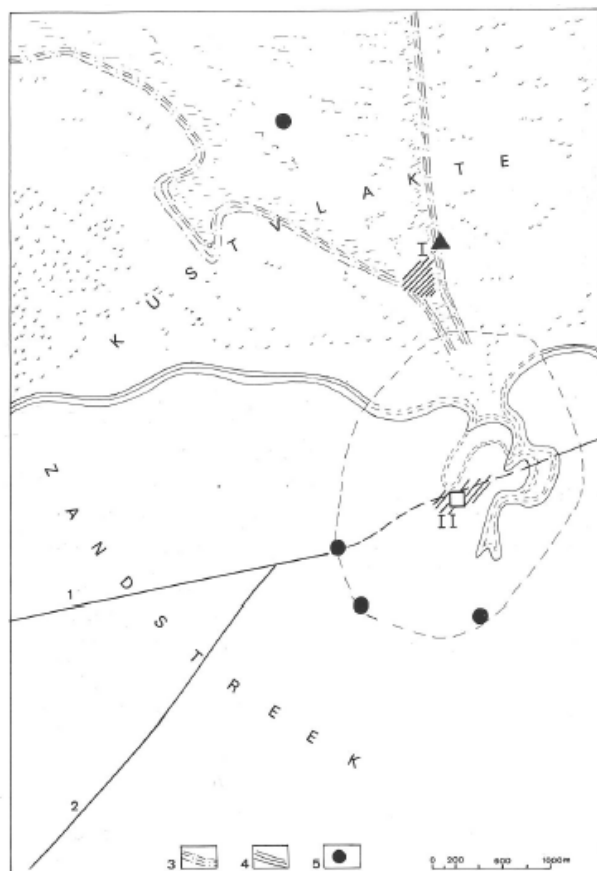
Op basis van hun grote bloei in de middeleeuwen veronderstellen historici dat zowel Antwerpen (site 32), Gent (site 28) als Brugge een Romeinse nederzetting als basis hebben. Recent geografisch en hydrologisch onderzoek heeft aangetoond dat Brugge (West-Vlaanderen, België) zeer gunstig gelegen was op de grens van kustvlakte en zandstreek en aan een, met de zee verbonden, actieve kreek. Daarnaast was de site verbonden met Aardenburg (site 6) in het noordoosten, Antwerpen in het oosten, Gent in het zuidoosten en Oudenburg (site 3) in het zuidwesten. Langs deze laatste Romeinse weg zijn heel wat nederzettingssporen onderzocht. In Brugge zelf is een groot aantal verspreide vondsten gedaan uit verschillende periodes. Enkele sites trekken in het bijzonder de aandacht: 'Fort Lapin' in de havenzone, 'Brugge-Refuge' ten westen van het huidige stadscentrum en een combinatie van straten binnen de stadsring.¹³⁶

De belangrijkste site is zonder twijfel 'Fort Lapin', ontdekt bij de uitbreiding van het Brugse havengebied aan het einde van de negentiende eeuw. Ter plaatse werden sporen van bewoning uit de vroege of midden-bronstijd aangetroffen en losse vondsten uit de ijzertijd, vooral aardewerk. Nog voor het ontstaan van een (Gallo-)Romeinse nederzetting was er sprake van zoutwinning, een belangrijke nijverheid in de kustregio. Met de komst van nieuwe bewoners aan het einde van de eerste eeuw n.C. kreeg de vesting een handelskarakter. De vondst van een boot uit ca. 180 n.C. wijst op het belang van de scheepvaart tot aan Brugge. De echte bloei van de Romeinse nederzetting kan gesitueerd worden in de derde eeuw, zoals af te leiden uit de talrijke derde-eeuwse pottenbakkerstempels uit voornamelijk Oost-Gallia. Rond 270 n.C. kreeg de site te maken met invallen van Germaanse stammen en werd ze platgebrand. Het begin van de Duinkerke-II-transgressie kort daarna verhinderde een eventuele heropbouw.¹³⁷

Naast de site 'Fort Lapin' moet er ook in de Brugse binnenstad een belangrijke nederzetting geweest zijn langs de route Oudenburg-Aardenburg. De aard van de relatie

De Romeinse vondsten te Brugge :

1. De Zandstraat
 2. De Steenstraat
 3. Grens van de Duinkerke I - transgressie
 4. Grens van de Duinkerke 2 - transgressie, met vermoedelijk verloop op het grondgebied van Brugge-Stad (naar A.C.F. KOCH en M. RYCKAERT)
 5. Romeinse vondsten
- I. Gallo-Romeinse nederzetting met begraafplaats van BRUGGE I
II. Gallo-Romeinse nederzetting in het centrum van Brugge, met vermoedelijke lokalisa-tie van het Romeinse *castellum*.

Figuur 51. THOEN, 1978, 104.

¹³⁶ DE LAET, 1976, 170; THOEN, 1978, 53-54; DE CLERCQ, 2009, 117-118.

¹³⁷ THOEN, 1978, 53-54, 103; DE WITTE, 1988, 12-21; THOEN en RYCKAERT, 1988, 64; DE CLERCQ, 2009, 203.

met de bewoning in het havengebied is nog onduidelijk, maar het lijkt voor de hand liggend dat er contact was tussen beide nederzettingen. De site 'Wulpenstraat', gelegen op 750 m ten zuidzuidoosten van 'Fort Lapin' maar binnen de Brugse stadsring, lijkt een schakel te vormen tussen de haven en de binnenstad. Wulpenstraat is belangrijk omdat ze de enige sporen levert uit Brugge uit de eerste eeuw n.C. Het gaat vermoedelijk om een woongebied dat aansloot bij 'Fort Lapin' en in gebruik was tot het midden van de derde eeuw.¹³⁸ Meer naar het zuiden, in de Zilverstraat, kwamen scherven, kuilen en paalgaten uit de tweede en derde eeuw aan het licht. Waarschijnlijk zijn deze vondsten te interpreteren als deel van de Romeinse nederzetting die vermoed wordt op de plaats van de latere Burg. Hoewel veel moderne onderzoekers de middeleeuwse Burg willen enten op een Romeins castellum en dit een antwoord zou bieden op veel onopgeloste problemen, mogen we er niet zomaar van uit gaan dat dit castellum werkelijk bestaan heeft. Tot nu toe is geen enkel spoor van militaire occupatie aangetroffen en slechts enkele vondsten wijzen op bewoning in de late keizertijd. Verder archeologisch onderzoek zal hierover uitsluitsel moeten bieden.¹³⁹

Tot slot belichten we kort de site 'Brugge-Refuge'. Ten westen van het huidige stadscentrum van Brugge werd achter de vrouwengevangenis over een gebied van één hectare een landelijke woning uit de Romeinse tijd volledig in kaart gebracht. Het gaat om een omgrachte nederzetting met bijhorend grafveldje die ontstaan is in de vroeg-Romeinse tijd en hoofdzakelijk in gebruik was van 70 tot 270 n.C. Verschillende gebouwen in hout, stro, riet of leem kwamen aan het licht aan de rand van het omgrachte gebied, waardoor er vermoedelijk altijd een centrale open ruimte was. Aan de hand van dendrochronologie konden wetenschappers een van de twee gevonden waterputten nauwkeurig dateren tussen 79 en 91 n.C. Aan de zuidoostelijke rand van de nederzetting werden vijf brandrestengraven aangesneden die mogelijk bij het geheel hoorden. Over de hele site is het vondstenmateriaal schaars: slechts enkele glasscherven en fragmenten van aardewerk zijn aangetroffen. Alle objecten dateren uit de periode tussen het einde van de eerste eeuw n.C. en de derde eeuw.¹⁴⁰

5.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Brugge

Zestien pottenbakkerstempels kwamen aan het licht in Brugge. Het gaat voornamelijk om stempels uit de derde eeuw n.C. Een groot deel is afkomstig uit Oost-Gallia. Twee opmerkelijke exemplaren komen eerst aan bod. Hun herkomst en datering zijn onzeker, maar ze onderscheiden zich met hun opschrift van alle andere stempels.

115. CIL XV.1 261 (11)

TM 462794 EDCS-31600184

Nicomachi Domiti Tulli

Vertaling: 'Van Nicomachus van Domitius Tullus'

Een productiestempel op baksteen. Op hetzelfde fragment staat een caduceus (herautenstaf) afgebeeld tussen twee palmtakken. Er is een Nicomachus gekend die van 93 tot 108 n.C. als slaaf of

¹³⁸ THOEN, 1978, 107; DE WITTE, 1988, 21, 25; THOEN en RYCKAERT, 1988, 65.

¹³⁹ THOEN, 1978, 107, 146-147; DE WITTE, 1988, 18; THOEN en RYCKAERT, 1988, 65; BRULET, 1990, 115; DE CLERCQ, 2009, 389-340.

¹⁴⁰ HOLLEVOET, 2011, 83-85.

vrijgelatene werkte in de steenbakkerij van Domitius Tullus in Rome. Uit dezelfde werkplaats bestaan nog stempels met de naam van een slaaf of libertus gevolgd door 'Domiti Tulli'.¹⁴¹ Het is mogelijk dat het hier om deze Nicomachus gaat, maar dan rijst de vraag hoe en waarom dit aardewerk in Brugge terecht kwam. Aan het einde van de negentiende eeuw bevond het fragment zich in het Brugse museum van Oudheden; de hedendaagse locatie is onbekend.

116. CIL XV.1 180 (25)

TM 462793 EDCS-30600558

Opus doliar(e) ex praed(iis) dd(ominorum) nn(ostrorum) / ex fig(linis) Domitianis minor(ibus)

Vertaling: 'Een werk in de vorm van een dolium uit de domeinen van onze heren, uit de kleinere Domitiaanse pottenbakkerijen'

Productiestempel op een dolium; een aardewerken vat voor de opslag van goederen. Praedia verwijst naar het landgoed, dat in dit geval van de keizerlijk familie lijkt te zijn (domini nostri). Figlina duidt dan weer op de pottenbakkerij. Het is onzeker of Domitianis verwijst naar keizer Domitianus of naar de eigenaar van de werkplaats, vermoedelijk in Rome. Op basis van de stijl en het woordgebruik valt het fragment vermoedelijk te dateren in de loop van de tweede eeuw.¹⁴² Exact dezelfde stempel werd aangetroffen in onderandere Bolgona, Mannheim (Germania Superior), Parijs, Munchen en verschillende keren in Rome. Ook deze tekst bevond zich in het museum van Oudheden te Brugge.

117. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.19

TM 851459

Mediatus fe(cit)

Vertaling: 'Mediatus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Mediatus, vermoedelijk uit Trier. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin' en dateert van omstreeks 200 n.C.

Figuur 52. THOEN, 1978, 64.

118. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.22

TM 851461

Patricianus f(ecit)

Vertaling: 'Patricianus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Patricianus uit Rheinzabern. Het fragment werd gevonden op de

Figuur 53. THOEN, 1978, 64.

¹⁴¹ DRESSEL, 1886, 28; STEINBY, 1974-75, 51; cf. EDCS-31600162, EDCS-31600181 en EDCS-31600182 voor Nicomachi Domiti Tulli en EDCS-36100362 voor Agathobuli Domiti Tulli.

¹⁴² BIRCH en WALTERS, 1905, 356-357, 361-362.

site 'Fort Lapin' en dateert van omstreeks 200 n.C. Dezelfde stempel werd aangetroffen in Wenduine (bron 112).

119. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.9

TM 851456

Flavi[anus fe(cit)]

Vertaling: 'Flavianus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata van Flavianus uit Rheinzabern. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin' en dateert uit het einde van de tweede eeuw of het begin van de derde eeuw.

Figuur 54. THOEN, 1978, 64.

120. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 166 & fig. 55.10

TM 851457

Flay[ianus fe(cit)]

Zie bron 199.

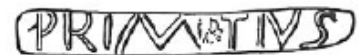
Figuur 55. THOEN, 1978, 64.

121. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.27

TM 851463

Prim[i]tius / Primitivus

Pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata. Primitivus was werkzaam in Rheinzabern in de eerste helft van de derde eeuw. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin'.

Figuur 56. THOEN, 1978, 64.

122. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 160 b

TM 851464

Primitiu]s

Pottenbakkerstempel van Primitivus I op versierde Oost-Gallische terra sigillata. Primitivus van Rheinzabern was werkzaam in de eerste helft van de derde eeuw. De stempel is achterstevoren geplaatst. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin'.

123. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 160 a

TM 851462

Iulius f(ecit)

Vertaling: 'Iulius heeft (dit) gemaakt'

Stempel op versierde Oost-Gallische terra sigillata, gevonden op de site 'Fort Lapin'. Iulius II / Iulianus I was werkzaam in Rheinzabern in de periode van het eerste kwart tot het derde kwart van de derde eeuw. De tekst is achterstevoren geschreven.

124. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 160 c

TM 851468

[Regul]inus

Pottenbakkerstempel van Regulinus van Rheinzabern op versierde Oost-Gallische terra sigillata. Het aardewerk dateert uit het tweede of derde kwart van de derde eeuw en werd gevonden op de site 'Fort Lapin'. De stempel is achterstevoren geplaatst.

125. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.32

TM 851460

[]nus f(ecit)

Vertaling: '[]nus heeft (dit) gemaakt'

Einde van een pottenbakkerstempel op onversierde terra sigillata. Het fragment is afkomstig uit Oost-Gallia en dateert uit het einde van de tweede eeuw of de derde eeuw. Het kwam aan het licht op de site 'Fort Lapin'.

Figuur 57. THOEN, 1978, 64.

126. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.34

TM 851458

[]us

Einde van een pottenbakkerstempel op een fragment onversierde Oost-Gallische terra sigillata uit het einde van de tweede eeuw of de derde eeuw. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin'.

Figuur 58. THOEN, 1978, 64.

127. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.37

TM 851467

Mim . .

Ongeïdentificeerde stempel op onversierde terra sigillata uit Oost-Gallia. Het aardewerk werd geproduceerd in de derde eeuw en gevonden op de site 'Fort Lapin'.

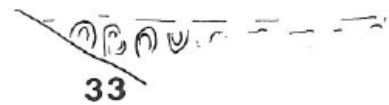
Figuur 59. THOEN, 1978, 64.

128. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.33

TM 851465

[]obov[]

Slecht leesbare stempel op een fragment onversierde Oost-Gallische terra sigillata uit de derde eeuw. Het aardewerk werd gevonden op de site 'Fort Lapin'.

Figuur 60. THOEN, 1978, 64.

129. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 167 & fig. 55.35

TM 851466

[]us

Einde van een pottenbakkerstempel op een fragment onversierde Oost-Gallische terra sigillata uit de derde eeuw. Het fragment werd gevonden op de site 'Fort Lapin'.

Figuur 61. THOEN, 1978, 64.

130. Thoen, De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd p. 124 & fig. 40.1

TM 851469

]riatus

Fragment van een stempel op een mortarium, gevonden op de site 'Fort Lapin'. De datering en herkomst zijn onbekend.

Figuur 62. THOEN, 1978, 124.

6. Aardenburg

TM Geo 24521

6.1. Archeologische resten

Aardenburg ligt in de Nederlandse provincie Zeeland, op een kleine twintig kilometer van Brugge. De site is hoofdzakelijk bekend omwille van het castellum dat er gebouwd werd in het derde kwart van de tweede eeuw. Zeer waarschijnlijk is hier een verband met de invallen van de Chauci, maar ook andere migranten en de instabiele situatie onder de Severi kunnen een rol gespeeld hebben. De locatie van dit castellum was niet toevallig: er bestond al een kleine civiele nederzetting en de ligging bij een beekje op een uitloper van een grote dekzandrug was gunstig. Mogelijk vormde het castellum een zuidelijk verdedigingspunt van een inbraakgeul van de latere Westerschelde. Via een Romeinse weg waren Brugge (site 5) en Oudenburg (site 3) makkelijk te bereiken. Vermoedelijk liep er nog een andere weg naar het zuiden.¹⁴³

Het castellum had een rechthoekig grondplan van 150 m bij 240 m. Naast een diepe gracht werd het fort omwijd door een verdedigingsmuur van 1,2 m breed met cirkelvormige torens. Verder zijn er restanten aangetroffen van een poortgebouw, barakken, bestrating en een groot gebouw dat de principia genoemd wordt. Zowel de productiestempels (bron 132-134) als de gevonden paardrijtuigen wijzen op een uitgesproken militaire functie van het castellum. De bijzondere architectuur van het grote gebouw is sterk gelijkend op gebouwen aan de limes in Germania en doet vermoeden dat hier soldaten uit Germania Inferior of Germania Superior gestationeerd waren. Bij de invallen van de Franken en Germanen omstreeks 275 werd het fort platgebrand en verloor het zijn militaire, defensieve functie.¹⁴⁴

De oprichting van een militair kamp zorgde ook voor een civiele bloei. Tijdens het laatste kwart van de tweede eeuw en de eerste helft van de derde eeuw groeide de nederzetting langs de wegen naar het kamp uit tot een grote woonplaats. Hoewel slechts een klein deel van de woonzone en enkele kalkovens uit de ambachtelijke zone opgegraven zijn, is het duidelijk dat de bewoning opmerkelijk groter was dan op andere plaatsen in het binnenland en een grote materiële welvaart kende. Zowat alle gebouwen werden meteen in steen opgetrokken en de productie van en handel in luxeproducten is goed vertegenwoordigd. Dierlijke resten tonen aan dat vooral runderen en soms paarden geconsumeerd werden. Dat religie een belangrijk rol speelde, valt af te leiden uit talrijke fragmenten van cultusaardewerk en de aangetroffen funderingen van een derde-eeuws Gallo-Romeins tempeltje.¹⁴⁵

Opgavingen wijzen op een zeer intense civiele én militaire occupatie van 260 tot 273 n.C., maar de verdere geschiedenis van de site is onduidelijk. Tussen 271 en 273 n.C. zijn er twee muntschatten begraven. Verder zijn er nog munten uit de periode van Gallienus, Postumus, Claudius II, Victorinus, Tetricus I en II, Constantinus I en Magnentius en uit de periode 388 – 402 n.C. aangetroffen. Saksisch en Germaans aardewerk uit de vierde eeuw zou erop kunnen wijzen dat Aardenburg in de laat-Romeinse tijd een Germaanse bewoning kende.¹⁴⁶

¹⁴³ DE CLERCQ en VAN DIERENDONCK, 2008, 29; DE CLERCQ, 2009, 381; DESPRIET, 2019, 257.

¹⁴⁴ BRULET, 1990, 118; THOEN, 1993, 28-30; DHAENZE, 2008, 37-39.

¹⁴⁵ TRIMPE BURGER, 1976, 4; BESUIJEN, 2008, 63-65; DHAENZE, 2008, 37-44.

¹⁴⁶ BRULET, 1990, 118; DE CLERCQ, 2009, 381-382.

6.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Aardenburg

Er zijn in Aardenburg vijf opschriften gevonden waarvan één op steen, drie productiestempels en één op een dolium. Enkel dit laatste opschrift kon niet gedateerd worden en is achteraan de opsomming toegevoegd.

131. Bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen 13 (2018), p. 26

TM 851445 EDCS-74200338

Com]mo[dus / Ge]rma[nicus

Dit opschrift werd door verschillende onderzoekers besproken, maar nooit officieel gepubliceerd. Het gaat om een inscriptie waarvan vijf letters bewaard zijn op een stuk kalksteen. Het fragment werd gevonden op de plaats van het castellum van Aardenburg en bevindt zich nu ter plekke in het Gemeentelijk Archeologisch Museum. Gezien de goed gevormde kapitalen en de vondstcontext gaat het vermoedelijk om een officieel bouw- of wijopschrift.¹⁴⁷

Figuur 63. DE CLERCQ, 2009, 382.

Verweij lanceerde in 2018 de hypothese dat de inscriptie aangevuld kan worden als Com]mo[dus Ge]rma[nicus, waarbij in de volledige tituluur van keizer Commodus deze twee woorden mooi onder elkaar komen zoals op de steen. In het geval van een wijopschrift kan de naam ook in de datief staan. De keuze voor deze naam wordt ondersteund door het feit dat Commodus' regering samenviel met de begintijd van het castellum in Aardenburg. Het opschrift zou in dat geval deel uitgemaakt kunnen hebben van het hoofdgebouw, de principia. Op die manier kan het opschrift gedateerd worden tussen 177 en 192 n.C.¹⁴⁸ Er zijn sporen van een derde regel, maar de onzekerheid hierover is te groot.

Andere mogelijke aanvullingen zijn deze voorgesteld door J. Bogaers en gevolgd door De Clercq: Com]mo[dus Arm[amentarium – een grammaticaal zinloze aanvulling.¹⁴⁹ T. Derks leest]mo[als maximo en]rma[als Germanico. Verweij geeft zelf als alternatieve lezing voor]rma[de mogelijkheid Sarmaticus, verwijzend naar de Sarmaten die woonden in Oost-Europa en de titel die Commodus in 175 n.C. samen met zijn vader aannam.¹⁵⁰ Over het algemeen heerst er consensus over de vermelding van keizer Commodus op deze steen.

¹⁴⁷ VERWEIJ, 2018, 25-26.

¹⁴⁸ VERWEIJ, 2018, 27-28, 35.

¹⁴⁹ DE CLERCQ, 2009, 381.

¹⁵⁰ VERWEIJ, 2018, 27-29.

132. Année épigraphique 1975 640

TM 208874 EDCS-09400559 HD010774

Prima co(ho)r(s) T(hracum) Vertaling: 'Eerste cohorte van de Thraciërs'

Deze productiestempel op een vierkante hypocausttegel werd gevonden in het centrum van Aardenburg. Ze verwijst naar de cohorte die er gestationeerd was. De kuil waarin de tegel lag, dateert vermoedelijk uit het laatste kwart van de tweede eeuw of het begin van de derde eeuw. Trimpe Burger stelt voor T(ungrorum) te lezen in de plaats van T(hracum), maar dat is heel onwaarschijnlijk. De afkorting T(ungrorum) is slechts één keer geattesteerd (TM 168247), terwijl er meer dan zestig voorbeelden zijn voor T(hracum).¹⁵¹ Op basis van onderstaande militaire stempels, is het misschien ook mogelijk T() te lezen als T(reverorum). Deze afkorting is twee keer geattesteerd (TM 208341 en TM 426649), waarvan één keer voorafgegaan door cohors I. Meer onderzoek naar de troepen gestationeerd in Aardenburg moet hierover uitsluitsel bieden.

133. Zeeuws tijdschrift 58 (2008), p. 39 a

TM 851443

C(ohors) II A(ntoniniana?) Vertaling: 'Cohors II Antoniniana'

Militaire stempel op een dakpan of tegel, gevonden op de plaats van het antieke castellum van Aardenburg. Vermoedelijk verwijst C II naar C(ohors) Secunda. A zou staan voor de eerste letter van het regiment of, waarschijnlijker, voor de eretitel Antoniniana. De stempel moet dateren uit de bestaansperiode van het castellum, dus tussen 170 en 275 n.C.¹⁵² Er zijn twee militaire diplomata gevonden in Holzhausen an der Haide (Duitsland) die de cohors II Antoniniana Treverorum vermelden, gedateerd in 213 n.C. (TM 210223 en TM 212413). Het zou kunnen dat de militaire stempel naar deze cohorte verwijst.

134. Zeeuws tijdschrift 58 (2008), p. 39 b

TM 851444

C(ohors) II S(everiana?) Vertaling: 'Cohors II Severiana'

Net als bron 133 gaat het hier om een militaire stempel. De afkorting C II kan op dezelfde manier verklaard worden, S staat voor het regiment of, waarschijnlijker, voor de eretitel Severiana.¹⁵³ Ook in Holzhausen an der Haide werd een epigrafisch opschrift gevonden dat de cohors II Severiana Treverorum vermeldt uit 223 n.C. (TM 212414). De parallellie is opvallend.

¹⁵¹ BOGAERS, 1974, 216; CHASTAGNOL e.a., 1978, 166; TRIMPE BURGER, 1997, 38; VERWEIJ, 2018, 25.

¹⁵² DHAENZE, 2008, 39; DE CLERCQ, 2009, 381.

¹⁵³ DHAENZE, 2008, 39; DE CLERCQ, 2009, 381.

TM 448678 EDCS-51400104

Al[l]ic XI s(emis)

Vertaling: 'Allec 11 (eenheden) en een half'

Deze inscriptie is ante cocturam aangebracht op de boord van een dolium of voorraadvat. Een exacte datering wordt in de literatuur niet vermeld. Een dolium zorgde voor de verwerking van vis tot allec (ook alec, hallec, alex of halex gespeld), een lokale soort garum of vissaus. Drie vermeldingen van negotiatores allecarii in de tweede en derde eeuw n.C.

Randfragment van een voorraadvat (*dolium*), waarin voor het bakken van het vat een inscriptie is ingekrast: ALIC XI S(emis). Dit geeft aan dat het vat een inhoud van 11,5 amphora, iets meer dan 300 liter, vissaus zal gaan bevatten. Foto: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

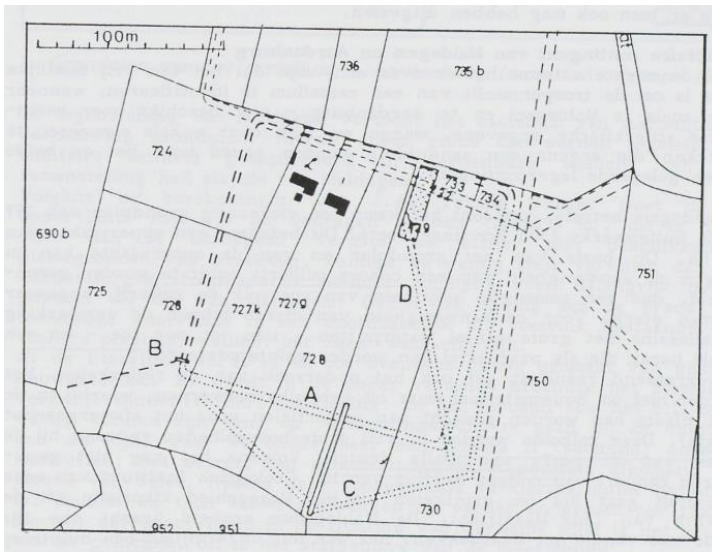
Figuur 64. DE CLERCQ EN VAN DIERENDONCK, 2008, 24.

kwamen aan het licht in Colijnsplaats (TM 208905, TM 208925, TM 209562). Op basis hiervan vermoeden onderzoekers dat de productie en handel in allec een wijdverspreide bezigheid was in dit gebied.¹⁵⁴

¹⁵⁴ DE CLERCQ EN VAN DIERENDONCK, 2008, 23-24.

7. Maldegem-Vake

TM Geo 57781

Figuur 65. Het castellum van Maldegem. THOEN, 1993, 27.

verdedigingsgrachten, een wal en een toegangspoort. Ook enkele munten kwamen aan het licht, onder andere van Marcus Aurelius, geslagen in 170/171 n.C. De jongste munt dateert uit 171/172 n.C. Als mogelijke terminus post quem wijzen de gevonden munten op een uitzonderlijk kort bestaan van het castellum. Ook de aangetroffen lichte barakken bevestigen dit kortstondig bestaan. Nog voor 175 n.C. was de ontruiming voltooid, inclusief het afbreken van waterputten en het dempen van de grachten. Thoen oppert de mogelijkheid dat de troepen uit Maldegem verdertrokken naar Aardenburg (site 6) en daar het nieuwe fort bezetten.¹⁵⁵

In het castellum waren zowel infanterie- als cavaleriesoldaten gelegerd. Vermoedelijk ging het om een hulpstroep uit de regio van Tongeren.¹⁵⁶ Het grote aantal waterputten en een paardenstal bewijzen in elk geval de aanwezigheid van paarden.¹⁵⁷ Resterende zaden, vruchten en pollen verschaffen info over het menu in het kamp: de soldaten consumeerden onder andere tarwe, spelt, emmer, gerst, okkernoot, hazelnoot, komkommer en waarschijnlijk ook haver, braam- en vlierbessen. Amforen leren dat er wijn uit Zuid-Gallia en olijfolie uit Zuid-Spanje werd ingevoerd.¹⁵⁸

Niet ver van de geologische overgang van kustvlakte naar zandruggen van de Vlaamse zandstreek en op amper zes kilometer van Aardenburg werd het castellum van Maldegem-Vake (West-Vlaanderen, België) gebouwd in 171 – 172 n.C. Op basis van deze datering kan het ontstaan in verband gebracht worden met de invallen van de Chauci. Het castellum had een vierkant grondplan van 157,5 m op 157,5 m en was opgetrokken in hout en aarde. Archeologen ontdekten de restanten van barakken, werkplaatsen,

¹⁵⁵ THOEN, 1993, 28; DHAENZE, 2008, 36.

¹⁵⁶ DHAENZE, 2008, 39.

¹⁵⁷ THOEN, 1993, 28.

¹⁵⁸ DHAENZE, 2008, 42.

2. Nederzettingen in het Leiebekken

8. Fines Atrebatium

8.1. Attestaties

85. CIL XVII.2 675, 3, 4 (200 – 225 n.C.): Fines Atrebatium (lees: Atrebatum)

8.2. Bespreking

Anders dan bij de andere besproken nederzettingen is het niet mogelijk de archeologische resten van Fines Atrebatium aan bod te laten komen. In de eerste plaats speelt namelijk de vraag hoe we Fines Atrebatium moeten interpreteren: als een grenspaal ('Grens van de Atrebates'), als de verwijzing naar een gebied ('Gebied van de Atrebates') of toch als een echte nederzetting? De enige attestatie is te vinden op de mijlsteen van Tongeren (bron 85): op de route van Castellum (Cassel, site 1) naar Nemetacum (Arras) wordt Fines Atrebatium vermeld op 14 leugae (ca. 30,8 km) van Castellum. Het aantal leugae tussen Fines Atrebatium en Nemetacum is verloren gegaan; de moderne afstand Cassel – Arras bedraagt ca. 64,5 km. Gezien Castellum en Nemetacum de belangrijkste plaatsen zijn van respectievelijk de Menapii en de Atrebates, staat het vast dat de reiziger op deze route een grens overstak.

Voor de interpretatie van Fines als grens, waarbij mogelijk een grenspaal stond, zijn parallellen te vinden in zowel het *Itinerarium Antonini Augusti* (bron 86) als in de *Tabula Peutingeriana* (bron 87).¹⁵⁹ Nederzettingen bij zo'n grens worden vaak 'Ad fines' genoemd. In het geval van Fines Atrebatium ontbreekt evenwel het voorzetsel en Atrebatium verwijst niet naar een nederzetting, maar naar een volk. De onregelmatige verbuiging -ium en het gebruik van het meervoud fines impliceert mogelijk dat het hier gaat om het algemene gebied. Hieraan kan ook het argument toegevoegd worden dat de 'plaats' slechts één keer geattesteerd is en niet voorkomt in andere routebeschrijvingen. Indien het om een echte nederzetting zou gaan, is deze in elk geval van weinig belang voor de regio.

Historici die onderzoek voerden naar de grenzen van de civitas Menapiorum hechten daarentegen enorm belang aan de vermelding van Fines Atrebatium. De locatie is namelijk cruciaal voor de bepaling van de antieke grenzen. In het verleden is hierover al heel wat inkt gevloeid. De interpretaties die van belang zijn voor de verdere bespreking van de hypothesen (deel IV) zullen hier aan bod komen. In de meest aanvaarde hypothesen vormt de Leie de grens tussen de civitas van de Menapii en die van de Atrebates.¹⁶⁰ Een eerste en veel gehoorde optie is dan ook die van Minariacum / Estaires (site 9).¹⁶¹ Gelegen aan de Leie en langs de antieke weg Castellum-Nemetacum kan Minariacum in aanmerking komen, ware het niet dat de nederzetting slechts 11 leugae (ca. 24,2 km) van Castellum verwijderd is. Anderzijds: bij de opmeting én bij de overlevering kunnen fouten gemaakt zijn. Afstanden komen in verschillende bronnen zelden overeen (zie Figuur 26) en voor de route Castellum-Fines Atrebatium zijn geen parallellen beschikbaar om een vergelijking te maken. Bovendien

¹⁵⁹ Fines in het *Itinerarium*: cf. TM Geo 1311; Fines in de *Tabula*: cf. TM Geo 42231, TM Geo 16989 en TM Geo 526.

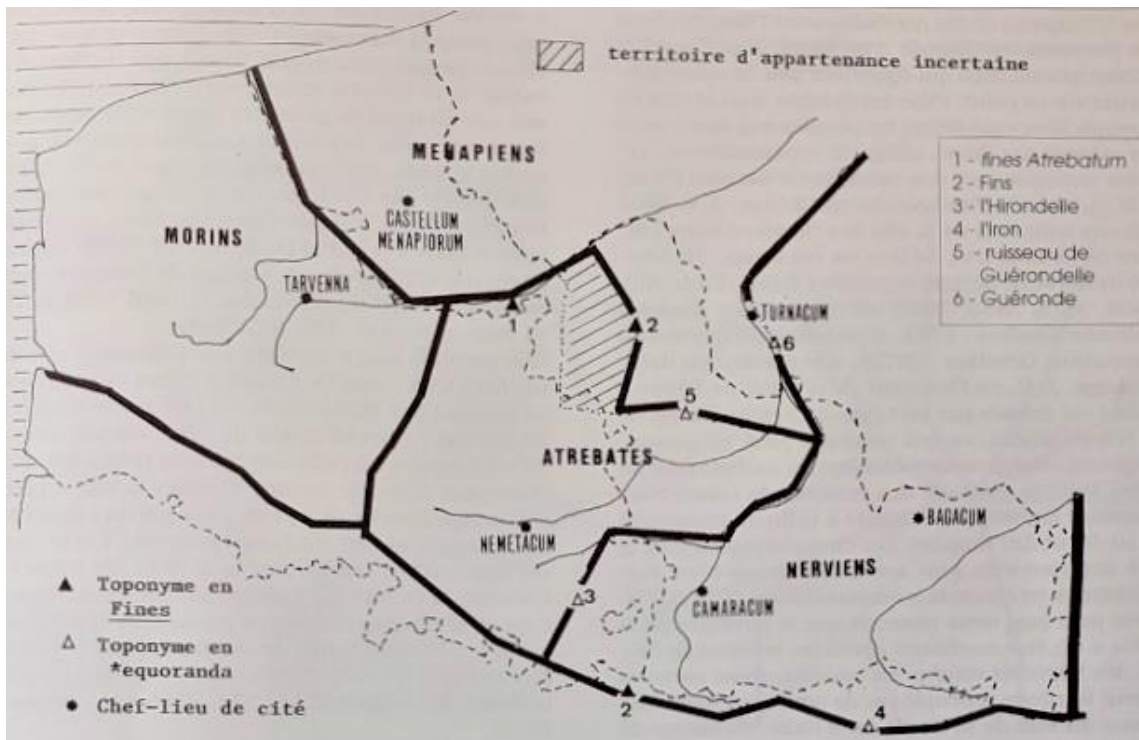
¹⁶⁰ DE LAET, 1961, 31; DELMAIRE, 1990, 715.

¹⁶¹ DELMAIRE, 1990, 703.

zijn er in Estaires Gallo-Romeinse resten aangetroffen (zie infra).¹⁶² Het blijft wel moeilijk te verklaren waarom op de mijlsteen dan niet gewoon Minariacum vermeld is.

Een tweede vaak genoemde optie is die van Rouge-Croix (Neuve-Chapelle). Deze plaats ligt op een goede vijf kilometer ten zuiden van Estaires en op bijna exact dertig kilometer van Cassel, langs de antieke weg. Voor Leman (zie infra) zijn dit de belangrijkste argumenten om Rouge-Croix te vermelden.¹⁶³ Delmaire maakt echter duidelijker waarom deze plaats in aanmerking komt: in een akte uit 1123 vermeldt paus Calixtus II een grenssteen die zou opgesteld zijn op de plaats die geïdentificeerd zou kunnen worden als Rouge-Croix. Volgens Delmaire zou deze grenssteen lange tijd bestaan hebben en dus mogelijk dateren uit de oudheid.¹⁶⁴ Bij het nader bekijken van deze bron blijkt de formulering echter bijzonder vaag en zou het ook om een begrenzing van het gebied van de abdij van Marchiennes kunnen gaan, al dan niet met grenssteen. De plaats, sterk bevochten in de Eerste Wereldoorlog, heeft tot nu toe geen archeologische vondsten opgeleverd.¹⁶⁵ Hoewel vaak aangehaald is de gelijkstelling van Fines Atrebatium met Rouge-Croix zeer twijfelachtig.

Tot slot is er nog een derde plaats die in de literatuur aandacht heeft gekregen. Het gehucht Fins in Lille is vooral belangrijk voor de bepaling van de grenzen en zal daarom uitgebreider besproken worden in deel IV. Historici zijn het er in het algemeen over eens dat de locatie van Fins te perifeer is om geïdentificeerd te kunnen worden als Fines Atrebatium, hoewel er Gallo-Romeinse resten zijn aangetroffen. Het toponiem Fins, mogelijk afgeleid van het Latijnse fines, wijst vermoedelijk op een andere (antieke?) grens.¹⁶⁶ Ondanks de verschillende opties, met een lichte voorkeur voor Minariacum, is de exacte locatie van Fines Atrebatium tot vandaag dus onbekend.

Figuur 66. De Gallo-Romeinse civitates. DELMAIRE, 1996, 67.

¹⁶² PETIT en MANGIN, 1994, 294.

¹⁶³ LEMAN, 1967, 735.

¹⁶⁴ PIETRESON DE SAINT-AUBIN, 1938, 292-301; DELMAIRE, 1990, 703-704.

¹⁶⁵ PETIT en MANGIN, 1994, 294.

¹⁶⁶ LEMAN, 1967, 735; DELMAIRE, 1990, 705.

9. Minariacum (Estaires)

TM Geo 25152

9.1. Attestaties

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 377, 4 (ca. 300 n.C.): Minariacum

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 377, 7 (ca. 300 n.C.): Minariacum

De enige twee antieke vermeldingen van Minariacum zijn te vinden in het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, eerder in deze paper besproken (bron 86). Dit doet vermoeden dat Minariacum een minder belangrijke plaats was dan het hierboven besproken Castellum Menapiorum (Cassel, site 1). De nederzetting aan de Leie ontstond waarschijnlijk omdat de rivier op die plaats doorwaadbaar was. Volgens het *Itinerarium* splitste de weg vanuit Castellum (Cassel) zich in Minariacum en kon men van daaruit verder reizen naar Turnacum (Tournai, site 21) of Nemetacum (Arras).

9.2. Archeologische resten

Verschillende archeologische vondsten zijn gedaan bij de Pont d'Estaires, waar de Romeinse weg van Arras naar Cassel de Leie kruist. Om die reden identificeert men vaak Estaires (département du Nord, Frankrijk), op de linkeroever van de Leie, met het antieke Minariacum. Vooral de laatste tien jaar zijn er in Estaires op de linkeroever archeologische vooronderzoeken gebeurd bij de constructie van openbare gebouwen zoals een zwembad.¹⁶⁷ Een enkele keer trof men fragmenten van Gallo-Romeinse keramiek aan en sporen van een Gallo-Romeinse woonst. In de Rue de l'Égalité werden resten blootgelegd van drie onderscheiden bewoningsfasen: een kleine omheining uit de La Tène-periode, enkele putten en sloten met materiaal uit de eerste en tweede eeuw n.C. en tot slot Karolingische fragmenten van tegulae en keramiek.¹⁶⁸

In werkelijkheid besloeg de antieke nederzetting de rechteroever van de Leie, ten westen van de Romeinse weg, en zou het dus correcter zijn om Minariacum toe te schrijven aan de gemeente La Gorgue.¹⁶⁹ Vermoedelijk was het antieke Minariacum niet veel meer dan een wegstation dat uitgroeide tot een kleine nederzetting die misschien beide oevers van de Leie besloeg. Het huidige Estaires was bewoond vanaf de La Tène-periode tot op de dag van vandaag; voor het antieke Minariacum, alleen betuigd in de vroege vierde eeuw n.C., is geen datering bekend.

¹⁶⁷ *La Voix du Nord*, 11.11.2014.

¹⁶⁸ DELMAIRE, 1996, 202-203; *Dolia*, s.d.

¹⁶⁹ DELMAIRE, 1996, 202.

9.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Estaires

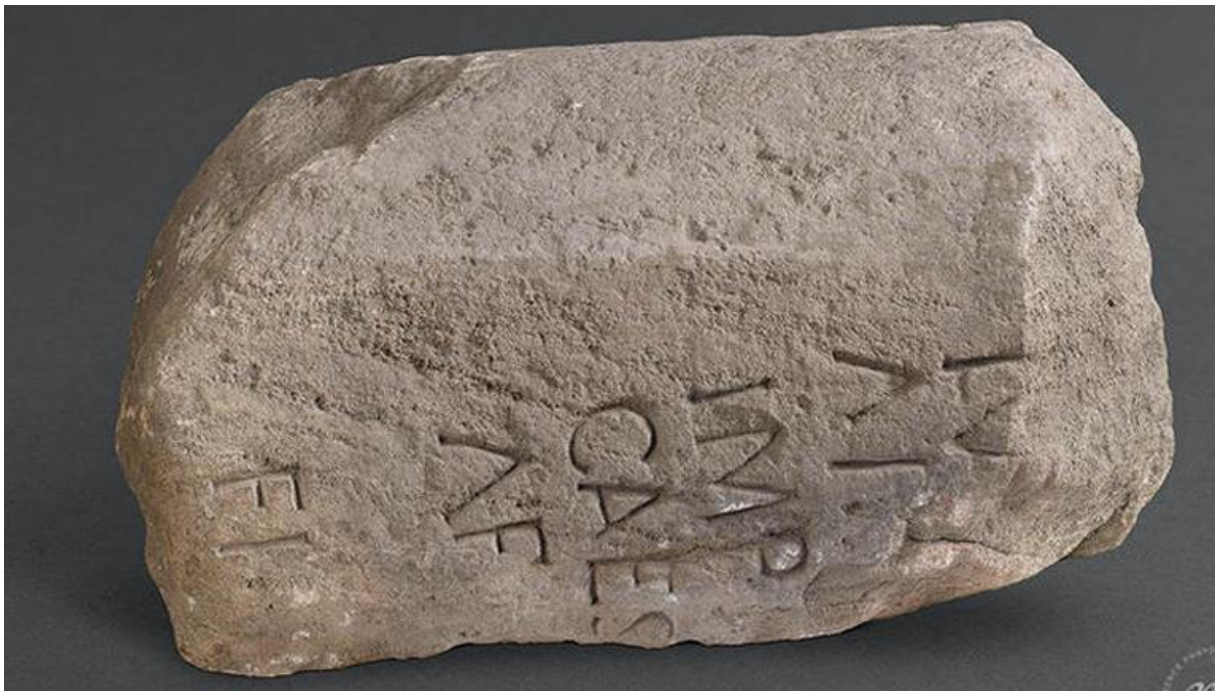
136. CIL XVII.2 511

TM 462804 EDCS-12400250

[Imp(eratori)] / [Caes(ari) C(aio) Vibio] / T[reboniano] / [G]al[lo et] / Imp(eratori) / Caes(ari) [C(aio) Vibio] / Af[inio Gallo] / [V]el[dumniano] / []

Vertaling: 'Aan Imperator Caesar Gaius Vibius Trebonianus Gallus en aan Imperator Caesar Gaius Vibius Afinius Gallus Veldumnianus []'

Dit fragment van een mijlsteen werd in 1859 gevonden bij de kerk van Estaires. Gaius Vibius Trebonianus Gallus regeerde samen met zijn zoon Gaius Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus over het Romeinse Rijk van 251 tot 253 n.C.¹⁷⁰ Gezien de vermelding van beider namen moet de mijlsteen dateren uit deze periode. Vermoedelijk bevatte het verloren gegane deel van de steen een Romeins cijfer dat de afstand tot de dichtstbijzijnde stad weergaf, maar vermits de oorspronkelijke standplaats van de mijlsteen onbekend is, kunnen we de stad niet identificeren (Castellum? Nemetacum? Turnacum?). De mijlsteen wordt bewaard in het Palais des Beaux Arts in Lille, inv. 9671.¹⁷¹

Figuur 67. Mijlsteen van Estaires. Ville Estaires, 11.09.2018.

¹⁷⁰ FRANKE, 2002, 777.

¹⁷¹ DELMAIRE, 1996, 202-203; Ville Estaires, 11.09.2018.

10. Seclin

TM Geo 25312

10.1. Archeologische resten

Sinds de negentiende eeuw zijn verschillende archeologische vondsten gedaan op het grondgebied van Seclin (département du Nord, Frankrijk). De verzamelde objecten bieden een brede kijk op de evolutie van de nederzetting en het Gallo-Romeinse rurale leven in de regio Lille en het département du Nord. Zo werden er in de jaren 1970 al verschillende putten of graven aangetroffen met keramiek, dierlijke resten en artefacten in silex uit de La Tène-periode. Uit dezelfde periode kwamen ook sporen van bewoning en verbrandingsgraven aan het licht. Anders dan de meeste andere besproken sites, was het antieke Seclin ook in de eerste eeuw v.C. en in de eerste helft van de eerste eeuw n.C. met zekerheid bewoond.

Op de meeste plaatsen met pre-Romeinse resten vond men ook scherven van amforen of Gallo-Romeins aardewerk. Er was dus een zekere continuïteit in de bewoning van de site. Molenstenen, verbrandingsgraven met aardewerk uit de late keizertijd, fragmenten van tegels, dierenresten, munten en bronzen objecten wijzen op het bestaan van een nederzetting in de (vroeg-)Romeinse tijd. De Gallo-Romeinse bezetting wordt onderverdeeld in vier perioden. Ten tijde van de Romeinse verovering verscheen op de site een omwalling en zijn twee types woningen te onderscheiden: gemeenschappelijke houten hutten en vierkante woonhuizen. De economie was overwegend agricultureel. In een tweede fase (eerste-tweede eeuw n.C.) vond er een reorganisatie van de ruimtelijke indeling plaats en verschenen voor het eerst gebouwen in steen. Veeteelt lijkt een belangrijke plaats in te nemen. Vervolgens voegde men in een derde fase (tweede-derde eeuw n.C.) een palissade toe aan de omwalling. De bouwtechnieken van de vorige periode bleven behouden, maar er is een opvallende hoeveelheid geïmporteerd aardewerk. Tot slot vond in de vierde eeuw een inkrimping van het bewoonde gebied plaats. Woningen en structuren buiten dat gebied werden mogelijk met geweld vernield en in de nieuwe woonkern verscheen een “tour-silo” met defensieve functie.

Merovingische keramiek werd aangetroffen op de site ‘L’Epinette’. Seclin kende een uitzonderlijk lange, continue bewoning, duidelijk weerspiegeld in de archeologische vondsten. Een uitvoerige beschrijving van het hele grondgebied per site is te vinden in de *Carte archéologique de la Gaule*.¹⁷²

10.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Seclin

137. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 400

TM 452506 EDCS-54100584

Brari[at]us]

Vertaling: ‘Brariatus’

Op de site genaamd ‘Le Haut de Clauwiers’ groeven studenten van de universiteit van Lille in 1981 dit fragment op. Het gaat om een scherf van een melkteiltje (Fr. une tèle à lait) in een helder beige kleur.

¹⁷² DELMAIRE, 1996, 395-406.

Minstens één atelier van de pottenbakker Brariatus is gekend in de omgeving van Bavay en vele stempels op aardewerk van hem zijn aangetroffen in sites langs Romeinse wegen tegen noorden en ten westen van de stad. Delmaire noemt dit een uitzonderlijk voorbeeld van Brariatus' aardewerk ten westen van de Schelde, maar daar kunnen we niet mee akkoord gaan. Stempels van Brariatus zijn aangetroffen in Wervik (bron 160), Kortrijk (bron 180), Harelbeke (bron 194), Escautpont (bron 203) en Gent (bron 235); zijn aardewerk was dus zowel ten oosten als ten westen van de Schelde verspreid.¹⁷³ De datering is onbekend.

11. Ploegsteert

TM Geo 57782

11.1. Archeologische resten

Net ten zuiden van West-Vlaanderen ligt het dorpje Ploegsteert in de provincie Henegouwen (België), tegen de grens met Frankrijk. Een kleine twee kilometer ten zuiden van het huidige dorpscentrum stroomt de Leie, die Ploegsteert verbindt met verder besproken nederzettingen zoals Wervik (site 12), Kortrijk (site 13) en Harelbeke (site 14). Hier kruiste in de oudheid vermoedelijk een Romeinse weg het water. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwamen op het grondgebied van Ploegsteert bewoningssporen en twee necropolen aan het licht. Op de nederzettingssite gaat het niet om gebouwen, maar eerder om resten van afvalstortplaatsen, grachten, keramiekresten, waterputten, stenen werkmateriaal en putten met een houten wand die reiken tot aan de kleilaag in de bodem. Met grote waarschijnlijkheid veronderstellen archeologen de aanwezigheid van steenbakkerijen waarbij klei uit de grond gewonnen werd. Ook sporen van metaalbewerking kwamen aan het licht. De nabijheid van de Leie was zonder twijfel belangrijk voor het transport van de geproduceerde goederen. De chronologie van de site correspondeert sterk met die van Wervik: ontstaan rond het midden van de eerste eeuw n.C., bloeiperiode in de tweede eeuw en neergang en uiteindelijke leegloop in de derde eeuw.¹⁷⁴

De eerste van de twee necropolen werd ontdekt in 1975 en bevatte een veertigtal brandrestengraven. In het midden bevindt zich een put met wanden van gestapelde stenen, vermoedelijk bedoeld voor kleiwinning. Archeologen troffen bovendien een muntschat aan, waarvan slechts vijf munten geïdentificeerd konden worden. Drie munten van Postumus (260 – 269 n.C.) geven een terminus post quem voor het begraven van de schat. Op basis van het weinige materiaal in de necropool kon deze toegewezen worden aan de tweede en derde eeuw.¹⁷⁵ De tweede necropool dateert eveneens uit die periode. Het is onduidelijk waarom er een ruimtelijke scheiding is tussen de twee necropolen. Hier gaat het om zo'n dertig brandrestengraven zonder houten bekisting. Opnieuw zijn er weinig grafgraven, met uitzondering van twee tombes waardoor de necropool gedateerd kon worden.¹⁷⁶ Verder onderzoek moet de betekenis van het productiecentrum in combinatie met de necropolen duidelijk maken.

¹⁷³ REVILLION, 1983, 89-93; DELMAIRE, 1996, 400.

¹⁷⁴ BOURGEOIS, 1978, 39-44; BOURGEOIS, 1983, 54-58; BOURGEOIS, 1985, 77, 82-83; PETIT en MANGIN, 1994, 261.

¹⁷⁵ BOURGEOIS, 1985, 84.

¹⁷⁶ BOURGEOIS, 1985, 80-82.

11.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Ploegsteert

138. L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983) p. 54 [Vitalis]

TM 851547

Vitalis

Pottenbakkerstempel van Vitalis uit La Graufesenque op aardewerk. Gedateerd 70 – 99 n.C. Dezelfde stempel is aangetroffen in Kruishoutem (bron 240).

139. L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983) p. 54 [Martinus]

TM 851548

Martinus

Pottenbakkerstempel van Martinus uit Lezoux op aardewerk. Gedateerd 160 – 195 n.C.

140. L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983) p. 54 [Melissus]

TM 851550

Melissus

Pottenbakkerstempel van Melissus uit de Argonne. Gedateerd ca. 200 n.C. Dezelfde stempel werd aangetroffen op aardewerk in Antwerpen (bron 302).

141. L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983) p. 54 [Tituro]

TM 851549

Tituro

Pottenbakkerstempel van Tituro uit Lezoux op aardewerk. Gedateerd 160 – 200 n.C.

12. Viroviacum (Wervik)

TM Geo 40595 TPPlace 584

12.1. Attestaties

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, 376, 6 (ca. 300 n.C.): Viroviacum

87. *Tabula Peutingeriana* 1A2 (400 – 450 n.C.): Virovino

12.2. Archeologische resten

Sinds 2009 staat het door archeologisch onderzoek vast dat de Romeinse nederzetting in Wervik (West-Vlaanderen, België) voorafgegaan werd door bewoning tijdens de ijzertijd. De eerste Romeinse vondsten in Wervik werden echter gedaan na de verwoesting van het Sint-Janshospitaal door bombardementen in de Tweede Wereldoorlog. In de lente en zomer van 1950 werd een systematisch onderzoek gevoerd op het terrein van het hospitaal en in de omgeving, waarbij het bestaan van een antieke bewoningsplaats duidelijk werd. Vondsten uit de Augusteïsche tijd ontbreken, maar de site wordt gekenmerkt door een krachtige opbloei tijdens de Flavische periode en gedurende de hele tweede eeuw. Men trof sporen van houten gebouwen aan, talrijke afvalkuilen, een Romeinse weg, terra sigillata-scherven, een pottenbakkersoven, een Romeinse waterput en een verzilverde, ronde handspiegel. Ook verschillende munten van onder andere Iulius Caesar (gevonden in 1514 en vandaag verloren), Domitianus, Hadrianus en de Antonini kwamen aan het licht. Op religieus vlak trof men een verguld medaillon met de afbeelding van Mercurius aan.¹⁷⁷ De antieke naam Viroviacum betekent volgens Gysseling 'toebehorend aan Wirovius', een Keltische naam die de betekenis 'de manhaftige' heeft. -iacum is een veelvoorkomend autochtoon suffix. Vanaf de elfde eeuw verschijnt in de bronnen de Romaanse benaming Uuerui en Wervi.¹⁷⁸

Bestudering van al deze elementen heeft geleid tot de vaststelling dat de nederzetting permanent bewoond was vanaf het midden van de eerste eeuw n.C. De bewoning ontstond vermoedelijk aan de Leie, bij de samenvloeiing met de Sint-Jansbeek. Net als in Estaires (site 9), Escautpont (site 15) en Tournai (site 21) kruiste een belangrijke Romeinse weg van Boulogne via Cassel en Tournai naar Keulen, op deze plaats een waterweg. Van een wegstation is Viroviacum geleidelijk gegroeid tot een uitgebreide nederzetting. Op het einde van de tweede eeuw kunnen er misschien sporen van geweld of problemen aangewezen worden. In de derde en de vierde eeuw bleef de nederzetting evenwel bewoond, zij het op veel kleinere schaal. Het bestaan in de vierde eeuw is betuigd in de itineraria (bron 86-87).¹⁷⁹ De laatste jaren werden bij verschillende bouwprojecten nieuwe archeologische onderzoeken uitgevoerd, die in de toekomst tot een beter beeld van het antieke Wervik moeten leiden.¹⁸⁰

¹⁷⁷ GOEMINNE, 1970, 9-14, 60-61; VERBRUGGE, 2011, 87-89.

¹⁷⁸ GYSSELING, 1960, 1063, 1121.

¹⁷⁹ GOEMINNE, 1970, 64-68; DE LAET, 1976, 985; BRULET, 1990, 117; VAN DOORSELAER en DE COCK, 2004, 68-69.

¹⁸⁰ DEWAGENAERE, *De Standaard*, 31.07.2017; DESPRIET, 2019, 89-90, 130-139.

12.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Wervik

142. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 136-138 & fig. 80-81 (cf. p. 198)

TM 832361

I.CA

Dit is de enige stempel die niet op vaatwerk is gevonden, maar op een kleibeeldje van de god Mercurius. Het hoofd van de god is verdwenen, net als dat van de bok die hem aan de rechterzijde flankiert. Aan de linkerzijde van de god is een staande haan afgebeeld. Het beeldje meet 10,5 cm in de hoogte en 5,8 cm in de breedte. De stempel is aangebracht op de rand van de zetel bij de productie in Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen).¹⁸¹ Volgens Despriet kan het beeldje typologisch toegeschreven worden aan de werkplaats van Servandus, ca. 160 – 170 n.C.¹⁸²

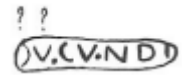
Pottenbakkerstempels vormen de rest van de opschriften gevonden in Wervik. De stempels zijn hieronder opgesomd in chronologische volgorde. Stempels waarvan de datering onbekend is zijn achteraan alfabetisch toegevoegd. De opsomming eindigt met de onleesbare stempels.

143. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 15 & fig. 4 & 9,2

TM 832395

[]u.cu.ndi / lucundi Vertaling: 'Van lucundus'

Stempel op de bodem van versierde terra sigillata. Een pottenbakker lucundus is gekend in La Graufesenque, vanwaar dit aardewerk afkomstig is. Vermoedelijk vond de productie plaats tussen 30 en 60 n.C.¹⁸³

Figuur 68. GOEMINNE, 1970, 28.

144. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 63 [MARIUS]

TM 832400

Marius

Stempel op een fragment terra sigillata.¹⁸⁴ Gedateerd van 54 tot 79 n.C.

¹⁸¹ TM Geo 3258.

¹⁸² DESPRIET, 2019, 198.

¹⁸³ GOEMINNE, 1970, 15; DESPRIET, 2019, 186.

¹⁸⁴ GOEMINNE, 1970, 63.

145. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 26 & fig. 8,3 & 9,4

TM 832358

Logirni

Vertaling: 'Van Logirnus'

Stempel op een scherf terra sigillata, afkomstig uit La Graufesenque. Goeminne dateert Logirnus in de Flavische periode (69 – 96 n.C.).¹⁸⁵ Van dezelfde pottenbakker is een stempel gevonden in Harelbeke (bron 185).

Figuur 69. GOEMINNE, 1970, 28.

146. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 15-18 & fig. 5,2

TM 832402

Mom(mo)

Pottenbakkerstempel op versierde terra sigillata afkomstig uit La Graufesenque. De stempel wordt gedateerd in de Flavische periode (69 – 96 n.C.).

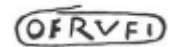
147. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 26 & fig. 8,1 & 9,7

TM 832397

Of(ficina) Rufi

Vertaling: 'Atelier van Rufus'

Stempel op terra sigillata, afkomstig uit La Graufesenque. Rufus was er werkzaam van 70 tot 100 n.C.¹⁸⁶

Figuur 70. GOEMINNE, 1970, 28.

148. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 26 & fig. 8,2 & 9,8

TM 832404

[]si

Stempel op aardewerk in bleekbruinroze klei uit de eerste eeuw n.C. Het aardewerk is afkomstig uit Zuid-Gallia.

Figuur 71. GOEMINNE, 1970, 28.

¹⁸⁵ GOEMINNE, 1970, 31.

¹⁸⁶ GOEMINNE, 1970, 26.

149. Erfgoedinzicht.be (online) WER02650

TM 832362

Avi(tus)

Vertaling: 'Van Avitus'

Stempel op een fragment terra sigillata. Het aardewerk is geproduceerd in Lezoux door de pottenbakker Avitus. Hij was werkzaam van 120 tot 150 n.C.¹⁸⁷

Figuur 72. erfgoedinzicht.be.

150. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 30-31 & fig. 8,9 & 9,6

TM 832396

Servio.cre.o

Stempel op een bodemscherf terra sigillata. De mooie Centraal-Gallische techniek wijst op een datering in de eerste helft van de tweede eeuw.¹⁸⁸

Figuur 73. GOEMINNE, 1970, 28.

151. Erfgoedinzicht.be (online) WER02586

TM 832363

Malliaci

Vertaling: 'Van Malliacus'

Pottenbakkerstempel op een fragment terra sigillata. Het aardewerk is geproduceerd in Lezoux ca. 140 – 170 n.C.

152. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 186

TM 832406

Divictus

Stempel op aardewerk uit Centraal-Gallia. Geproduceerd omstreeks 145 – 175 n.C.¹⁸⁹

¹⁸⁷ GAVRIELATOS, 2012, 192.

¹⁸⁸ GOEMINNE, 1970, 31.

¹⁸⁹ DESPRIET, 2019, 186.

153. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 28 & fig. 8,4 & 9,1

TM 832401

Albuci of(ficina)

Vertaling: 'Atelier van Albucius'

Stempel op terra sigillata. Albucius van Lezoux was werkzaam van 145 tot 190 n.C.; dit fragment is waarschijnlijk niet ouder dan 180 n.C.¹⁹⁰ Van dezelfde pottenbakker kwamen stempels aan het licht in Harelbeke (bron 191), Gent (bron 249) en Waasmunster (bron 285).

Figuur 74. GOEMINNE, 1970, 28.

154. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 30 & fig. 8,8 & 9,5

TM 832364

Reguliani

Vertaling: 'Van Regulus'

Deze stempel bevindt zich op een van de weinige schalen in terra sigillata die volledig bewaard zijn. Ze werd geproduceerd in Lezoux tussen 155 n.C. en 180 n.C.¹⁹¹

Figuur 75. GOEMINNE, 1970, 28.

155. Erfgoedinzicht.be (online) WER0585

TM 832365

Uxopilli m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Uxopilius(?)'

Stempel op een fragment van terra sigillata, geproduceerd in Lezoux. Dezelfde stempel is aangetroffen in Waasmunster (bron 283). Uxopilius kan gedateerd worden van 150 tot 180 n.C.¹⁹²

156. Erfgoedinzicht.be (online) WER02644

TM 832360

Malle(do)

Pottenbakkerstempel op een fragment terra sigillata, afkomstig uit Lezoux. Malledo was er werkzaam van 155 tot 190 n.C.¹⁹³

Figuur 76. erfgoedinzicht.be.

¹⁹⁰ GOEMINNE, 1970, 28.

¹⁹¹ GOEMINNE, 1970, 30.

¹⁹² GAVRIELATOS, 2012, 226.

¹⁹³ HARTLEY en DICKINSON, 2009, 225-228.

157. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 117) p. 30 & fig. 8,7 & 9,3

TM 832378

Gemin(us) f(ecit)

Vertaling: 'Geminus heeft (dit) gemaakt'

Productiestempel op de onderkant van een volledige schaal in terra sigillata.

De schaal is geproduceerd in Lezoux omstreeks 160 – 200 n.C.

Figuur 77. GOEMINNE, 1970, 28.

158. Erfgoedinzicht.be (online) WER02648

TM 832373

B? I? P? A? N? T U D?

Onduidelijke stempel op terra sigillata. Gedateerd van het midden van de eerste eeuw n.C. tot het midden van de derde eeuw n.C.

159. Erfgoedinzicht.be (online) WER01708

TM 832359

Beo (?)

Stempel op een fragment terra nigra. De datering en herkomst zijn onbekend.

160. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 193-194 [Wervik]

TM 832423

Brariatus (?)

Stempel op een mortarium, bedoeld voor de bereiding van voedsel. Op meer dan vijftig andere vindplaatsen zijn producten aangetroffen van Brariatus, die werkzaam was in Bavay. Dezelfde stempel kwam aan het licht in Seclin (bron 137), Kortrijk (bron 180), Harelbeke (bron 194), Escautpont (bron 203) en Gent (bron 235).

161. Goeminne, De Romeinse vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 177) p. 63 [CLA.GEMMA]

TM 832398

Cla gemma

Stempel op onversierde terra sigillata. Herkomst en datering zijn onbekend.

162. Erfgoedinzicht.be (online) WER01844 [right]

TM 832372

D? I? V? A

Onleesbare stempel op een fragment van een bord in terra nigra. Herkomst en datering zijn onbekend.

Figuur 78. erfgoedinzicht.be.

163. Erfgoedinzicht.be (online) WER01844 [left]

TM 832371

I? I?

Onleesbare stempel op een fragment van een bord in terra nigra. Herkomst en datering zijn onbekend.

164. Goeminne, De Romeins vicus te Wervik (Archaeologia Belgica 177) p. 63 [OFM]

TM 832399

Of(ficina) m()

Stempel op onversierde terra sigillata. De aanvulling is niet zeker: m() kan in theorie ook m(anu) zijn en Of() de naam van de pottenbakker, maar dit is minder waarschijnlijk.

165. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p.194 [Victor]

TM 832407

Victor (?)

Stempel op een mortarium, aardewerk voor de bereiding van voedsel.¹⁹⁴ Dezelfde stempel komt voor in Kruishoutem (bron 244). De pottenbakker Victor was vermoedelijk werkzaam in Bavay. De datering is onbekend.

166. Erfgoedinzicht.be (online) WER02555

TM 832366

Vlx.k?

Stempel op een scherf van vermoedelijk terra nigra, reducerend gebakken. Herkomst en datering zijn onbekend.

¹⁹⁴ DESPRIET, 2019, 193-194.

De volgende negen stempels zijn onleesbaar. Hun herkomst en datering zijn onbekend.

167-169. Erfgoedinzicht.be (online) WER02082 [left], [middle] en [right]

TM 832367, TM 832368, TM 832369

Driemaal een onleesbare stempel op drie verschillende scherven terra sigillata.

170. Erfgoedinzicht.be (online) WER00484

TM 832370

Onleesbare stempel op terra sigillata.

171-173. Erfgoedinzicht.be (online) WER02081 [a], [b] en [c]

TM 832374, TM 832375, TM 832376

Driemaal een onleesbare stempel op de bodem van aardewerk in terra sigillata.

174. Erfgoedinzicht.be (online) WER02080

TM 832377

Onleesbare stempel op de bodem van aardewerk in terra sigillata.

175. Erfgoedinzicht.be (online) WER02645

TM 832379

Onleesbare stempel op terra sigillata.

13. Cortoriacum (Kortrijk)

TM Geo 56961

13.1. Attestaties

Kortrijk (West-Vlaanderen, België) komt niet voor in de tabulae of itineraria maar de antieke naam van de nederzetting is Cortoriacum, zoals blijkt uit de *Notitia dignitatum*. Volgens dit werk bestond er een infanterie-eenheid en een ruitereenheid die de naam droegen van het antieke Kortrijk. Anders dan bij de Menapii zouden de soldaten van deze eenheden niet afkomstig zijn uit Cortoriacum, maar kregen ze hun naam omdat ze er gestationeerd waren.¹⁹⁵ Sporen van een vierde-eeuws Romeins fort zouden deze militaire aanwezigheid kunnen bevestigen.

Voor de *Notitia dignitatum*, zie bron 34-39.

176. *Notitia dignitatum* Occ. 5, 96 (395 – 430 n.C.)

Cortoriacenses

Wapenschild van de militaire eenheid van Cortoriacum in Gallia.

Figuur 79. DESPRIET, 2019, 262.

177. *Notitia dignitatum* Occ. 5, 245 (395 – 430 n.C.)

Sub dispositione viri illustris magistri peditum praesentalis

(...)

Legiones comitatenses triginta duo

(...)

Cortoriacenses

Vertaling: 'Ter beschikking van de illustere magister peditum praesentalis: (...) 32 legiones comitatenses: (...) Cortoriacenses'

Voor een bespreking van de magister peditum en magister equitum (bron 178), zie bron 36-38.

178. *Notitia dignitatum* Occ. 7, 88 (395 – 430 n.C.)

Intra Gallias cum viro illustri magistro equitum Galliarum

(...)

Cortoriacenses

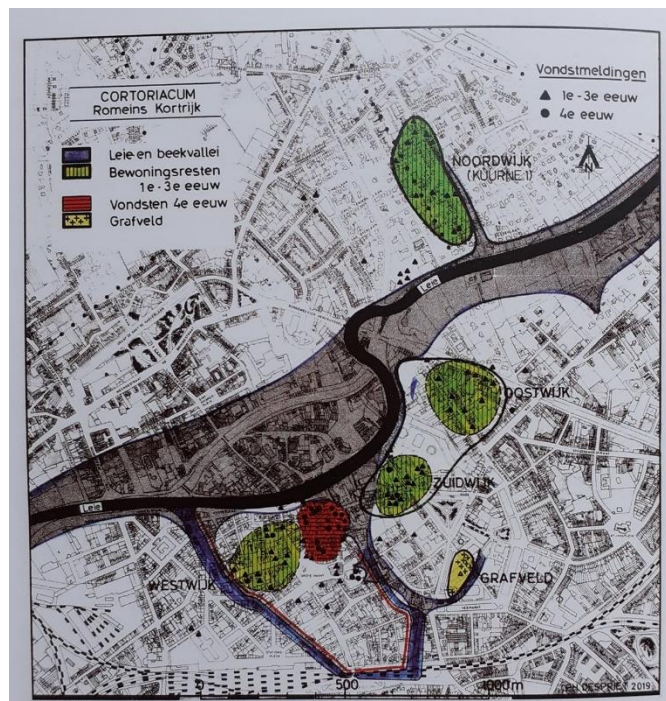
Vertaling: 'In Gallia onder de illustere magister equitum van de Galliae: (...) Cortoriacenses'

¹⁹⁵ DE LAET, 1976, 245.

13.2. Archeologische resten

De eerste permanente bewoning op deze plaats ontstond in de eerste helft van de eerste eeuw. Zowel uit de archeologie als uit de weinige geschreven bronnen blijkt het militaire aspect een belangrijke rol gespeeld te hebben voor de nederzetting. De site wordt gekenmerkt door een bloeiende handel, vergemakkelijkt door de ligging aan de Leie en op het kruispunt van twee Romeinse wegen (een weg vanuit Boulogne over Cassel naar Kortrijk en verder richting Velzeke en Keulen; de andere weg vanuit Bavay over Tournai naar Kortrijk en verder richting de kust (Oudenburg?)). Er zijn sporen van een Romeins fort uit de vierde eeuw. In de Frankische en Merovingische periode bleef de site bewoond en ze groeide tijdens de middeleeuwen uit tot een van de belangrijkste steden van Vlaanderen. De Latijnse naam is goed te herkennen in de hedendaagse benaming van de stad. Het suffix –(i)acum wijst op vele plaatsen in Gallia naar een bezit (zie Viroviacum, site 12) of in ruimere betekenis nederzetting. Cortoricaum zou de betekenis dragen van ‘nederzetting gelegen aan de bocht van de rivier’, daarmee ook verwijzend naar het belang van de Leie.¹⁹⁶

Hoewel Cortoricaum pas in de vierde eeuw in de geschreven bronnen verschijnt, wijzen archeologische vondsten op veel vroegere aanwezigheid van bewoning. De eerste menselijke sporen dateren uit de pre-Romeinse tijd en bestaan hoofdzakelijk uit bewerkte vuurstenen, kleine wapens, Gallische munten en aardewerk. Het gaat telkens om afzonderlijke vondsten op locaties buiten de huidige stedelijke agglomeratie.¹⁹⁷ Lange tijd beschouwden archeologen enkele V-vormige grachten, aangetroffen op de site ‘Walle’, als overblijfselen van twee Romeinse militaire kampen uit het midden van de eerste eeuw n.C. Deze kampen bracht men in verband met de invasie van Britannia onder Claudius vanaf 43 n.C. Een necropool met zeventig graven uit de periode 30 – 120 n.C. waarbij het grafmeubilair leek te wijzen op soldaten, droeg bij aan deze interpretatie.¹⁹⁸ Recent onderzoek door Despriet heeft uitgewezen dat de grachten een tweede- en derde-eeuwse steenbouw doorkruisen en te uiteenlopend georiënteerd zijn om daadwerkelijk tot een militair kamp te behoren. Hij vermoedt dat het gaat om aangelegde funderingen van een villa, maar raakt daarmee niet aan de kwestie van de militaire (?) necropool.¹⁹⁹ Over de aanwezigheid van houten gebouwen op dezelfde site in de eerste eeuw n.C. zijn alle onderzoekers het eens. Ten laatste aan het begin van de tweede eeuw werden de gebouwen vervangen door constructies met funderingen van Doornikse steen.²⁰⁰ De

Figuur 80. DESPRIET, 2019, 264.

¹⁹⁶ GYSSELING, 1960, 574, 1121.

¹⁹⁷ BAUWENS-LESENNE, 1963, 63.

¹⁹⁸ WANKENNE, 1972, 29-32.

¹⁹⁹ DESPRIET, 2019, 59, 114.

²⁰⁰ WANKENNE, 1972, 29-32; DESPRIET, 2019, 59.

oudste bewoning is dus niet te vinden op de plaats van het vierde-eeuwse Cortoriacum, maar zuidelijker, op de site 'Walle'.

J. Viérin kon in 1955 als eerste de topografische situering van de nederzetting bepalen ten noorden en ten zuiden van de Leie. Door een nauwkeurige vondsteninventaris werd in de decennia daarna het gebied onderverdeeld in vier zones, genoemd naar hun ligging volgens de windrichtingen (Figuur 80). Vermoedelijk vormden de oost- en zuidwijk één geheel. De grenzen ervan werden bepaald door enkele geïsoleerde graven in het noordoosten en het noordwesten en door de necropool in het zuiden. Het is onzeker of de noordwijk deel uitmaakte van de nederzetting of een afzonderlijke nederzetting vormde.²⁰¹ Archeologisch onderzoek situeert Cortoriacum op de kruising van twee wegen: de route Boulogne – Keulen en een route van Tournai naar Kortrijk en verder richting het kustgebied. Van een derde weg zijn sporen aangetroffen in de Rijselstraat. Deze kan vanuit Arras en Lille via Kortrijk naar Kruishoutem en Gent geleid hebben.²⁰²

Door de beperkte bodemsporen blijft de inrichting van de antieke Kortrijkse nederzetting moeilijk te bepalen. Stenen constructies zijn in het stadscentrum - in tegenstelling tot op de site 'Walle' - niet aangetroffen en de sporen van woningen of werkplaatsen zijn door latere middeleeuwse activiteit verstoord. Resten van aanlegsteigers (midden eerste eeuw n.C. tot het derde kwart van de derde eeuw n.C.) en de aanwezigheid van gespecialiseerde producten zoals Gallisch aardewerk, bronzen vaatwerk en maalstenen wijzen met zekerheid op een handelsfunctie. Uit het afval dat is aangetroffen op de zuidelijke Leieoever leiden onderzoekers het bestaan van gespecialiseerde ambachten af zoals leerlooierij, brongietterij, pottenbakkerij, textielproductie, veeteelt en de verwerking van landbouw- en zuivelproducten. Tijdens de Flavische periode vertoonde de nederzetting een krachtige bloei, terwijl er vanaf de tweede helft van de tweede eeuw een achteruitgang op te merken is. Ingegraven munten uit de periode van Marcus Aurelius (161 – 180 n.C.) en Postumus (260 – 269 n.C.) zouden er kunnen op wijzen dat de nederzetting door indringers belaagd werd.²⁰³

Figuur 81. DESPRIET, 2019, 208.

Naast verschillende muntschatten, hoofdzakelijk uit de derde eeuw, en houten waterputten is het bronzen beeldje van een staande en naakte Venus (Figuur 81) de meest opmerkelijke vondst uit het antieke Cortoriacum. Het fijne hellenistische beeldje, Venus anadyomene genaamd, werd in 1913 aangetroffen in de Minister Liebaertlaan (Figuur 80, oostwijk) en dateert uit de tweede eeuw. Wellicht kwam het uit Italië via handelaars terecht in Cortoriacum. Het museum van Mariemont is momenteel eigenaar van het 24 cm hoge beeldje.²⁰⁴

Hoewel het bestaan van het vierde-eeuwse Cortoriacum bevestigd wordt door de vermelding in de *Notitia dignitatum*, duurde het tot 1951 vooraleer de eerste vierde-eeuwse resten werden aangetroffen. Uit verder archeologisch onderzoek bleek duidelijk dat in deze periode de kern van de

²⁰¹ BRULET, 1990, 276; VAN DOORSELAER EN DE COCK, 2004, 69-71; DESPRIET, 2019, 114-115.

²⁰² BAUWENS-LESENNE, 1963, 63; DESPRIET, 2019, 117-118.

²⁰³ DE LAET, 1976, 245; DESPRIET, 2019, 119-120, 123.

²⁰⁴ BAUWENS-LESENNE, 1963, 64; DE LAET, 1976, 245; DESPRIET, 2019, 121-123, 205.

bewoning van de oostwijk naar de zuidwijk verschoven was. Bij de samenloop van een beek met de Leie blijkt een Romeins badgebouw met hypocaustum bestaan te hebben. Naast bouwpuin werden er ook 93 munten en aardewerk aangetroffen. Twee ingegraven structuren leidden tot de hypothese dat er in Cortoriacum, ter hoogte van de latere Franse dwangburcht, in de vierde eeuw een omgrachte vierkante versterking van 120 x 120 m bestaan kan hebben. Brulet gaat er van uit dat deze door J. Viérin correct gelokaliseerd werd.²⁰⁵ Volgens Despriet wijzen een doorlopende muntenreeks van Constantinus I (307 – 313 n.C.) tot en met een exemplaar van de Victoria Augg(ustorum) (388 – 402 n.C.) en een grote verzameling terra sigillatascherven uit de vierde en vijfde eeuw erop dat er tot in het midden van de vijfde eeuw militairen in en rond Cortoriacum aanwezig waren.²⁰⁶ De jongste vondsten dateren uit de Frankische en Merovingische periode.²⁰⁷

13.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Kortrijk

179. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 120 & fig. 71

TM 832416

[Ci]nnami m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Cinnamus'

Stempel op terra sigillata, ontdekt in de Kleine Leiestraat. Het aardewerk kan gedateerd worden van 135 tot 180 n.C. en is afkomstig uit Lezoux. Despriet spreekt over 'Cinnamus II', maar geeft geen informatie over de eerdere (?) Cinnamus (I).

Figuur 82. DESPRIET, 2019, 120.

180. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 193-194 & fig. 132

TM 832408

Brariatus

Pottenbakkerstempel op een mortarium, bedoeld voor de bereiding van voedsel. Het fragment werd gevonden op de site van de derde abdij van Groeninge, maar is niet exact te dateren. De pottenbakker Brariatus zou afkomstig zijn uit Bavay of Pont-sur-Sambre, zo'n tien kilometer ten zuiden van Bavay. Dezelfde stempel is aangetroffen in Seclin (bron 137), Wervik (bron 160), Harelbeke (bron 194), Escautpont (bron 203) en Gent (bron 235).²⁰⁸

Figuur 83. DESPRIET, 2019, 193.

²⁰⁵ BRULET, 1990, 116, 153.

²⁰⁶ DE CLERCQ, 2009, 136; DESPRIET, 2019, 265-266.

²⁰⁷ BAUWENS-LESENNE, 1963, 65.

²⁰⁸ DESPRIET, 2019, 193-194.

181. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 194 [FRIOMAS]

TM 832430

Friomas

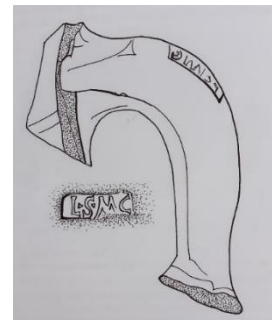
Op de site van de oude garenfabriek BST, in het noorden van het huidige stadscentrum, werd deze stempel op een mortarium ontdekt. De producent was volgens Despriet afkomstig uit het Maasland. De datering van de stempel is onbekend.²⁰⁹

182. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 122 & fig. 73

TM 832417

L S MC

Op dezelfde locatie als bron 181 kwam deze amfoorstempel aan het licht. De betekenis van het opschrift, de datering van de amfoor en verdere vondstomstandigheden zijn onbekend.²¹⁰

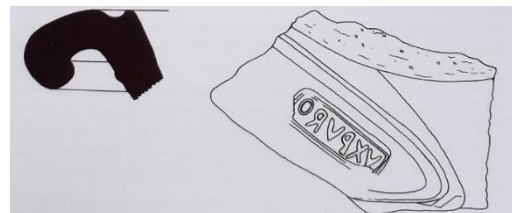
Figuur 84. DESPRIET, 2019, 122.

183. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 193-194 & fig. 133

TM 832409

Uxpuro

In de Kleine Leiestraat werd nog een tweede pottenbakkerstempel aangetroffen. Het gaat opnieuw om een stempel op een mortarium. Over de producent Uxpuro is niets meer geweten. De datering van het aardewerk is onbekend.²¹¹ Eenzelfde stempel kwam aan het licht in Harelbeke (bron 197).

Figuur 85. DESPRIET, 2019, 193.

²⁰⁹ DESPRIET, 2019, 194.

²¹⁰ DESPRIET, 2019, 122.

²¹¹ DESPRIET, 2019, 193-194.

14. Harelbeke

TM Geo 24422

14.1. Archeologische resten

Al in 1601 werd er melding gemaakt van Romeins metselwerk, opschriften, muntvondsten en vooral een muntschat van meer dan tweeduizend muntstukken buiten het stadscentrum van Harelbeke (West-Vlaanderen, België). De nederzetting op deze plaats blijkt echter al veel langer te hebben bestaan: over het hele grondgebied zijn vuurstenen uit het mesolithicum en neolithicum aangetroffen. Een bronzen bijl dateert uit 1800 – 1600 v.C. Ook tijdens de vroege ijzertijd was er bewoning, zoals blijkt uit een afvalkuil in de Olmenlaan. In de overgang van de late ijzertijd naar de Romeinse tijd waren er landbouwers aanwezig.²¹²

Omstreeks 70 n.C. ontstond er een verspreide bewoning op de site. Aanvankelijk ging het om houten gebouwen in combinatie met afvalkuilen, drink-, water- en beerputten, greppels, omheiningen, ovens en haarden. Het bestaan van één omgracht erf en één omheind erf is aangetoond bij grootschalige opgravingen in 2011. Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw vertoont de bewoning een meer geordend karakter langs twee onverharde zandstraten. Vondsten van aardewerk uit de Vesuviusregio, Narbonne, Baetica, Lyon en de Moezelstreek wijzen op intense handelsrelaties. Waarschijnlijk verwierf de nederzetting enig belang als marktplaats. Naar de grenzen van de agglomeratie toe ging de ambachtelijke nijverheid over in kleinschalige landbouw en veeteelt. Maalstenen getuigen van de verwerking van (graan)gewassen en bepaalde types aardewerk bewijzen de productie van zuivelproducten. De bewoning van de nederzetting liep vermoedelijk ten einde in het derde kwart van de derde eeuw. Er zijn geen voorwerpen of structuren van na deze tijd aangetroffen op de site.²¹³ In de gehuchten Stasegem en Zandberg, ten zuiden van Harelbeke en ten noordoosten van Kortrijk (site 13), vond men nog enkele geïsoleerde objecten uit de late keizertijd.²¹⁴

Een grafveld met 49 crematiegraven kwam in 1989 – 1990 aan het licht. De brandresten zijn bewaard in rechthoekige kuilen en dateren uit de tweede eeuw en het begin van de derde eeuw. 24 grafgiften zijn bekend, waaronder voornamelijk terra sigillata. Twee bronzen spiraalfibulae en een glazen prismafles trekken in het bijzonder de aandacht. Ten tweede werd in 1970 aan de oostzijde van de vicus een crematiegraf opgegraven dat twee stukken aardewerk bevatte uit het midden van de derde eeuw. In 2008 werden in de buurt nog eens tien brandrestengraven ontdekt; vermoedelijk zijn deze allen afkomstig uit een oostelijk grafveld.²¹⁵

De vondst van een offerkuil of favissa ten zuiden van de vicus is volgens Despriët onderdeel van een religieuze cultus. In de kuil zijn 181 terracottabeeldjes en 362 voorwerpen in glas, aardewerk, brons en steen gevonden. De begraving van de voorwerpen dateert vermoedelijk van kort na 220 n.C. Het grootste deel van de beeldjes is geproduceerd

Figuur 86. DESPRIËT, 2019, 222.

²¹² DESPRIËT, 2019, 98.

²¹³ DESPRIËT, 2019, 104-107.

²¹⁴ BRULET, 1990, 116.

²¹⁵ DESPRIËT, 2019, 108.

in het Franse Alliergebied. Een klein aantal wees men toe aan een Keulse werkplaats. Het betreft vooral vrouwelijke voorstellingen, waaronder twee exemplaren van een zittende moedergodin uit het begin van de derde eeuw (Figuur 86). De staande Venus anadyomene is het best vertegenwoordigd. Uit het grote aantal miniatuurbekertjes en de hoofdzakelijk vrouwelijke voorstellingen leidt Despriet af dat het hier gaat om een bronnenverering van moedergodinnen. Deze zouden populair geweest zijn in Gallia. De studie van het gevonden materiaal wijst op een datering naar het einde van de tweede eeuw toe.²¹⁶

14.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Harelbeke

Een synthesewerk met de opschriften gevonden in Harelbeke bestaat niet, waardoor hier de stempels uit verschillende werken samengebracht zijn. Vaak zijn deze stempels slechts terloops vermeld en was weinig of geen extra informatie beschikbaar. Alle in de literatuur aangetroffen stempels zijn opgenomen, maar de lijst is zeker niet exhaustief. Uit correspondentie met de beheerder van de erfgoed collectie Zuidwest is gebleken dat een groot aantal gestempelde aardewerkfragmenten in een depot ligt te wachten op onderzoek. Omdat dit te ver zou leiden, is ervoor gekozen deze stempels links te laten liggen. Deze bieden interessante mogelijkheden tot verder onderzoek.

Negen pottenbakkerstempels zijn nauwkeuriger dan een eeuw gedateerd en zijn daarom chronologisch opgesomd. Van zes exemplaren is geen nauwkeurige datering bekend, een alfabetisch opsomming drong zich hier op.

184. Meulemeester (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* p. 107 b

TM 851483

Felic(o) f(ecit) Vertaling: 'Felic(o) heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op aardewerk uit La Graufesenque, gedateerd van 65 tot 85 n.C.

185. Meulemeester (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* p. 107 a

TM 851482

Logirni m(anu) Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Logirni'

Stempel op een terra sigillatabord, gevonden in een offerkuil (zie supra). Van Logirni van La Graufesenque (69 – 96 n.C.) is ook een stempel gevonden in Wervik (bron 145).

²¹⁶ DESPRIET, 2011, 105-107; DESPRIET, 2019, 108-109, 223-227.

186. Meulemeester (ed.), De Romeinen in West-Vlaanderen p. 107 c

TM 851484

[]mm f(ecit)?

Vertaling: '[]mm heeft (dit) gemaakt?'

Stempel op Centraal-Gallisch aardewerk uit de eerste helft van de tweede eeuw.

187. Despriet, Gallo-Romeins heiligdom Harelbeke-Stasegem p. 17 & fig. 9

TM 851485

Anisatus f(ecit)

Vertaling: 'Anisatus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata, gevonden in Harelbeke. De pottenbakker Anisatus was werkzaam in Oost-Gallia van 140 tot 165 n.C.

Figuur 87. DESPRIET, 2016, 17.

188. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 185 b

TM 851487

Divixtus f(ecit)

Vertaling: 'Divixtus heeft (dit) gemaakt'

Stempel op terra sigillata van de pottenbakker Divixtus uit Lezoux. Gedateerd van 145 tot 175 n.C.

189. Meulemeester (ed.), De Romeinen in West-Vlaanderen p. 107 d

TM 851489

Habilis m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Habilis'

Stempel op terra sigillata, gedateerd van 150 tot 180 n.C. Het aardewerk werd gevonden in een offerkuil (zie supra). Een groot aantal gelijke stempels kwam aan het licht in Bavay. Mogelijk was de werkplaats van Habilis hier gesitueerd.

190. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 46, 107-108

TM 851490

Miccio iiii / Miccioni(s) m(anu)

Vertaling: 'Miccio iiii / (Gemaakt) door de hand van Miccionus'

Stempel op terra sigillata. Gevonden op een grafveld waarin 49 brandrestengraven gevonden zijn. De producent zou afkomstig zijn uit Lezoux of Rheinzabern. Het is uit de beschrijving van Despriet niet

duidelijk of hij het over twee verschillende pottenbakkers heeft, dan wel over één pottenbakker Miccionus waarvan de afkomst onzeker is. De stempel dateert uit 150 – 180 n.C.²¹⁷

191. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 185 a

TM 851486

Albucius f(ecit)? Vertaling: 'Albucius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Albucius was van 145 tot 190 n.C. werkzaam in Lezoux. Van dezelfde pottenbakker is aardewerk aangetroffen in Wervik (bron 153), Gent (bron 249) en Waasmunster (bron 285).

192. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 46

TM 851488

Fabiani o(fficina) Vertaling: 'Atelier van Fabianus'

Terra sigillatastempel gevonden in een kuil in de Gaverstraat. De stempel verwijst naar pottenbakker Fabianus in Lezoux uit de tweede helft van de tweede eeuw n.C.

193. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 227

TM 851491

Sacrillos

De pottenbakker Sacrillos was werkzaam in het laatste derde van de tweede eeuw. Zijn stempel staat op een beeldje van een zittende godin met konijnen op de schoot, waarvan de moule is gevonden in Saint-Pourçain-sur-Besbre (Allier, Centraal-Gallia).

194. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 193-194 [Harelbeke]

TM 832422

Brariatus (?)

Pottenbakkerstempel op een mortarium vermoedelijk gemaakt in Bavay. Dezelfde stempel is aangetroffen op aardewerk in Seclin (bron 137), Wervik (bron 160), Kortrijk (bron 180), Escautpont (bron 203) en Gent (bron 235). De datering is onbekend.

²¹⁷ DESPRIET, 2019, 46, 107-108.

199. ILBelgique (2nd ed.) 146 b [8 sigles]

TM 463221 EDCS-11901993 HD040755

C(aius) T(i) C(i) // [C(aius)] T(i) C(i) // M(arcus) Gav[ius] // Ter(tius) Sev(erus) //
[Te]r(tius) Sev(erus) // [Te]r(tius) Sev(erus) // L(ucius) Sev(erius) // TCL GP

Acht stempels van persoonsnamen op een houten vat. Het gaat om vijf verschillende personen. De stempels lijken willekeurig geplaatst en zijn verspreid over verschillende planken van het vat. Gemiddeld bedraagt de hoogte van de letters zo'n 1,5 cm. Waarvoor het vat precies diende blijft onbekend. Ook drie graffiti werden erop aangetroffen (bron 200).²¹⁸

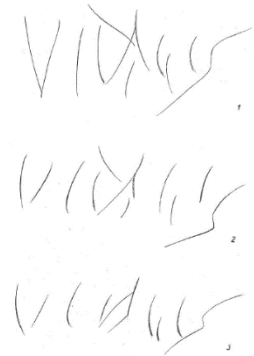
Figuur 88. VIERIN en LÉVA, 1961, pl. XXX.

200. ILBelgique (2nd ed.) 146 a [3 graffiti]

TM 208510 EDCS-11901993 HD040755

Vitalis // Vitalis // Vitalis

Drie graffiti op een houten vat. De Latijnse tekst is in het huidige Lyon op het hout aangebracht in de eerste eeuw n.C. Op hetzelfde object bevinden zich nog acht merktekens (bron 199).²¹⁹

Figuur 89. VIERIN en LÉVA, 1961, pl. XXXIII.

Tot slot werd er een graffito op aardewerk opgegraven.

201. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 109 & fig. 62

TM 832415

Mini[]

Graffito op een stuk aardewerk, gevonden in Harelbeke en mogelijk op die plaats ook aangebracht. Het opschrift kan dateren uit de eerste drie eeuwen n.C. De herkomst van het aardewerk is onbekend.

²¹⁸ VIERIN en LÉVA, 1961, 759-784.

²¹⁹ VIERIN en LÉVA, 1961, 759-784.

3. Nederzettingen in het Scheldebekken

15. Pontes Caldis (Escautpont)

TM Geo 25149 TPPlace 586

15.1. Attestaties

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 376, 8 (ca. 300 n.C.): Pontes Caldis

87. *Tabula Peutingeriana* 1A3 (400 – 450 n.C.): Pontes Caldis

15.2. Archeologische resten

Zowel de antieke als de huidige naam van deze site in het département du Nord (Frankrijk) verwijst naar het belang ervan: een brug over de Schelde. Het meervoud pontes is opmerkelijk. Misschien evolueerde de naam pontes Scaldis door haplografie tot Pontes Caldis. Een andere mogelijkheid is dat de oorspronkelijke benaming Ad pontem Scaldis gereduceerd werd tot <Ad> ponte(m) Scaldis. De site is gekend als wegstation ter hoogte van de Schelde op de route van Bagacum (Bavay) naar Turnacum (Tournai, site 21). De exacte loop van deze weg doorheen Escautpont is door archeologisch onderzoek vastgesteld. Langs beide zijden van de route kwamen putten en greppels aan het licht met resten van tegels, molenstenen, vazen, een glazen flesje en een onbepaalde munt. De locatie van de antieke oversteekplaats werd al in de zeventiende eeuw ontdekt door de vondst van grote stenen met een specifiek cement in de rivierbedding. Sporen van hypocausta, dierenbeenderen, aardewerk en een munt van Nero langs de Scheldeoever wijzen erop dat er ook een kleine nederzetting nabij de oversteekplaats ontstaan is. Dit gebeurde vermoedelijk in de loop van de eerste eeuw n.C. De nederzetting heeft minstens tot de vijfde eeuw n.C. bestaan.²²⁰

15.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Escautpont

De vijf opschriften gevonden in Escautpont zijn opgesomd in CAG. Slechts één exemplaar kon later gedateerd worden. Een specifiekere locatie, datering of beschrijving van de andere ontbreekt.

202. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 200 [TM 452292]

TM 452292 EDCS-54100365

Calava f(ecit)

Vertaling: 'Calava heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op een terra sigillata schotel. Er zijn 48 andere stempels bekend met deze naam. De helft is gevonden in het huidige Frankrijk, maar er zijn ook exemplaren uit Duitsland, Brittannië en zelfs een enkele uit Corfinio in Italië. Er is slechts één Calava gekend: uit Lezoux, werkzaam van 125 tot 155 n.C.²²¹

²²⁰ CHEVALLIER, 1975, 82; BEAUSSART, 1987, 39; DELMAIRE, 1996, 199-200.

²²¹ GAVRIELATOS, 2012, 249.

203. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 200 [TM 452290]

TM 452290 EDCS-54100362

Brariatus

Deze pottenbakker zou afkomstig zijn uit Bavay of Pont-sur-Sambre. Identieke stempels werden aangetroffen in Seclin (bron 137), Wervik (bron 160), Kortrijk (bron 180), Harelbeke (bron 194) en Gent (bron 235). Of het hier ook om een mortarium gaat is niet duidelijk, Delmaire vermeldt enkel 'une tête': de mogelijkheid blijft dus open.

204. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 200 [TM 452294]

TM 452294 EDCS-54100363

[]iir / []er

Stempel op het handvat van een amfoor. De datering en herkomst zijn onbekend.

205. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 200 [TM 452291]

TM 452291 EDCS-54100366

Pat[]

Pottenbakkerstempel op een bord in terra sigillata. De datering en herkomst zijn onbekend.

206. Carte archéologique de la Gaule (CAG) 59.1 p. 200 [TM 452293]

TM 452293 EDCS-54100364

Vateraun(us)

In Bavay zijn 29 exemplaren van vermoedelijk dezelfde pottenbakker aan het licht gekomen met hetzelfde opschrift of met de toevoeging Fuater. Waarschijnlijk is het aardewerk dus van daar afkomstig. De datering is onbekend.

16. Flines-lez-Râches

De kleine gemeente Flines-lez-Râches bevindt zich in het Noord-Franse regionaal natuurpark Scarpe-Schelde. Of Flines werkelijk tot het gebied van de Menapii behoorde, zal in de synthese besproken worden. Het huidige centrum is namelijk gelegen tussen de beek Courant de Coutiches in het noorden en de rivier de Scarpe in het zuiden. De discussie welke van de twee waterlopen precies de grens vormde tussen de civitas Menapiorum en de civitas Atrebatum leeft verder tot op vandaag. De site is opgenomen in de *Digital atlas of the Roman empire* omdat er een Romeins heiligdom zou zijn. Jammer genoeg wordt dit heiligdom amper in de literatuur vermeld. Faudet beschrijft in haar overzicht van fana dat het bestaan ervan door luchtfotografie aan het licht gekomen is, maar niet verder werd onderzocht.²²²

Het toponiem Flines gaat mogelijk terug op het Latijnse *figulinae* of *figlinae* en verwijst op deze plaats waarschijnlijk naar een of meerdere pottenbakkersateliers die zich in de omgeving bevonden. Op het einde van de negentiende eeuw werden hiervan sporen aangetroffen in een zandgroeve in Flines-lez-Râches. Ook langs een oude Romeinse weg kwam een sterke concentratie van vondsten aan het licht. Het bestaan van een klein wegstation bij het productiecentrum is niet uitgesloten. Gezien het recent heropende onderzoek zal een exacte datering vermoedelijk niet lang meer op zich laten wachten.²²³ Het is opmerkelijk dat de grote vondstconcentratie ook in de onmiddellijke omgeving van Flines-lez-Râches waargenomen is. Thuillier en Louis spreken over een uitzonderlijke zone van aardewerkproductie die tot nu toe nergens anders in Gallia Belgica werd aangetroffen.²²⁴

17. Howardries

TM Geo 57780

Howardries is een kleine gemeente in de provincie Henegouwen (België), dicht tegen de Franse grens. Volgens de *Digital atlas of the Roman empire* zou er in de oudheid een tweede route van Turnacum (Tournai, site 21) naar Pontes Scaldis (Escautpont, site 15) gelopen hebben via het huidige Howardries en Taintignies. De aanwezigheid van water, klei en hout voor de ovens zorgde in de eerste eeuw n.C. voor het ontstaan van pottenbakkerscentra met woningen ten zuiden van Turnacum. Verspreid over het hele grondgebied van Brunehaut (waarvan Howardries en Bléharies (site 18) deelgemeenten zijn) zijn sporen van keramiekproductie aangetroffen. Een zeer groot atelier in het noordwesten van Howardries is tussen 1954 en 1969 onderzocht op de site genaamd 'Le Planti'. Tien ovens met een diameter tussen 1,10 m en 1,60 m zijn er opgegraven. Daarnaast bevond zich een put met bollen klei om te verwerken en de substructuren van een woonst. Op basis van de gevonden keramiëscherven, die getuigen van een regionaal karakter, deden de ovens dienst van het midden van de eerste eeuw tot het begin van de tweede eeuw.²²⁵ Een imposante vondst is die van een muntschat bestaande uit

²²² FAUDET, 1993, 19; LOUIS en THUILLIER, 2007, 134.

²²³ LOUIS en THUILLIER, 2007, 135; THUILLIER en LOUIS, 2019, 246.

²²⁴ LUCHIER en LOUIS, *Le territoire communal de Flines-lez-Raches*, 2006; LOUIS en THUILLIER, 2007, 135; THUILLIER en LOUIS, 2019, 246-248.

²²⁵ WANKENNE, 1972, 27; DE LAET, 1976, 398; PETIT en MANGIN, 1994, 262; BRULET, 2008, 320.

242 antoniniani in een urne, gevonden ten zuiden van de pottenbakkersovens. De munten dateren uit de periode van Elegabalus (218 n.C.) tot Postumus (269 n.C.). Het grootste deel is afkomstig uit een productiecentrum in Keulen. De munten worden bewaard in het Musée d'Archéologie du Tournaisis in Antoing.²²⁶

18. Bléharies

De kleine fusiegemeente Bléharies (Henegouwen, België) bevindt zich tegen de grens met Frankrijk, op de linkeroever van de Schelde en iets meer dan tien kilometer ten zuiden van Tournai (site 21). In de oudheid lag het antieke Bléharies op de route van Turnacum (Tournai) naar Bagacum (Bavay). Tussen 1953 en 1973 werden in het noorden van Bléharies, 200 m ten westen van de weg Turnacum-Bagacum de substructuren van twee stenen gebouwen en een gracht bloot gelegd, 'Les Zelvas' genaamd. Bij het eerste gebouw was ook een stortplaats met materiaal uit de eerste eeuw n.C. Het tweede gebouw getuigt op basis van gekleurde vloertegels en gevonden materiaal van bewoning van het midden van de eerste eeuw n.C. tot het einde van de derde eeuw n.C. De ondiepe gracht met een lengte van 65 m bevatte keramiek uit Lezoux, Rheinzabern, Argonne, Keulen en het nabijgelegen Howardries (site 17). De handel in keramiek moet dus levendig geweest zijn in deze regio. Daarnaast zijn ook fragmenten van beeldjes, een as van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.) en een sestertius van Marcus Aurelius (161 – 180 n.C.) gevonden. Slechts een klein aantal scherven dateert uit de vierde eeuw. Het archeologisch materiaal van de site 'Les Zelvas' is te bezichtigen in het Musée d'Archéologie in Tournai.²²⁷

Een tweede site in Bléharies wordt gekenmerkt door een stortplaats van een gieterij. Bronzen objecten en keramiek zijn in de zwarte aarde van de put gevonden. Rondom de stortplaats trof men enkele sporen van woningen aan. Vermoedelijk was de site in gebruik van het einde van de eerste eeuw n.C. tot het einde van de tweede eeuw n.C. Op een derde site tegen de noordelijke grens van Bléharies is in 1972 een kleine necropool bloot gelegd. De graven zijn zonder enige orde aangelegd, waardoor sommige elkaar overlappen en er slechts zestien in hun geheel bewaard zijn. Het gaat om vijf gecremeerde lichamen en elf begraven lichamen, waarbij zowel begraving in de blote aarde als begraving in een houten kist voorkomen. In beide soorten graven zijn weinig of zelfs geen grafgiften aangetroffen. Het gaat hoofdzakelijk om keramiek en één keer om een munt van Faustina, geslagen na 141 n.C. De necropool was in gebruik gedurende de hele derde eeuw.²²⁸

²²⁶ BRULET, 2008, 320-321.

²²⁷ WANKENNE, 1972, 28; PETIT en MANGIN, 1994, 261; BRULET, 2008, 319.

²²⁸ BRULET, 2008, 319.

19. Taintignies

De gemeente Taintignies (Henegouwen, België) ligt ten zuidoosten van Tournai, tegen de Franse grens en niet ver van het eerder besproken Howardries (site 17). Drie verschillende sites zijn er opgegraven: een landelijke woning in het gehucht Clairmaie, een pottenbakkersatelier en een tumulus.

Het grondplan van de woning in Clairmaie is goed gekend door de resten van opeengestapelde silex. Vijf geometrische kamers zijn te onderscheiden. De lengte van het gebouw bedraagt ongeveer 20 m en de muren bereiken diktes van 0,70 m. Er zijn ook sporen die erop wijzen dat er een afdak van ongeveer 2 m was aan de buitenzijde. De constructie van het gebouw dateert uit de tweede helft van de eerste eeuw en het was ongeveer honderd jaar in gebruik. Naast de constructiematerialen is er ook keramiek gevonden en munten van Nero, Claudius, Hadrianus en Faustina.²²⁹

Het belang van de regio in de productie van keramiek komt ook naar voor in Taintignies. Het pottenbakkersatelier 'de la Déroderie et de Rû Faluche' was in gebruik tijdens de eerste eeuw n.C. Minstens drie verschillende soorten keramiek werden er vervaardigd: Gallo-Belgische keramiek in rode en zwarte aarde, gladgemaakte grijzige keramiek en grovere keramiek voor in de keuken. Ook in 'Déroderie' werd een bronzen beeldje gevonden van een Lar. Het atelier werd volgens Wankenne verlaten in de derde eeuw.²³⁰ Dat er daarna nog bewoning plaats vond tot minstens aan het begin van de vierde eeuw, bewijzen vondsten van bouw materiaal gedaan in 2018.²³¹

Tot slot is er de tumulus ten westen van Taintignies. Blijkbaar werd de heuvel eerder al geplunderd, want bij het onderzoek in 1956 bleven enkel nog de kalkstenen wanden en afsluiting over. Het graf was 1,30 m lang, 1,10 m breed en 0,90 m diep. Er zijn ook enkele sporen van verbrand hout gevonden.²³² Over de betekenis en datering van de tumulus is niets geweten.

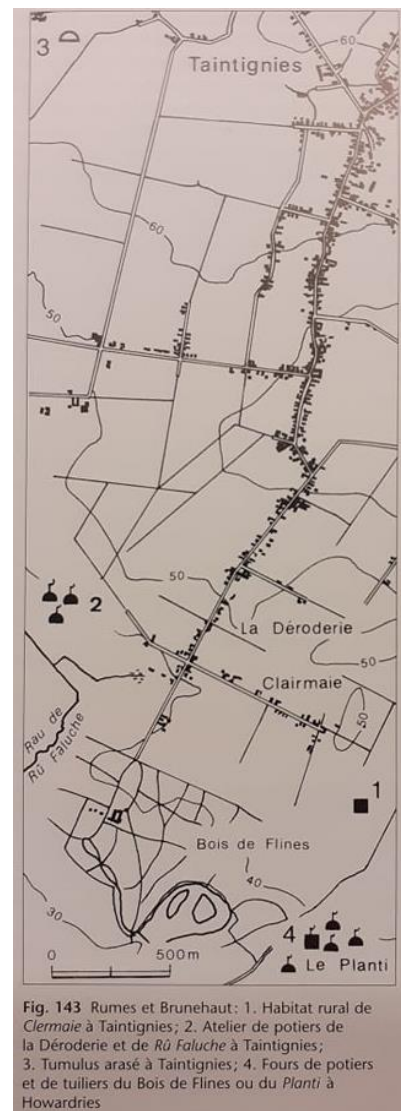

Fig. 143 Rumes et Brunehaut: 1. Habitat rural de Clermaie à Taintignies; 2. Atelier de potiers de la Déroderie et de Rû Faluche à Taintignies; 3. Tumulus arasé à Taintignies; 4. Fours de potiers et de tuiliers du Bois de Fines ou du Planti à Howardries

Figuur 90. BRULET, 2008, 363.

²²⁹ AMAND, 1958, 723-724; BRULET, 2008, 363.

²³⁰ WANKENNE, 1972, 28; FAIDER-FEYTMANS, 1979, 79; BRULET, 2008, 363-364.

²³¹ AUTHOM e.a., 2019, 10-11.

²³² BRULET, 2008, 364.

20. Bruyelle

Op zo'n vijf kilometer ten zuiden van Tournai is in Bruyelle (Henegouwen, België) een landelijke villa opgegraven, genaamd 'La villa de Haute Éloge'. De site bevindt zich tussen de Schelde en een antieke weg naar Tournai (site 21). Sporen van vergankelijke materialen uit de pre-Romeinse periode geven aan dat er in deze tijd al enige vorm van menselijke aanwezigheid was. Een gevonden munt uit de tijd van Augustus (7 – 3 v.C.) bevestigt deze hypothese. Kuilen met keramiekresten leveren sporen uit de eerste helft van de eerste eeuw en vanaf 50 n.C. is de eerste permanente bewoning vast te stellen. De villa kende zijn hoogtepunt in de loop van de tweede eeuw.²³³

Het woongedeelte van de villa werd in steen opgetrokken nog vóór het begin van de tweede eeuw. Daarna vonden er verschillende verbouwingen en vergrotingen plaats, waarbij vijf hypocausta en twee koudwaterbaden werden geconstrueerd. De putten waarin men het afvalwater loosde zijn teruggevonden, samen met verschillende houten buizen voor de afvoer. De baden en het woongedeelte leverden talloze voorbeelden van geschilderde pleister; waarschijnlijk was de villa dus rijkelijk versierd. In de vierde eeuw zijn de baden opgevuld met bouwafval en buiten gebruik gesteld. De vondst van een munt van Constantinus I (316 n.C.) in de opvulling levert hiervoor een terminus post quem. Aansluitend aan de baden zijn enkele delen van het hoofdgebouw bloot gelegd en sporen van stenen muren die het woongedeelte van het landelijke deel scheidde.²³⁴

Over een oppervlakte van 3,5 ha zijn structuren van gebouwen en putten gevonden die toebehoorden aan het landelijke deel van de villa. Enkel de oostelijke zone hiervan is archeologisch onderzocht. Twee kleine vierkante gebouwtjes herbergden de resten van open haarden. Vervolgens trof men de resten aan van een groot rechthoekig gebouw met twee bijgebouwtjes, opgericht in de tweede helft van de tweede eeuw en onderkelderd. Ter hoogte van de voorlaatste trede van de keldertrap kwam een klein standbeeldje van Fortuna uit beige kalksteen aan het licht. Een sestertius van Hadrianus (118 – 121 n.C.) in de fundering van de trap helpt bij de datering van het complex. Een brandlaag wijst op het woeden van een brand aan het einde van de tweede eeuw. In de bovenliggende laag bevond zich een muntschat met een groot aantal imitatiemunten, gaande van Gallienus (264 – 266 n.C.) tot Maximianus (290 – 291 n.C.) In dezelfde lagen waren scherven keramiek, dierenbotten, naalden in been en fibulae bewaard.²³⁵ Buiten de woonzone zijn ook vier ovens opgegraven, waaronder een ronde pottenbakkersoven. Door gelijkaardige keramiekresten in de oven en in de putten op het terrein vermoedt men een plaatselijke productie van keramiek. Bij de overgang naar de vierde eeuw lijkt deze ambachtelijke zone aan belang te winnen, ten nadele van de woonzone.²³⁶

Zoals vermeld troffen archeologen verspreid over de hele site een groot aantal kuilen aan. Het gaat vooral om afvalkuilen, te dateren van de eerste helft van de eerste eeuw n.C. tot de eerste helft van de vierde eeuw n.C. De inhoud van de putten biedt een unieke kijk op het leven van de bewoners: er zijn sporen van geconsumeerde schaaldieren, eierschalen, dierenbotten, zeer veel vischubben, verschillende soorten graan, linzen, erwten en een soort pap. Doorheen de tijd zijn vooral rund en varken geconsumeerd. De aanwezigheid van zes katten is opmerkelijk omdat de huiskat pas in de Romeinse tijd geïntroduceerd werd in deze regio en weinig voorkwam vóór de vierde eeuw. Uit een

²³³ BRULET, 2008, 305-307.

²³⁴ BRULET, 2008, 305-308.

²³⁵ BRULET, 2008, 305-308.

²³⁶ BRULET, 2008, 307.

van de putten kwam ook een beeldje van Venus anadyomene naar boven. 24 munten zijn aangetroffen, hoofdzakelijk uit de derde eeuw. Het jongste exemplaar dateert uit de periode van Valens (364 – 375 n.C.).²³⁷ Uit dezelfde periode van de villa is een grafveld met inhumatiegraven blootgelegd in 1897. Het archeologisch onderzoek naar de necropool is beperkt gebleven.²³⁸

21. Turnacum (Tournai)

TM Geo 24451 TPPlace 585

21.1. Attestaties

207. CIL XIII.1.2. 3565

TM 460706 EDCS-10600333

genio **Turnace(n)siu(m)**

Vertaling: 'Aan de Genius van de inwoners van Turnacum'

Opschrift op een kleine vaas in terra sigillata. De vaas met rode omslag en klimopdecoratie dateert vermoedelijk uit de tweede eeuw n.C. Het object wordt bewaard in het Louvre, nr. 4352.²³⁹

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 376, 6 (ca. 300 n.C.): Turnacum

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 377, 2 (ca. 300 n.C.): Turnacum

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 377, 5 (ca. 300 n.C.): Turnacum

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 378, 9 (ca. 300 n.C.): Turnacum

86. *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* 378, 11 (ca. 300 n.C.): Turnacum

208. Hieronymus, *Epistulae*, 123, 15

TM Work 187

Mogontiacus, nobilis quondam civitas, capta atque subversa est et in ecclesia multa hominum milia trucidata, Vangiones longa obsidione finiti, Remorum urbs praepotens, Ambiani, Atrabatae extremique hominum Morini, **Tornacus**, Nemetae, Argentoratus translatae in Germaniam, (...)

Vertaling: 'Mogontiacum (Mainz), ooit een notabele stad, is ingenomen en vernietigd en in de kerk zijn vele duizenden mensen vermoord, de Vangiones zijn na een lange bezetting vermoord, de

²³⁷ BRULET, 2008, 308.

²³⁸ BRULET, 1990, 261; BRULET, 2008, 308.

²³⁹ DE LONGPERIER, 1853, 207-213; ROULEZ, 1853, 205-206.

machtige stad van de Remi, de Ambiani, de Atrabatae en aan de uiterste randen de Morini, Turnacum, Nemetae (Speyer) en Argentorate (Straatsburg) zijn overgedragen aan Germania, (...)’

Hieronymus van Stridon, kerkvader van het Westen, schreef van 374 tot 420 n.C. verschillende *Epistulae* over eigentijdse gebeurtenissen. Deze brief is geschreven in 409 n.C., twee jaar nadat de Vandalen de Rijn overstaken en Gallia binnenvielen.²⁴⁰

209. *Notitia dignitatum* 11, 57 (395 – 430 n.C.)

Procurator <g>ynaecii **Tornacensis**, Belgicae secundae

Vertaling: ‘Procurator van het gynaecium van Turnacum, in Belgica secunda’

Meer informatie over de *Notitia dignitatum* zelf is te vinden bij bron 34-39. Voor Turnacum bevestigt *Notitia dignitatum*, 11, 57 de aanwezigheid van een procurator én van een gynaecium. In dit soort centrum waar vrouwen werkten, werden vooral stoffen gesponnen en geweven. De *Notitia* getuigt van de betrokkenheid van de Romeinse staat in de werking van Turnacum. Het gynaecium in Turnacum stond volgens Amand ten dienste van het leger en zou gedurende de hele vierde eeuw een rol hebben gespeeld in de bevoorrading ervan.²⁴¹ In Belgica secunda bevond zich nog een tweede gynaecium in Reims.

210. *Notitia dignitatum* 28, 15 (395 – 430 n.C.)

Praepositus numeri **Turnacensium**, Lemannis

Vertaling: ‘De praepositus van de eenheid van de mannen van Turnacum, in Lemannis’

De term praepositus verwijst naar een militaire functie in het Romeinse leger. De auteur van de *Notitia dignitatum* spreekt hier over een militaire eenheid uit Tournai die zich in Lemanis, Lymgne in Groot-Brittannië, bevond.²⁴²

87. *Tabula Peutingeriana* 1A3 (400 – 450 n.C.): Turnaco

88. *Notitia Galliarum* 6, 7 (470 – 540 n.C.): civitas Turnacensium

211. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 4, 50

TM Work 1185

De *Historia Francorum* is een van de belangrijkste bronnen voor de Merovingische en Frankische geschiedenis. De auteur, Gregorius, bisschop van Tours, biedt namelijk als tijdgenoot en ooggetuige

²⁴⁰ WALDHER, 2002, 1121-1122.

²⁴¹ AMAND, 1955, 896.

²⁴² TM Geo 14967.

een schriftelijke neerslag van zijn tijd. De *Historia* werd voltooid in 594 n.C. en omvat tien boeken die vooral de geschiedenis van de Frankische vorsten beschrijven.²⁴³

Chilpericus vero cognoscens, quod iterum se Guntchramnus cum Sygibertho pacificasset, se infra **Thornacensis** murus cum uxore et filiis communit.

Vertaling: 'Toen Chilperic zich realiseerde dat Gunthram zich opnieuw met Sigebert had verzoend, verschanste hij zich met vrouw en kinderen binnen de muren van Turnacum.'

Beschrijving van gebeurtenissen in het jaar 575.

212. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 4, 51

Tunc egressus a **Thornaco** cum uxore et filiis, eum vestitum apud Lambrus vicum sepelivit.

Vertaling: 'Onmiddellijk verliet hij met zijn vrouw en kinderen Turnacum, kledde zijn broer in de kleren des doods en begroef hem in het dorp Lambrus.'

Beschrijving van gebeurtenissen in het jaar 575.

213. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 5, 22

Hic vero, cum Chilpericus rex **Tornacum** a fratre obsederetur, natus est; (...)

Vertaling: 'Hij was geboren toen koning Chilperic in Tornacum door zijn broer werd belegerd; (...)'

Beschrijving van de geboorte van Samson, een van de zonen van Chilperic, in het jaar 575.

214. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 5, 49

Capta quoque uxore eius, in pago **Tornacensi** exilio recluditur.

Vertaling: 'Zijn vrouw werd wel gevangengenomen en in het gebied van Turnacum gevangengezet.'

Beschrijving van gebeurtenissen tussen 575 en 580.

215. Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 10, 27

Inter **Tornacensis** quoque Francos non mediocris disceptatio est orta, pro eo quod unius filius alterius filium, qui sororem eius in matrimonium acceperat, cum ira saepius obiurgabat, cur, coniuge relicta, scortum adiret.

²⁴³ EIGLER, 1998, 1217.

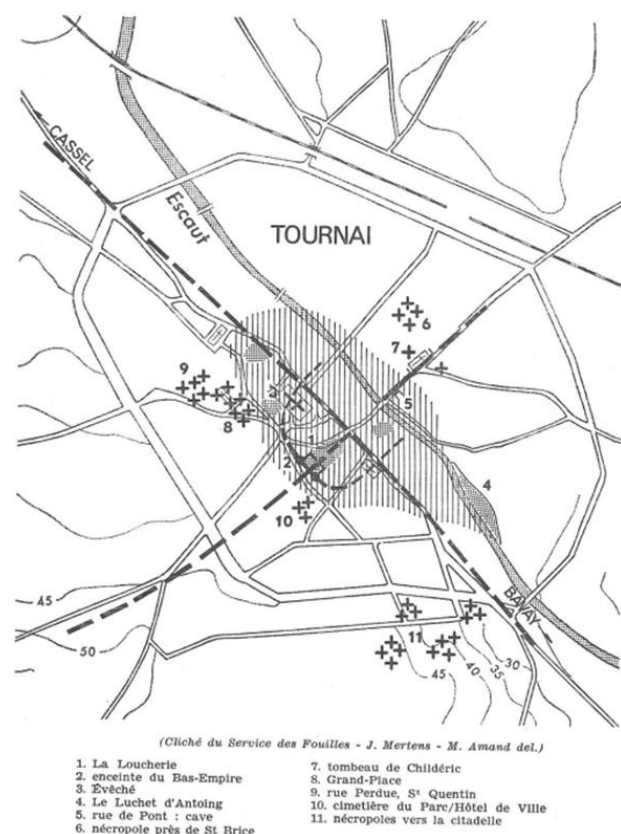
Vertaling: 'Onder de Franken van Turnacum ontstond een flinke ruzie. De reden daarvoor was dat de zoon van een van hen de zoon van een ander, die met zijn zuster was getrouwd, herhaaldelijk woedend het verwijt maakte dat hij zijn vrouw verwaarloosde en regelmatig hoeren bezocht.'

Bespreking van gebeurtenissen in het jaar 591.

21.2. Archeologische resten

Tournai (Henegouwen, België) is een van de meest onderzochte sites in het gebied van de Menapii. De ligging aan de Schelde en bij de samenkomst van verschillende routes (vanuit Estaires (site 9) en Wervik (site 12) in het westen, vanuit Bavay in het zuiden) was cruciaal voor de ontwikkeling van de site vanaf het begin van de eerste eeuw n.C. Beide oevers van de Schelde werden vanaf deze vroegste periode bewoond. Vanaf het jaar 50 n.C. wordt een eerste Romeinse invloed aangetroffen in de bronnen (bron 216). In de eerste twee eeuwen n.C. breidde het grondgebied van de stad gevoelig uit. Mogelijk bereikte Turnacum op dat moment het statuut van *civitas*. Vanaf de latere keizertijd vond er een inkrimping van het stedelijk centrum plaats, dat bovendien omringd werd door een stadsmuur. Vanaf de vijfde eeuw kwam Turnacum in handen van de Franken en werd de basis gelegd voor de bloei van de stad in de middeleeuwen. De naam van de stad vertoont Gallo-Romeinse kenmerken: het Gallische woord *turno* betekent 'hoogte', waarmee vermoedelijke verwezen wordt naar de glooiende flanken langs de Schelde waarop de nederzetting tot ontwikkeling kwam. Het suffix *-acum* of *-aco* is van Romeinse oorsprong en doet besluiten dat Turnacum niet bestond voor de Romeinse periode. De continuïteit met de naam van de huidige stad Tournai is duidelijk.²⁴⁴ De archeologische sites besprak ik in detail in mijn bachelorproef in 2019: *Turnacum. Steden in Gallia Belgica*. Ik herhaal hier de belangrijkste vaststellingen.

La Loucherie (n°1 op Figuur 91) is een van de meest besproken sites van Tournai. Sinds het begin van de twintigste eeuw vonden er opgravingen plaats en meermaals trachtte men haar te verbinden met het *gynaecium* dat vermeld wordt in de *Notitia dignitatum* (bron 209). Diepgaand archeologisch onderzoek kon deze hypothese echter niet bevestigen. Waarschijnlijk behoorde de site in de eerste eeuw n.C. tot een Romeins kamp. Bij de overgang naar de tweede eeuw verscheen er

Figuur 91. AMAND, 1972, 312. Opm. De verkeersassen zijn hier verkeerdelijk in de antieke stad doorgetekend. Binnen de stedelijke agglomeratie van Tournai zijn geen sporen gevonden van deze wegen.

²⁴⁴ DELAMARRE, 2003, 303-304, 424.

een marktgebouw, dat op het einde van de derde eeuw vernield werd door een brand. Vanaf de vierde eeuw maakten de resten van dat marktgebouw deel uit van de nieuwe stadsmuur (n°2 op Figuur 91).²⁴⁵

Hoewel het enige bewijs van ommuring het stuk muur ter hoogte van La Loucherie is, vermoeden vele onderzoekers de oprichting van een stadsmuur aan het begin van de vierde eeuw. In de late keizertijd zou Turnacum een rechthoekig grondplan gehad hebben dat de linkeroever van de Schelde besloeg, terwijl in de eeuwen daarvoor ook de rechteroever in de stedelijke agglomeratie betrokken was.²⁴⁶ Traditioneel worden linker- en rechteroever opgedeeld tussen respectievelijk de Menapii en de Nervii, maar in de praktijk blijken er geen noemenswaardige verschillen te zijn.

Naast de stadsmuur geven de necropolen een tweede aanduiding van de grootte van de stad. De begraafplaats ter hoogte van de Rue Perdue (n°9 op Figuur 91) en de Grand-Place (n°8 op Figuur 91), op de linkeroever, was in gebruik van de eerste tot de vierde eeuw en de belangrijkste van het antieke Turnacum. Vanaf het midden van de eerste eeuw n.C. tot het einde van de tweede eeuw gebruikten de inwoners ook een begraafplaats op de rechteroever van de Schelde, namelijk onder de huidige Rue du Monnel en de Rue Childéric. Deze werd verlaten op het einde van de tweede eeuw, waarna later in de onmiddellijke omgeving door de Merovingers een nieuwe necropool in gebruik werd genomen. De cimetière de la Citadelle (n°11 op Figuur 91) bevat graven uit de tweede helft van de derde eeuw en hoofdzakelijk uit de vierde eeuw. Over het algemeen is er een tendens te zien van crematie in de vroege keizertijd naar inhumatie in de late keizertijd. Daarnaast dient kort de aandacht gevestigd te worden op de opmerkelijke loden sarcofaag uit de derde eeuw die in 1989 intact opgegraven werd. De Gallo-Romeinse sarcofaag is gedecoreerd met medaillons en vierkanten en te bezichtigen in het archeologische museum van Tournai.²⁴⁷

Tot slot is bij de restauratie van de kathedraal Notre-Dame vanaf 1999 ook het archeologisch onderzoek in de kathedraal heropend. De Gallo-Romeinse resten zijn echter sterk beschadigd of vernield door het middeleeuwse gebouw en het bijhorende klooster. Ook door bombardementen in 1942 zijn antieke structuren verloren gegaan. Keramiekfragmenten getuigen van een gebruik van de site vanaf de eerste eeuw n.C. In de tweede en derde eeuw werden terrassen gecreëerd in de rotsachtige ondergrond. Vanaf het einde van de derde of het begin van de vierde eeuw vond een fundamentele verandering plaats: een rechthoekig gebouw werd geconstrueerd. Een vierkant bassin en loden waterleidingen wijzen op de badfunctie van het complex. In de eerste helft van de vijfde eeuw werd bovenop de restanten van het badgebouw een nieuw gebouw opgericht, dat zelf na minder dan een halve eeuw plaatsmaakte voor het eerste christelijke gebouw in Turnacum. Op de site van de latere kathedraal verschenen achtereenvolgens een Merovingisch en Karolingisch kerkgebouw, uitgebreid met doopbekken en graven. Vanaf de twaalfde eeuw nam het religieus belang van de site nog toe met de oprichting van een klooster.²⁴⁸

²⁴⁵ AMAND en EYKENS-DIERICKX, 1960, 98-103; BRULET, 1990, 95-97; BRULET, 2008, 235, 376.

²⁴⁶ PETIT en MANGIN, 1994, 252; BRULET, 2008, 235.

²⁴⁷ FAIDER-FEYTMANS, 1951, 29-37; AMAND, 1960, 35-77; BRULET, 1990, 98; BRULET e.a., 1990, 52-63; BRULET, 2008, 256-260, 267-270, 377.

²⁴⁸ BRULET, 2012 (1), 116-161.

21.3. Opschriften gevonden in (de buurt van) Tournai

Drie opschriften op steen kwamen aan het licht: twee grafinscripties en een vermoedelijke inscriptie op een gebouw.

216. ILBelgique (2nd ed.) 1

TM 208098 EDCS-11901939 HD006580

D(is) M(anibus) / C(aio) [Do]mitio C(aii) f(ilio)

Vertaling: 'Aan de goddelijke Manes. Voor Gaius Domitius, zoon van Gaius.'

Grafsteen (42 cm x 37 cm x 12 cm) uit de tweede helft van de eerste eeuw. Gevonden in de Rue des Choraux in 1942. De steen is opnieuw gebruikt voor de constructie van een muur en daardoor zwaar beschadigd. Beiden namen zijn uitgesproken Romeins.²⁴⁹

217. ILBelgique (2nd ed.) 2

TM 208409 EDCS-1060034 HD040288

D(is) M(anibus) / monimentum / instituit si/bi vi(v)us Ulp(ius) / lustus Ar / []

Vertaling: 'Aan de goddelijke Manes. Dit monument heeft Ulp(ius) lustus [] opgericht voor zichzelf tijdens zijn leven.'

Grafsteen (55 cm x 93 cm x 60 cm), vermoedelijk uit het begin van de tweede eeuw. Gevonden op de Grand Place in 1821. Tien jaar na de ontdekking is de grafsteen verloren gegaan, maar door een tekening gemaakt door Renard bij het moment van de opgraving, is de tekst gekend. Volgens hem was de tekst omgeven door een motief van halve cirkels. Omdat de primaire bron niet bewaard is, bestaat er discussie over de scheiding van de lijnen.²⁵⁰ Deze heeft echter geen invloed op de inhoud van de tekst. De Ar op de laatste regel lijkt het begin te zijn van een tweede voornaam, mogelijk met Gallische oorsprong, of de verwijzing naar een functie of beroep.²⁵¹

218. ILBelgique (2nd ed.) 3

TM 208410 EDCS-11901940 HD040289

]SE[3]/[3]D

Fragment van een inscriptie gevonden in 1953 op de site van La Loucherie. Het zou gaan om een inscriptie op steen die afkomstig is van een publiek monument of gebouw. Omwille van de geringe informatie was het niet mogelijk de steen te dateren. Verder historisch onderzoek werd belemmerd door het verloren gaan van de steen.

²⁴⁹ AMAND, 1943, 93-102.

²⁵⁰ Cf. CIL XIII.1.2. 3566.

²⁵¹ AMAND en EYKENS-DIERICKX, 1960, 50.

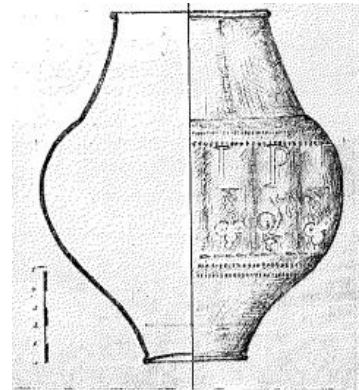
Op verschillende plaatsen in Tournai zijn 'feestelijke' vaasjes gevonden. Ze zijn alle zes geproduceerd in de eerste drie eeuwen n.C. en dragen een feestelijke inscriptie. De herkomst is, op één exemplaar na, onbekend. Hieronder volgt een alfabetische opsomming van alle decoratieve opschriften op aardewerk gevonden in Tournai

219. Année épigraphique 1957, 173

TM 208217 EDCS-13600221 HD017300

Accipe vita Vertaling: 'Neem (de beker), liefste'

Gallo-Romeins vaasje uit roze-rode aarde en zwart glazuur. De buik is rijkelijk versierd en heeft verticale inkepingen op een regelmatige afstand. Een lijn met geometrische figuren scheidt de buik van de kleine hals en van het voetstuk. Het kleine vaasje deed dienst als drinkbeker.²⁵² Het type vaas stemt niet overeen met de keramiek die ter plaatste gemaakt werd en getuigt dus van import.

Figuur 92. AMAND, 1956, 347-352.

220. CIL XIII.3.2. 10018 (37)

TM 208398 EDCS-61600339 HD032436

Avete vos Vertaling: 'Het ga jullie goed'

221. CIL XIII.3.2. 10018 (62 b)

TM 495541 EDCS-61700425

Da mi Vertaling: 'Geef aan mij'

222. CIL XIII.3.2. 10018 (63 a)

TM 208399 EDCS-16800343 HD032439

Da vinum Vertaling: 'Geef wijn'

223. CIL XIII.3.2. 10018 (195 b)

TM 208400 EDCS-61700424 en EDCS-16800344 HD032442

Vitula Vertaling: '(Mijn) kalfje / (Mijn) liefste'

²⁵² AMAND, 1956, 347-352.

229. CIL XIII.3.1. 10010 (1002 f3)

TM 495540 EDCS-65900609

Ianua(rius)

230. Année épigraphique 1957, 149

TM 448627 EDCS-13600209

Duorum luniorum Melissi et Melissae figlina Paterni

Vertaling: 'Van de twee Lunii Melissus en Melissa pottenbakkerij van Paternus'

Een amphora afkomstig uit het atelier van Paternus in het Spaanse Santiponce. De tekst is gestempeld op de handgrepen van de amfoor, vermoedelijk in de derde of het begin van de vierde eeuw. De Lunii Melissus en Melissa zijn achttien keer geattesteerd in Gallia en Spanje. Zonder twijfel zijn zij de producenten van het aardewerk.²⁵³

231. CIL XIII.3.1. 10010 (83 ff)

TM 495535 EDCS-63200285

Albini of(ficina) Vertaling: 'Atelier van Albinus'

Productiestempel op een amphora gevonden in 1870 in Tournai. De datering en herkomst van de stempel zijn onbekend.

232. CIL XIII.3.1. 10010 (188 a)

TM 495536 EDCS-63200284

Andeco(m)b(ogi) Vertaling: 'Van Andecombogus'

Productiestempel op een amphora. Afkomst en datering zijn onbekend. Andere vermeldingen van Andecombogus zijn aangetroffen in Spiers, Worms, Kreuznach en Koblenz.

233. CIL XIII.3.1. 10010 (781 g)

TM 495537 EDCS-64200790

Diogen(us)

Amphora met pottenbakkerstempel, gevonden in Tournai. Productieplaats en datering zijn onbekend.

²⁵³ MERTENS, 1954, 453-454.

234. CIL XIII.3.2. 10025 (58e)

TM 700604

Froniin M M

Dit opschrift is aangetroffen op een glazen vaas in Tournai. De letters zijn gestempeld in de onderzijde en geven waarschijnlijk de naam van de producent weer. De inscriptie dateert uit de vierde eeuw en is nu verloren. Vermoedelijk is het glaswerk afkomstig uit Gallia, maar niet uit Turnacum zelf.

235. CIL XIII.3.2. 10024 (307)

TM 489098 ECDS-25700565

Childerici regis

Vertaling: 'Van koning Childeric'

Figuur 93. Gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

Deze zegelring van koning Childeric kwam aan het licht bij de ontdekking van zijn graf. De ring dateert met zekerheid uit de tweede helft van de vijfde eeuw, nadat Childeric koning werd in 458 en vóór dat hij overleed in 481 of 482. Het graf van Childeric werd in 1653 ontdekt onder het huidige Terrasse de Saint-Brice (n°7 op Figuur 91). In 1831 werd de zegelring in Parijs gestolen en vervolgens gesmolten.²⁵⁴ Op basis van tekeningen die dateren uit de tijd vóór de diefstal is de replica op Figuur 93 gemaakt.

²⁵⁴ DIEHL, 1925, 13; PÉRIN en KAZANSKI, 1996, 173-177.

22. Froyennes

Froyennes (Henegouwen, België), deelgemeente van Tournai, staat in de *Digital atlas of the Roman empire* geklasseerd als villa. Naast de Romeinse villa die in het dorp werd blootgelegd, zijn er op de site 'Mont Garni' ook sporen van een necropool aangetroffen. Het gaat om een verzameling van inhumatiegraven, waarvan men drie exemplaren in volle aarde volledig kon opgraven. In de verschillende graven troffen archeologen keramiek, objecten in brons en munten van Maximianus Hercules (290 – 291 n.C.) aan. Vermoedelijk dateert de necropool uit het einde van de derde eeuw of het begin van de vierde eeuw.²⁵⁵

De villa zelf werd aan archeologisch onderzoek onderworpen in 1966. Een hoofdgebouw met een lengte van 22 m en een breedte van 17 m kwam aan het licht. De verschillende ruimtes van de woning concentreren zich rondom een grote centrale ruimte. Het gebouw kende in de loop van de tijd verschillende uitbreidingsfases. Eén daarvan vond met zekerheid al plaats in de eerste eeuw, de andere zijn moeilijker te dateren. De aanwezigheid van een kelder, twee ruimtes met een hypocaustum en fragmenten van geschilderde pleister wijzen op een relatief welvarende levensstijl.²⁵⁶

Enkele tientallen meters ten zuidoosten van het hoofdgebouw zijn nog vier andere structuren bloot gelegd. Deze behoorden heel waarschijnlijk tot het landelijke deel van de villa. Het gaat namelijk om een vermoedelijke silo, een lang gebouw dat dienstgedaan moet hebben als schuur, een citern en een waterput met dubbele behuizing. Het gebruik van Doornikse steen in de waterput is uitzonderlijk. Gelegen op slechts enkele kilometers van Tournai lijkt het aannemelijk dat de villa landbouwproducten verschaftte aan de stad. Over het hele terrein van de villa kwamen verschillende fragmenten keramiek aan het licht, enkele gebruiksvoorwerpen in metaal, een sestertius van Marcus Aurelius (161 – 180 n.C.) en een denarius van Septimius Severus (193 – 211 n.C.).²⁵⁷

23. Kooigem

TM Geo 56961

Op het grondgebied Kooigem (West-Vlaanderen, België) zijn de belangrijkste vondsten gedaan op de site 'Tontekapel' en bij Kooigembos. Tontekapel ligt ten noorden van het huidige dorpscentrum. Op de kleine heuvel kwamen in 1979 Romeinse tegulae en imbrices aan het licht, waarvan één de afdruk van een dierenpoot vertoonde. Enkele jaren later legde men bij een sleuvenonderzoek een stenen fundering van 2 m x 2 m bloot samen met scherven van Zuid-Gallische terra sigillata uit de tweede helft van de eerste eeuw. Mogelijk is dit een spoor van bewoning, maar de site meteen labelen als villa lijkt wat voorbarig. In het najaar van 2017 leverde nieuw onderzoek aardewerk op, onder andere een fragment van een Spaanse amfoor. Verdere opgravingen zijn nodig om de exacte betekenis van deze vondsten te bepalen.²⁵⁸

²⁵⁵ BRULET, 1990, 276.

²⁵⁶ BRULET, 2008, 366-367.

²⁵⁷ BRULET, 2008, 366-367.

²⁵⁸ DESPRIET, 2019, 55.

Op de zuidelijke heuvelflank van Kooigembos legden archeologen in de jaren tachtig van de vorige eeuw de stenen onderbouw van een Romeinse villa bloot. De rechthoekige plattegrond van 29,05 m x 17,05 m werd vergezeld door de resten van een vierkant houten gebouw met een lengte van 15 m en nog een derde kleiner houten gebouw. In de opvulling van wat vermoedelijk de kelder was, vond men een bronzen emailfibula, twee munten en verschillende soorten aardewerk, waaronder kruikamforen, fragmenten van dolia en Centraal-Gallische terra sigillata. Op basis van het vondstenmateriaal is de villa te dateren van het einde van de eerste of het begin van de tweede eeuw tot de derde eeuw. Met zekerheid werd de Romeinse villa voorafgegaan door een inheemse hoeve, die niet nader dateerbaar was. Uit de pre-Romeinse periode trof men ook drie brandgraven aan.²⁵⁹

De tachtig tot honderd meter lange spitsgracht die werd aangesneden naast de villa heeft in het verleden tot allerlei speculaties geleid. De eerste onderzoekers veronderstelden het bestaan van een legerplaats en in de *Digital atlas of the Roman empire* staat Kooigembos dan ook vermeld als 'camp'. Recenter onderzoek heeft echter aangetoond dat er geen sprake lijkt te zijn van militaire aanwezigheid. Er werden geen typische militaria aangetroffen en door de nabijheid van de villa zou het om een erfscheiding kunnen gaan. Op basis van het aardewerk wordt de aanleg gedateerd van 25 tot 5 v.C. Een tweede aardewerkensemble uit de Flavische periode wijst er volgens Reniere op dat de gracht in die periode nog als depressie in het landschap te zien was. De meest recente hypothese veronderstelt een geprivilegieerd karakter van de site met bewoning van de hoeve door een agrarische elite.²⁶⁰

24. Heestert

TM Geo 57033

Door luchtfotografie in de regio Zuid-West-Vlaanderen vanaf 1975 werd in Heestert (West-Vlaanderen, België) een Gallo-Romeinse villa ontdekt. In 1980 – 1981 voerde men opgravingen uit in de gemeente ten zuidoosten van Kortrijk (site 13). Het bleek om een inheems houten gebouw te gaan, herkenbaar aan sporen van paalgaten. Op basis van aardewerk en een aureus van Vespasianus werd deze eerste bewoningsfase gedateerd in de tweede helft van de eerste eeuw n.C. In een tweede fase ten tijde van Hadrianus vervingen de bewoners het hout door steen en ontstond een Romeinse hoeve of villa met een grote leefruimte en twee rechthoekige vertrekken. De hoeve werd bewoond tot in het derde kwart van de derde eeuw.²⁶¹ In het puin van de villa zijn 41 post-Romeinse graven aangetroffen, zonder grafgiften en niet nader te dateren. Een kleine honderd meter ten oosten van de hoeve lag een badgebouw van 6,2 m op 4,2 m. Het complex, dat niet te vergelijken valt met het klassieke Romeinse badgebouw maar een inheems karakter vertoont, werd gelijktijdig met of iets na de stenen villa opgetrokken.²⁶²

²⁵⁹ DE ZEGHER en ROGGE, 1983, 110; DESPRIET, 2019, 56.

²⁶⁰ RENIERE, 2008, 140, 149, 152; DESPRIET, 2019, 80-81.

²⁶¹ JANSSENS, 1984, 9-13; VAN DOORSELAER en DE COCK, 2004, 62-63; DESPRIET, 2019, 48-49.

²⁶² JANSSENS, 1984, 17-23, 39; VAN DOORSELAER en DE COCK, 2004, 62.

Een tweede site in Heestert werd in 2010 ontdekt ten noorden van het dorpscentrum. Het betreft een puinzone van bouwmaterialen. Daarnaast trof men ook terra sigillata uit Centraal- en Oost-Gallia aan, scherven van een dolium en zachtgebakken traditioneel aardewerk. Vermoedelijk was de site in gebruik in de tweede en derde eeuw. Het precieze karakter is tot nu toe onbekend.²⁶³

25. Tiegem

TM Geo 57029

Reeds in 1904 werd melding gemaakt van Romeinse resten die mogelijk deel uit maakten van een villa in Tiegem, een deelgemeente van Anzegem in West-Vlaanderen (België).²⁶⁴ In het kader van het onderzoek naar Kerkhove (site 26) als handels- en verdeelcentrum van graan onderzocht een onderzoeksteam van de UGent vanaf 1981 ook de villa's van Heestert (site 24), Kooigem (site 23) en Tiegem. Een grote gelijkens tussen de villa's werd vastgesteld, zowel in opbouw als in economische functie. De Cock veronderstelt hun inschakeling in een intensief landbouwsysteem met Kerkhove als centrale draaischijf.²⁶⁵ Het bestaan van dergelijke villa's toont aan dat ook het zuiden van West-Vlaanderen integraal deel uitmaakte van het imperium Romanum.

In Tiegem werd het hoofdgebouw van een porticusvilla met twee hoekvertrekken opgegraven. Over een lengte van 38,8 m onderzocht men het rechthoekig gebouw dat minstens acht ruimtes telde. De bestudeerde breedte werd door een moderne varkenskweekbatterij beperkt tot 12,4 m. Een scherpe chronologische afbakening ontbreekt; de archeologische vondsten dateren uit de tweede eeuw tot de eerste helft van de derde eeuw. Daarbinnen zijn, zoals in Heestert, twee bouwfases te onderscheiden: houtbouw vond plaats doorheen de tweede eeuw; in de eerste helft van de derde eeuw werd het hout vervangen door steen en bouwde men het westelijke hoekvertrek om tot ruimte met hypocaustum. Het bouw materiaal bij uitstek was Doornikse kalksteen. Het uitgediepte vloerniveau van het oostelijk woonvertrek doet vermoeden dat deze ruimte dienstdeed als kelder. Anders dan in Heestert bevindt de porticusruimte zich op één lijn met de hoekvertrekken. Op verschillende plaatsen is witroze kalkbepoetsing in situ bewaard, een zekere vorm van luxe die de bewoners verkregen moeten hebben door succesvolle landbouwactiviteiten. Een continue bewoning van de site tot in de middeleeuwen is archeologisch vastgesteld.²⁶⁶

²⁶³ DESPRIET, 2019, 50.

²⁶⁴ TM Geo 57029.

²⁶⁵ DE COCK, 2011, 90-92.

²⁶⁶ DE COCK, 2011, 90-92.

26. Kerkhove

TM Geo 56979

26.1. Archeologische resten

Op de vermoedelijke grens tussen de civitas Menapiorum en de civitas Nerviorum ligt de site Kerkhove (West-Vlaanderen, België). Bij de kruising van de Schelde en een antieke weg afkomstig uit Blicquy en Bavay zijn al sinds de zeventiende eeuw archeologische vondsten gedaan. Sinds 1980 vond systematisch archeologisch onderzoek plaats waarbij talrijke resten uit verschillende periodes aan het licht kwamen. Nog voor de komst van de Romeinen werden er een bijl, krabbers, pijlpunten in vuursteen, een bronzen lanspunt en bewerkte dierenbeenderen achtergelaten.²⁶⁷

De eerste sporen van permanente bewoning dateren uit het midden van de eerste eeuw n.C. Twee evenwijdige gebouwengroepen zijn geïdentificeerd, goed herkenbaar aan de gaten van houten palen. Mogelijk gaat het om houten voorraadschuren. In de Flavische periode bloeide de nederzetting op als baanpost. Archeologisch onderzoek heeft de aanwezigheid van een antieke weg, komende uit Bagacum (Bavay) bevestigd. In Kerkhove splitste de weg: richting het noorden kon men verder reizen langs Kruishoutem (site 27) naar Aardenburg (site 6); richting het westen naar Kortrijk (site 13) of Oudenburg (site 3).²⁶⁸ Aan het begin van de tweede eeuw construeerde men vijf gebouwen op een fundering van Doornikse kalksteen. Uit de grootte van de gebouwen valt af te leiden dat de nederzetting in Kerkhove op dat moment een belangrijke administratieve en logistieke functie vervulde. De ontdekking van houten los- en laadstructuren aan de oever van de Schelde duidt ook op een havenfunctie. Verder onderzoek is noodzakelijk, maar uit de archeologische vondsten is duidelijk dat Kerkhove een belangrijke rol speelde in de regionale economie. Voor het einde van de tweede eeuw werden de vijf gebouwen vernield.²⁶⁹

Toch kwam de bewoning niet ten einde: in de loop van de derde eeuw trok men vier nieuwe gebouwen op bovenop de vroegere resten. De nieuwe site werd omheind met een gracht en palissade. Sporen van een hypocaustum, kalkbepoetsing, muurbeschilderingen, marmer en andere natuursteen wijzen op een tweede bloeiperiode van de site. Deze werd abrupt beëindigd door Frankische en Saksische invallen in het derde kwart van de derde eeuw.²⁷⁰

Tot slot vond er van de late derde eeuw tot in de Merovingische periode een nieuwe bewoningsfase plaats met een duidelijk Germaans karakter. De bewoners construeerden opnieuw een groot houten gebouw en aan de periferie van de nederzetting werd een Germaans inhumatiegraf van een vrouw ontdekt. Een Merovingische bevolkingsgroep vestigde zich op de site aan het einde van de vijfde eeuw. De laatste bewoningssporen – een nederzetting en kleine begraafplaats – dateren van de vijfde eeuw tot de eerste helft van de achtste eeuw.²⁷¹

²⁶⁷ BAUWENS-LESENNE, 1963, 55; DE COCK, 2011, 61; DESPRIET, 2019, 153-154.

²⁶⁸ SERGANT e.a., 2019, 156.

²⁶⁹ DE COCK, 1983, 83-85; BRULET, 1990, 234; DE COCK, 2011, 61; DESPRIET, 2019, 153-154, 158-159.

²⁷⁰ DE COCK, 2011, 62; DESPRIET, 2019, 158, 160-162.

²⁷¹ DE COCK, 1983, 85; BRULET, 1990, 276; DE COCK, 2011, 61; SERGANT e.a., 2019, 158.

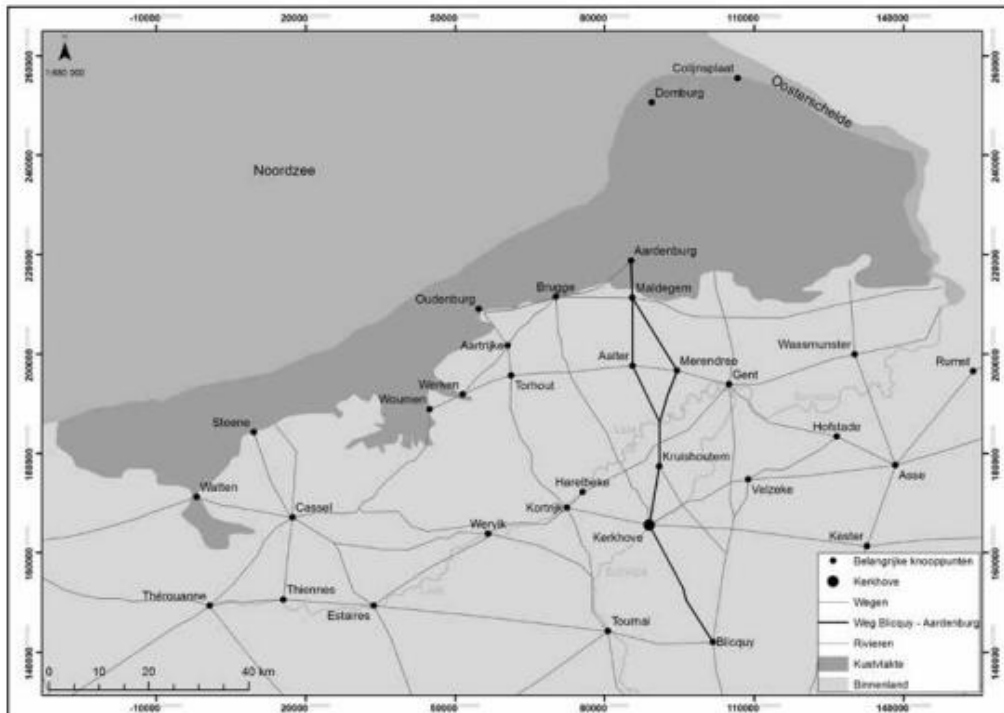

Fig. 12. Overzicht van het Romeinse wegennetwerk in het noordwesten van België, met aanduiding van Kerkhove en het verloop van het aangetroffen segment van de weg Bavay-Aardenburg (G. Verbrugghe, UGent).

Figuur 94. SERGANT e.a., 2019, 157.

26.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Kerkhove

236. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 194 [Securus]

TM 832428

Securus

Pottenbakkerstempel op een mortarium. Vijf stempels van Securus zijn gevonden in Bavay. Mogelijk kan de stempel toegeschreven worden aan Securus van Lezoux, werkzaam in de tweede eeuw n.C.²⁷²

237. Despriet, Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd p. 194 [F. Vinis]

TM 832427

Fuinis

Pottenbakkerstempel op een mortarium. De stempel werd gevonden op het grondgebied Avelgem, waartoe Kerkhove behoort. Van de pottenbakker Fuinis werden een dertigtal gelijke stempels gevonden in Bavay, vermoedelijk was Fuinis daar werkzaam. De datering is onbekend.

²⁷² GAVRIELATOS, 2012, 175.

TM 832426

Vererius

Pottenbakkerstempel op een mortarium. De stempel werd gevonden op het grondgebied Avelgem. Acht gelijke stempels van Vererius kwamen aan het licht in Gallia Belgica: vijf in Bavay, een in Angre, een in Anthee en een in Pont-sur-Sambre. De datering is onbekend.

27. Kruishoutem

TM Geo 24430

27.1. Archeologische resten

Systematisch onderzoek in de gemeente Kruishoutem (Oost-Vlaanderen, België), die in 2019 fuseerde met Zingem tot Kruisem, bevestigde dat Kruishoutem een Romeinse nederzetting was. Bovendien toonde het onderzoek aan dat de gunstig gelegen plaats al bewoond was in het mesolithicum, neolithicum en in de late ijzertijd. Maar liefst zes Romeinse vindplaatsen kwamen aan het licht, waarvan de site 'Kappellekouter' duidelijk de belangrijkste was. Kappellekouter bevindt zich op een kilometer ten zuiden van de huidige dorpskern, op een van de hoogste heuvelruggen ten westen van de Schelde. De sporen van de Romeinse nederzetting beslaan een oppervlakte van ongeveer tien hectare.²⁷³

In het noorden van de onderzochte zone lijkt de eerste bewoning zich ontwikkeld te hebben vanaf het midden van de eerste eeuw n.C. Een planmatige aanleg van houten woningen met soms een kelder en bijgebouwen werd vastgesteld. Rond de gebouwen bevonden zich steeds silo's en waterputten, die wijzen op het rurale karakter van de nederzetting. Daarnaast lijkt bronsgieterij een belangrijke plaatselijke nijverheid geweest te zijn, getuige de vele vondsten van recuperatiemateriaal en de opgegraven bronswerkplaats. Munten, zowel Keltische als Romeinse, en importaardewerk bewijzen dan weer het bestaan van een levendige handel.²⁷⁴ Die handel werd vermoedelijk gesterkt door de Romeinse weg die vanuit Bavay via Kerkhove (site 26) Kruishoutem verbond met Maldegem (site 7) en Aardenburg (site 6). Sporen van de weg werden opgegraven in het zuiden van de onderzoekszone. De vier meter brede aarden weg werd langs beide zijden geflankeerd door een gracht en verving al in de eerste eeuw een oudere bestaande weg.²⁷⁵

In de loop van de tweede eeuw kende de nederzetting en enorme bloei, waarbij de bewoning zich verspreidde over het hele onderzochte areaal. Vondsten van vloerbeton, wandbekleding en tegulae doen het bestaan van een of meerdere stenen gebouwen vermoeden. Verschillend met de meeste andere sites in deze regio, wordt er geen echte breuk vastgesteld in de periode 172 – 173 n.C. Vanaf 200 – 220 n.C. is er een afname waar te nemen in het importmateriaal en trad duidelijk een

²⁷³ ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 89; DE CLERCQ, 2009, 449; DESPRIET, 2019, 125-126.

²⁷⁴ ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 90-93; DESPRIET, 2019, 128.

²⁷⁵ ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 94-95; DESPRIET, 2019, 127.

periode van verval in. Toch kwam de bewoning op de site 'Kapellekouter' niet ten einde, zoals de vondst van onder andere een munt van Tetricus I (270 – 273 n.C.) bewijst. De informatie over de nederzetting na de Germaanse invallen (275 – 276 n.C.) is schaars, maar onderzoekers vermoeden het behoud van de Kapellekouter als verblijfplaats.²⁷⁶ Tijdens de vierde eeuw stelt men in elk geval opnieuw bewoning vast. Vondsten van Germaanse fibulae zouden kunnen wijzen op de aanwezigheid van Germaanse inwijkelingen. De overvloed aan sporen uit de Merovingische en vroeg-middeleeuwse periode doen een continue bewoning vermoeden.²⁷⁷

De sacrale zone in het noorden van de nederzetting is in ruime mate onderzocht en blijft tot op de dag van vandaag tot de verbeelding spreken. Zowat alle onderzoekers veronderstellen de aanwezigheid van een heiligdom, hoewel dit archeologisch niet bevestigd is. Een opmerkelijke hoeveelheid religieuze voorwerpen kwam aan het licht: negentien bronzen Marsbeeldjes, vijf Mercuriusbeeldjes, een beeldje van Victoria, Minerva en Bacchus, amuletten, hangertjes, enkele schijfvormige onderdelen van een cultusinstrument en het heft van een mes met de afbeelding van een mummievormige Osiris. Omdat de meeste beeldjes vrij klein zijn (zes à acht centimeter), is de vondst van een zeventig centimeter groot bronzen armfragment uitzonderlijk. In combinatie met de bronzen sokkel met inscriptie (bron 239), veronderstelt men dat dit een deel zou zijn van het cultusbeeld van Mars Camulus, aan wie het heiligdom gewijd zou zijn.²⁷⁸ Dit blijft echter een hypothese; verder archeologisch onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze bevestigd kan worden.

Tot slot werd in Kruishoutem op de site 'Kerkakkers' in 1967 – 1968 een klein grafveld blootgelegd. Elf van de achttien brandrestengraven zijn nauwkeurig onderzocht. Omdat het gaat om een noodopgraving bij de aanleg van een nieuw sportterrein, zijn enkele kleinere graven vermoedelijk tijdens eerdere werkzaamheden vernield. De meeste bestudeerde graven hadden een houten bekisting en hier en daar kon men verbrande fibulae, scherven en nagels recupereren. Ze werden gedateerd van het einde van de eerste eeuw n.C. tot de tweede helft van de tweede eeuw. Verder trof men enkele losse vondsten uit de ijzertijd aan. Hetzelfde fenomeen deed zich voor op de site 'Wijkhuis', waar resten uit het neolithicum, de ijzertijd en de Romeinse tijd aan het licht kwamen.²⁷⁹

27.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Kruishoutem

239. ILBelgique (2nd ed.) 151

TM 208513 EDCS-04900710 HD040758

Deo Marti Camulo / Verecundus Fructi / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Vertaling: 'Aan de god Mars Camulus. Verecundus, zoon van Fructus, heeft (zijn) gelofte ingewilligd, gaarne en met reden'

²⁷⁶ ROGGE en VERMEULEN, 1993, 69; VERMEULEN, 1993, 143-144; DESPRIET, 2019, 129, 253.

²⁷⁷ ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 99; DESPRIET, 2019, 129.

²⁷⁸ ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 95-97; DESPRIET, 2019, 227-230.

²⁷⁹ ROGGE, 1972, 387-400; ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 94.

Deze religieuze inscriptie werd in 1989/1990 gevonden in Kruishoutem. Ze is afkomstig van de site 'Kapellekouter', waar zich in de Gallo-Romeinse tijd vermoedelijk een heiligdom bevond. De datering is onbekend. Op dezelfde plaats zijn een aantal bronzen standbeelden van Mars aangetroffen. De inscriptie staat op een bronzen sokkel die mogelijk een beeld van Mars droeg. Deze oorlogsgod was erg geliefd in het binnenland van Gallia en vertoont syncretisme met zijn Keltische tegenhanger Camulus.²⁸⁰ De naam Verecundus is afgeleid van het Latijnse adjectief 'verecundus', 'schuchter', maar kon in Gallia evenwel als Gallisch gepercipieerd worden. De naam bevat de Gallische elementen: '-ver' als prefix en 'condo' met de betekenis 'rede, intelligentie'. Fructus, 'winst', is veel voorkomend zowel in Rome als in het noorden van Gallia.²⁸¹ De tekst is typisch voor een wijffer, waarbij de offeraar vooraf een belofte heeft gedaan aan de god in ruil voor hulp. Wanneer de hulp verkregen was, werd de god bedankt.²⁸²

Figuur 95. ROGGE en THOEN, 1996, 97.

Vijf scherven aardewerk met pottenbakkerstempel kwamen in Kruishoutem aan het licht. Slechts één exemplaar kon niet nauwkeurig gedateerd worden en is achteraan de opsomming toegevoegd.

240. Vermeulen e.a. (ed.), Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht p. 142 [Vitalis]

TM 851545

Vitalis

Pottenbakkerstempel van Vitalis uit La Graufesenque. Gedateerd 70 – 99 n.C. Dezelfde stempel is aangetroffen in Ploegsteert (bron 138).

241. Vermeulen e.a. (ed.), Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht p. 142 [Aeternus]

TM 851542

Aeternus

Pottenbakkerstempel van Aeternus van Lezoux op aardewerk. Aeternus wordt gedateerd van 155 tot 180 n.C.²⁸³

²⁸⁰ DE CLERCQ en VAN DIERENDONCK, 2008, 27.

²⁸¹ DEMAN en RAEPSAET-CHARLIER, 2002, 49, 115-116, 243-244; DESPRIET, 2019, 230.

²⁸² ROGGE en BRAECKMAN, 1996, 97.

²⁸³ GAVRIELATOS, 2012, 172.

242. Vermeulen e.a. (ed.), Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht p. 142
[Genialis]

TM 851544

Genialis

Pottenbakkerstempel van Genialis van Rheinzabern op aardewerk. Genialis kan gedateerd worden van 160 tot 200 n.C.²⁸⁴

243. Vermeulen e.a. (ed.), Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht p. 142
[Severus]

TM 851543

Severus

Pottebakkerstempel van Severus van Lezoux op aardewerk. Severus was werkzaam in de tweede eeuw n.C.

244. Vermeulen e.a. (ed.), Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht p. 143

TM 851546

Victor

Pottenbakkerstempel van Victor van Bavay op een mortarium. De datering is onbekend. Dezelfde stempel is aangetroffen in Wervik (bron 165).

²⁸⁴ GAVRIELATOS, 2012, 258.

28. Gent

TM Geo 2847

28.1. Archeologische resten

De stad Gent (Oost-Vlaanderen, België) is vooral bekend omwille van haar middeleeuwse verleden, maar al veel eerder was er sprake van een actieve bewoning en bewerking van de regio. In de ruime omgeving van Gent wijzen materiële vondsten uit het paleolithicum, mesolithicum en neolithicum op jacht of ontginning. In de bronstijd en late ijzertijd vonden er begravingen plaats en liet men bijlen en zwaarden achter in het gebied. Vermeldenswaard is de site 'Port Arthur' in de Gentse havenregio, waar de materiële cultuur vertegenwoordigd is van het midden-paleolithicum tot de Merovingische periode. Verder worden in de literatuur enkele Keltische munten vermeld zonder hun exacte vindplaats.²⁸⁵

Vanaf het midden van de eerste eeuw ontwikkelde zich een nederzetting op een zandige verhoging ten oosten van de samenvloeiing tussen Leie en Schelde. De antieke naam Ganda is in de oudheid niet geattesteerd maar in middeleeuwse bronnen uit de achtste eeuw verschijnt de naam Ganda, die vertaald wordt als 'monding' of 'samenvloeiing'. Het zou gaan om het Germaanse prefix ga-, met de betekenis 'samenlopend'. Ganda is daarvan afgeleid, verwant met het Keltische condate, 'samenvloeiing'.²⁸⁶ Naar het oosten strekte de nederzetting zich twee kilometer ver uit op de linkeroever van de Schelde. Ter hoogte van Gentbrugge, op de rechter Scheldeoever, kwamen sporen aan het licht van een Romeinse weg komende uit Blicquy en Bavay. Het lijkt aannemelijk dat deze op de linkeroever verder liep, doorheen de nederzetting. Andere kleinere wegen leidden vermoedelijk naar Aardenburg (site 6), Hofstade en Kortrijk (site 13). Volgens de traditionele interpretatie vormde de Schelde op deze plaats de grens tussen het gebied van de Menapii in het noorden en dat van de Nervii in het zuiden. Zowel over land als over water stond de nederzetting dus in contact met meerdere bewoningsplaatsen in verschillende gebieden.²⁸⁷

De meeste en belangrijkste vondsten zijn gedaan onder of bij de huidige Sint-Baafskathedraal en in de Sint-Machariuswijk, aan het westelijk uiteinde van de uitgestrekte nederzetting. Zeer recent kwamen bij de kathedraal resten van houten woningen uit de eerste en tweede eeuw aan het licht. Tegulae en imbrices wijzen erop dat deze gebouwen een Romeins pannendak hadden. Het vele importaadewerk en de goede ligging doet een belangrijke handelsfunctie vermoeden. Daarnaast zijn er sporen van waterputten en de ontginning van limoniet uit moerassen, noodzakelijk voor ijzerproductie. Een groot deel van de nederzetting is vernield in de periode 260 – 267 n.C., maar de bewoning liep met zekerheid door tot in de tweede helft van de vierde eeuw.²⁸⁸ Of in deze laatste periode sprake was van militaire aanwezigheid, wat in de regio vaak het geval was, is nog niet uitgemaakt. De Clercq ziet indicaties voor een mogelijk castellum op de Oude Beestenmarkt, maar archeologische bewijzen ontbreken.²⁸⁹

De site 'Blandijnberg', zeer gunstig gelegen in het centrum van Gent, is in de *Digital atlas of the Roman empire* afzonderlijk opgenomen als villa. De naam van de berg is het enige Gallo-Romeins

²⁸⁵ LALEMAN en THOEN, 1989b, 23-28.

²⁸⁶ GYSSELING, 1960, 395-396.

²⁸⁷ VERHULST, 1972, 9, 15; DE LAET, 1976, 343; LALEMAN en THOEN, 1989a, 20; LALEMAN en THOEN, 1989b, 28-29.

²⁸⁸ DE LAET, 1976, 343; LALEMAN en THOEN, 1989b, 30-31; BRULET, 1990, 115.

²⁸⁹ VERHULST, 1972, 13; LALEMAN en THOEN, 1989b, 30-31; DE CLERCQ, 2009, 379, 390, 394; VAN DEN HOOF, *vrt.be*, 20.11.2019.

toponiem op Gents grondgebied en wordt traditioneel toegeschreven aan de bewoner van de villa Blandinius of Blandinus. Deze etymologie is echter weinig betrouwbaar. In elk geval heeft archeologisch onderzoek de aanwezigheid van Romeinse resten op deze plaats bevestigd.²⁹⁰ In 2004 leverde de vondst van 1300 vuurstenen het bewijs dat de Blandijn al in de prehistorie bewoond was. Vanaf het midden van de eerste eeuw n.C. was er sprake van een Romeinse bewoning. Het gevonden (luxe-)aardewerk, tegulae, imbrices en fragmenten van kleurige wandbekleding zijn te dateren tot in de tweede eeuw. Op basis van deze vondsten lijkt het bestaan van een villa aannemelijk. Oudere opgravingswerken in 1810 en 1811 brachten echter andere zaken aan het licht: twee gaven potten en een hele reeks bronzen en zilveren munten zouden volgens onderzoekers wijzen op een grafcontext. De munten vormen een vrijwel aaneensluitende reeks vanaf keizer Nero (54 – 68 n.C.) tot de laat-Romeinse periode. Op basis van de vrij lange occupatie en het gevonden materiaal veronderstelt men dat de Blandijnberg een belangrijke (woon)plaats was, waarvan de precieze aard tot op heden nog niet achterhaald kon worden.²⁹¹

Tot slot zijn op het oostelijk einde van de vicus, richting Destelbergen, een grafveld en een ambachtelijke zone opgegraven. De tweeduizend graven dateren voornamelijk uit de derde eeuw. Opvallend is de aanwezigheid van een massagraf waarin een twintigtal personen begraven zijn. Het graf is rijkelijk voorzien van grafgiften. IJzerbewerking nam een prominente plaats in op de ambachtelijke zone, maar paleologisch onderzoek wees ook op het belang van boomgaarden, weilanden en omheinde velden in de omgeving. Uit al deze vaststellingen blijkt duidelijk dat het antieke Ganda op agrarisch, ambachtelijk en handelsvlak een rol van betekenis speelde en dus tot de grotere nederzettingen gerekend mag worden.²⁹²

28.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Gent

Er zijn elf pottenbakkerstempels en twee stempels op lampjes gevonden in Gent. De datering en herkomst van de meeste stempels was bij aanvang onbekend, maar kon achterhaald worden aan de hand van het doctoraat van Andreas Gavrielatos.²⁹³ Een Gallische stempel trekt de aandacht. Verder is een manuscript met de vier evangeliën van het Nieuwe Testament gekopieerd in de abdij van Sint-Amand in Gent ca. 780 – 850 n.C. (TM 69090), maar dit valt buiten het bestek van deze paper.

245. CIL XIII.3.1 10010 (37 qq)

TM 679963 EDCS-63200786

Of(f)ic(cina) Acuti Vertaling: ‘Atelier van Acutus’

Pottenbakkerstempel op aardewerk. Acutus van La Graufesenque was werkzaam van 25 tot 50 n.C.²⁹⁴

²⁹⁰ LALEMAN en THOEN, 1989a, 20; LALEMAN en THOEN, 1989b, 31; DANNIAU, *Monte Blandinium*, 2015.

²⁹¹ BAUWENS-LESENNE, 1962, 67; LALEMAN en THOEN, 1989b, 31-32; DANNIAU, *Monte Blandinium*, 2015.

²⁹² VERHULST, 1972, 9; DE LAET, 1976, 343.

²⁹³ GAVRIELATOS, 2012.

²⁹⁴ GAVRIELATOS, 2012, 167.

246. CIL XIII.3.1 10010 (157 I)

TM 680083 EDCS-63200765

Of(ficina) Aquitani Vertaling: 'Atelier van Aquitanus'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De pottenbakker Aquitanus van La Graufesenque was werkzaam van 40 tot 65 n.C.²⁹⁵

247. CIL XIII.3.1 10010 (412 dd)

TM 680335 EDCS-64201563

[O]f(ficina) Calvi Vertaling: 'Atelier van Calvus'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De pottenbakker Calvus van La Graufesenque was werkzaam van 65 tot 90 n.C.²⁹⁶

248. CIL XIII.3.1 10010 (646 b)

TM 680641 EDCS-64201561

Coriso fe[c(it)] Vertaling: 'Coriso heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. Er is een pottenbakker Coris(s)o bekend die van 140 tot 160 n.C. vermoedelijk werkzaam was in Trier.²⁹⁷

249. CIL XIII.3.1 10010 (85 q)

TM 680008 EDCS-63200767

Albuci m(anu) Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Albucius'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. Albucius van Lezoux was werkzaam van 145 tot 190 n.C. Stempels van dezelfde pottenbakker zijn agetroffen in Wervik (bron 153), Harelbeke (bron 191) en Waasmunster (bron 285).

²⁹⁵ GAVRIELATOS, 2012, 243.

²⁹⁶ GAVRIELATOS, 2012, 168.

²⁹⁷ GAVRIELATOS, 2012, 203.

250. CIL XIII.3.1 10010 (612 c)

TM 680599 EDCS-64201562

Cominius f(ecit) Vertaling: 'Cominius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De S staat in spiegelbeeld geschreven. Er is een pottenbakker Cominius bekend uit Avocourt (Argonne), werkzaam van 150 tot 190 n.C.²⁹⁸

251. CIL XIII.3.1 10010 (1083 i)

TM 681142 EDCS-65903846

Iullini m(anu) Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Iullinus'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. Iullinus van Lezoux was werkzaam van 160 tot 200 n.C.²⁹⁹

252. CIL XIII.3.1 10010 (101 a)

TM 680025 EDCS-63200766

Amarius f(ecit) Vertaling: 'Amarius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De herkomst en datering zijn onbekend.

253. CIL XIII.3.1 10006 (18 a)

TM 679850 EDCS-62600124

Brari(atus)

Pottenbakkerstempel op een mortarium. Aardewerk van deze pottenbakker is ook teruggevonden in Seclin (bron 137), Wervik (bron 160), Kortrijk (bron 180), Harelbeke (bron 194) en Escautpont (bron 203).

254. Recueil des inscriptions gauloises (RIG) 2.2 p.48 no. L-20.65

TM 218946

Durai / Avot

Dit opschrift op terra rubra is gestempeld met het Latijnse schrift maar in de Gallische taal. Het zou gaan om een signatuur. De herkomst en datering zijn onbekend.

Figuur 96. LAMBERT, 2002, 48.

²⁹⁸ GAVRIELATOS, 2012, 214.

²⁹⁹ GAVRIELATOS, 2012, 236.

255. CIL XIII.3.1 10009 (179 b)

TM 679935 EDCS-62700125

One[*sim*]us

Pottenbakkerstempel op aardewerk uit Arezzo (Etruria). De N staat in spiegelbeeld geschreven. De datering is onbekend.

256. CIL XIII.3.1 10001 (318 a)

TM 693400 EDCS-62300087

Torn/*aco*

Stempel op een lampje in bleke aarde. Het lampje is slechts 3,5 cm hoog en heeft een diameter van 6 cm. Het is onzeker of deze afdruk wel degelijk in Gent gevonden is; de lamp werd er in elk geval gekocht bij de verkoop van een privé-collectie. In 1901 bevond de lamp zich nog in het bezit van 'comes' Nedonchel in Tournai, maar de huidige locatie is onbekend. Ook een datering ontbreekt. Het is onduidelijk of het opschrift verwijst naar het antieke Turnacum of naar de naam van de pottenbakker. Aangezien een tweede lampje (bron 257) het opschrift Torn() f(*ecit*) draagt, lijkt de tweede hypothese het meest aannemelijk.³⁰⁰

Figuur 97. *Soil* (ed.), 1886, pl. IV.

257. CIL XIII.3.1 10001 (318 b)

TM 693401 EDCS-62300088

Torn() f(*ecit*)

Vertaling: 'Torn() heeft (dit) gemaakt'

Tweede stempel op een lamp, zie bron 256. In de uitgave van *Soil* wordt het opschrift gelezen als Torna, maar Claus-Slaby stelt de meer plausibele lezing Torn() f(*ecit*) voor.

³⁰⁰ *Soil* (ed.), 1886, 293-294, 304.

29. Destelbergen

TM Geo 56978

29.1. Archeologische resten

Destelbergen (Oost-Vlaanderen, België) staat in de *Digital atlas of the Roman empire* aangegeven als vicus. Tussen 1960 en 1984 vonden meerdere opgravingscampagnes plaats onder leiding van Siegfried De Laet waarbij inderdaad sporen van een Gallo-Romeinse nederzetting werden aangetroffen. Op de zanderige verhoging op de linkeroever van de Schelde, site 'Destelbergen-Eekeinde' genaamd, stelde men een opvallende continue bewoning vast vanaf het mesolithicum tot de Gallo-Romeinse periode. Deze laatste periode is onderverdeeld in twee bewoningsfasen: een eerste fase is te dateren van 50 n.C. tot ca. 170 n.C. en wordt gekenmerkt door een ruraal karakter van de nederzetting. Ten noorden van de agglomeratie is uit deze periode een grote (rituele?) afvalput opgegraven. Het groot aantal scherven van keramiek, dakpannen en tegels weerspiegelt volgens Thoen en Hanut perfect het gebruiksmateriaal in een Menapische nederzetting tijdens de tweede eeuw. De keramiek vertoont een opmerkelijk geromaniseerd karakter, misschien te wijten aan de centrale rol die Destelbergen speelde in de Scheldevallei.³⁰¹ In de tweede fase, ca. 180 tot 275 n.C., werden de rurale bezigheden ter plaatse aangevuld met ambachtelijke nijverheid. In deze context zijn verschillende waterputten aangetroffen. Het hiaat in de periode 170 – 180 n.C. is mogelijk veroorzaakt door de invallen van de Chauci in het gebied. Na de invallen van de Germanen rond 270 – 275 n.C. werd de site grotendeels verlaten. Sporen van een woonst, keramiek en een houten put zijn achtergebleven uit de vierde eeuw.³⁰²

De site in Destelbergen is echter vooral bekend omwille van de funeraire vondsten. Uit de late brons- en vroege ijzertijd is een urnenveld opgegraven. Daarnaast bevindt er zich ook een uitgestrekt grafveld uit de Romeinse tijd. Bij noodopgravingen vanaf 1968 werden in totaal 129 graven blootgelegd. Het gaat, met uitzondering van één urnengraf, om brandrestengraven, zoals gebruikelijk in deze regio. Aardewerk, sieraden en munten zijn veel voorkomend. Ongeveer de helft van de graven had een houten bekisting. Opmerkelijk is de aanwezigheid van een massagraf van 13 m lang, 1,4 m breed en 0,7 m diep, in de literatuur beschreven als 'graf G. X'. Het massagraf behoort tot de oudste van de brandrestengraven en dateert uit het eerste kwart van de derde eeuw. Het urnengraf dateert uit de Flavische periode; alle andere graven zijn tot stand gekomen in de derde eeuw. De lange tijdsperiode tussen beide grafsoorten kan verklaard worden door sporen van bewoning. Vermoedelijk was het urnengraf een geïsoleerd geval, ontstond er in de tweede eeuw op dezelfde plaats een vorm van bewoning en diende die zone in de derde eeuw als grafveld.³⁰³

³⁰¹ THOEN en HANUT, 2001, 105, 170.

³⁰² BRULET, 1990, 115; THOEN en HANUT, 2001, 131.

³⁰³ DE LAET e.a., 1970, 5, 23-24, 108-109, 115, 165.

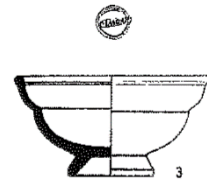
29.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Destelbergen

258. De Laet e.a., *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen* 5 p. 50 & fig. 34.3

TM 851477

limoris > [M]emoris?

Stempel op aardewerk uit La Graufesenque. De tekening van De Laet is te onduidelijk om te kunnen lezen, maar vermoedelijk gaat het om de pottenbakker Memor. Memor was actief in de tijd van Claudius tot Vespasianus (41 – 79 n.C.). De stempel is gevonden in het enige urnengraf van het Romeinse grafveld.

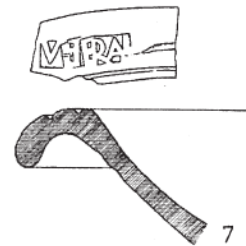
Figuur 98. DE LAET, 1970, 51.

259. *Revue du Nord* 343 (2001) p. 150 & fig. 6.7

TM 851481

Vetera(nus)

Stempel op de bovenzijde van een mortarium. De e en t vormen een ligatuur, net als de e en r. Aardewerk van deze pottenbakker is verspreid over sites langs de hele route Bavay-Tongeren. Een stempel van dezelfde pottenbakker werd aangetroffen in Waasmunster (bron 270). Vermoedelijk bevond de werkplaats zich in Bavay. Het aardewerk wordt gedateerd van 80 tot 120 n.C.

Figuur 99. THOEN en HANUT, 2001, 150.

260. De Laet e.a., *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen* p. 123

TM 851480

[]ulli m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van ...ullus'

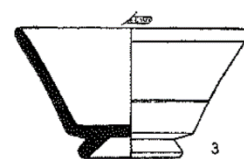
Het einde van een stempel werd gevonden op een scherf in het massagraf G. X. Mogelijke aanvullingen zijn Muxt]ulli, verwijzend naar Muxtullus van Lezoux, en Pa]ulli, verwijzend naar Paullus van Lezoux of Lubié. Het aardewerk wordt gedateerd eind tweede eeuw.

261. De Laet e.a., *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen* 5 p. 104 & fig. 92.3

TM 851476

[Au]relius

Deze pottenbakkerstempel op een terra sigillata beker verwijst naar de gekende pottenbakker Aurelius van Rheinzabern. Aurelius was actief in de derde eeuw.

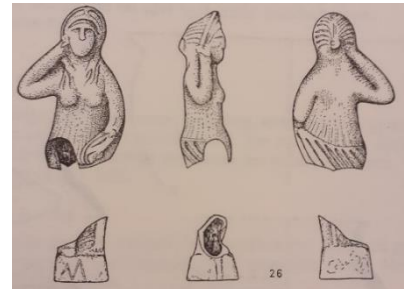
Figuur 100. DE LAET, 1970, 103.

262. De Laet e.a., Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen 5 p. 41 & fig. 26

TM 851478

M

Reliëfstempel op het voetstuk van een terracotta Venusbeeldje. Het beeldje werd gevonden in het Romeinse grafveld (zie supra). De datering en herkomst zijn onbekend.

Figuur 101. DE LAET, 1970, 40.

263. Revue du Nord 343 (2001), p. 166 & fig. 99

TM 851479

P(ondo) XI

Vertaling: '11 pond in gewicht'

Graffito op een scherf van de buik van een onbepaald type aardewerk, aangebracht na het bakken. De aanvulling van de afkorting is voorgesteld door Thoen en Hanut. Het aardewerk is helder bruin aan de buitenzijde en donkergrijs aan de binnenkant. De datering is onbekend.

Figuur 102. THOEN en HANUT, 2001, 167.

30. Waasmunster

TM Geo 47507

30.1. Archeologische resten

De opgravingen in Waasmunster (Oost-Vlaanderen, België) hebben aangetoond dat de site een belangrijke centrale functie in de regio vervulde, vergelijkbaar met Velzeke in Nervisch gebied of Kerkhove (site 26) en Wenduine (site 4) bij de Menapii. Uit het onderzoek komt vooral het commerciële belang van Waasmunster naar voor, maar eventuele administratieve of religieuze functies zijn niet uit te sluiten. Het interregionale karakter valt alvast af te leiden uit de talrijke pottenbakkerstempels en de sterke concentratie aan munten, vooral uit de tweede eeuw. Vanaf het midden van de eerste eeuw n.C. is er sprake van een belangrijke handelsnederzetting, die haar bloeiperiode kende gedurende de tweede eeuw en in de eerste helft van de derde eeuw. Na de verwoesting door Germaanse volkeren kende de Romeinse nederzetting een korte nabloei in de eerste helft van de vierde eeuw. De gunstige ligging aan de Durme, een zijtak van de Schelde, en een niet-verharde weg die hier de rivier kruiste, heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de nederzetting.³⁰⁴ De belangrijkste opgravingen werden gedaan op de site 'Waasmunster-Pontrave', die zowel een bewoningszone als een grote necropool herbergt.

³⁰⁴ THOEN, 1967, V; THOEN, 1967, 77; DE CLERCQ en VAN DIERENDONCK, 2008, 20; DE CLERCQ, 2009, 484.

Op de plaats van de Romeinse nederzetting kwamen sporen van bewoning uit de late ijzertijd (500 – 200 v.C.) aan het licht. Omdat er geen vondsten werden gedaan die op latere ijzertijdbewoning wijzen, wordt continuïteit met de Romeinse periode uitgesloten. Een groot deel van de Gallo-Romeinse bewoningszone is vernield door 21^e-eeuwse vergravingen, waardoor deze zone slechts fragmentarisch onderzocht kon worden. Uit de opgravingen stelt men vast dat de bewoning zich wellicht lintvormig ontwikkelde langs de eerder vernoemde weg. Deze zou in de buurt van Asse aansluiting vinden op de grote weg Boulogne-Keulen (Figuur 103). In de tweede en derde eeuw vond een uitbreiding van de bewoning plaats. Uit deze periode zijn sporen opgegraven van een open bebouwing met erfbegrenzing in de vorm van greppels. Ook andere structuren zoals houten waterputten, bedrijfsgebouwtjes en voorraadputten waren aanwezig, net als een goed bewaarde pottenbakkersoven die in gebruik was vanaf het einde van de eerste eeuw. Vermoedelijk had de agglomeratie een oppervlakte van vijftien tot twintig hectare. In het noordoosten vormde een dubbele verdedigingsgracht de grens, in het zuiden was dat de rivier, in het westen de onverharde weg.³⁰⁵

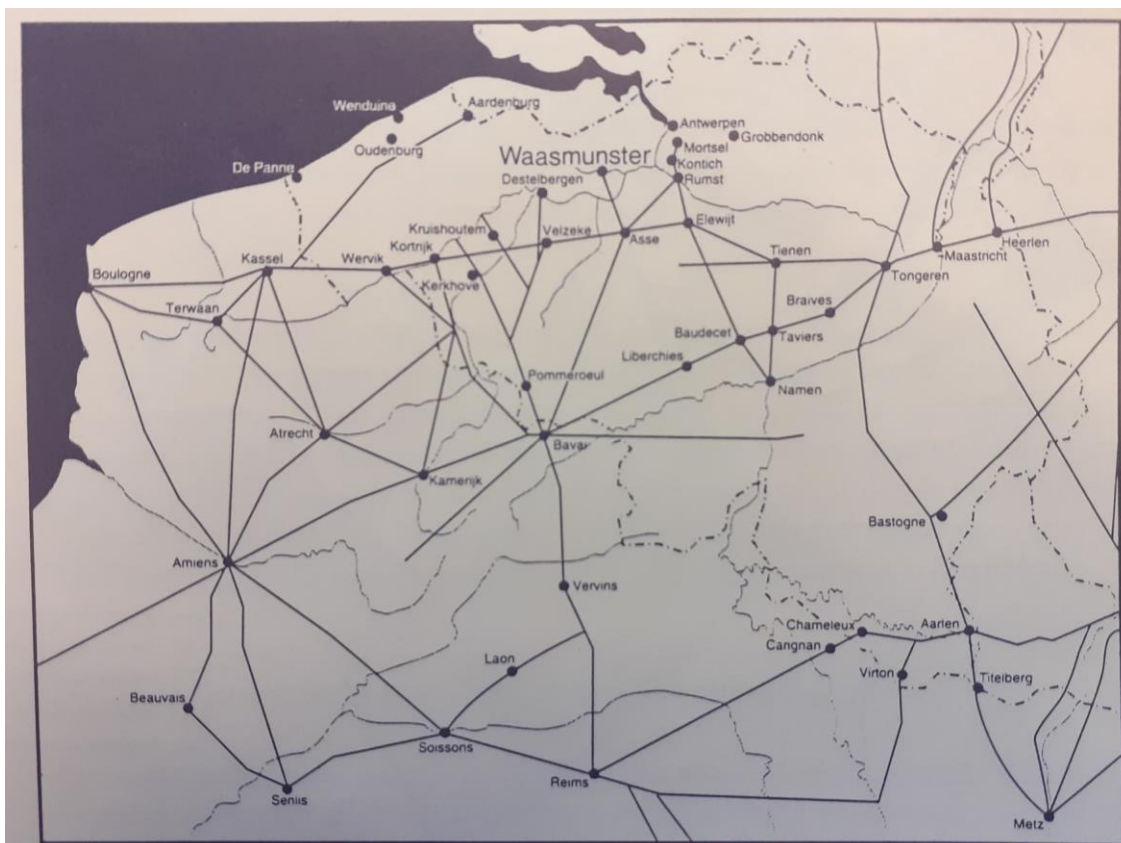
De bijbehorende necropool is duidelijk afgescheiden van de bewoning en kent zelf ook twee afgescheiden zones, in het onderzoek genaamd 'oost' en 'west'. Het onderscheid is hoofdzakelijk chronologisch: 'oost' dateert voornamelijk uit het einde van de eerste eeuw n.C. en de loop van de tweede eeuw; 'west' vangt aan in de tweede eeuw en gaat verder tot de derde eeuw. In totaal gaat het om meer dan driehonderd graven van het type brandrestengraf. De graven zijn sterk geconcentreerd met talrijke oversnijdingen, atypisch voor de Romeinse periode. De crematieplaats, het ustrinum, werd in Pontrave teruggevonden aan de zuidoostelijke rand van het grafveld. Nog enkele bijzonderheden uit de necropool dienen te worden aangestipt. Ten eerste zijn langs de weg resten van twee stenen grafkamers aangetroffen die de basis vormen van een grafpeiler. Deze zijn zeer uitzonderlijk en verraden een sterke vermenging van Romeinse en inheemse tradities. Waarschijnlijk wijzen ze ook op enige vorm van sociale differentiatie. Ten tweede werd in de regio van de Scheldevallei gewoonlijk een nis toegevoegd aan het graf, maar dat is in Waasmunster niet het geval. Wel werden los in de graven meerdere stukken aardewerk, bronzen fibulae en munten aangetroffen. Een verklaring voor de afwezigheid van nissen ontbreekt. Tot slot zijn op een apart deel van grafveld 'oost' een dertigtal urnengraven aangetroffen die steeds de verbrande resten van kinderbeenderen bevatten. De vondst hiervan is uitermate belangrijk omdat over het begraven van jonge kinderen weinig geweten is. Duidelijk kregen de kinderen hier een andere behandeling dan de volwassenen.³⁰⁶

De kennis over laat-Romeins Waasmunster is veel minder uitgebreid dan die over de midden-Romeinse tijd. Het lijkt erop dat ook Waasmunster te lijden kreeg onder de invallen van de Germanen omstreeks 270 – 275 n.C. Brulet stelt dat de site na de mogelijke verwoesting nog bewoond was. Zo zijn er munten aangetroffen van onder andere Postumus (260 – 269 n.C.), Constantius I (305- 306 n.C.), Licinius (308 – 324 n.C.) en Constantinus II (337 – 340 n.C.). In de vroege middeleeuwen was de nederzetting met zekerheid bewoond; continuïteit tussen de Romeinse tijd en de middeleeuwen is hier dus aannemelijk.³⁰⁷

³⁰⁵ VAN HOVE, 1996, 67-72.

³⁰⁶ VAN HOVE, 1996, 73-76; DE CLERCQ, 2009, 345.

³⁰⁷ BRULET, 1990, 117; DE CLERCQ, 2009, 253.

Figuur 103. De nederzetting van Waasmunster-Pontrave ten opzichte van het Romeins wegennet en de belangrijkste agglomeraties in België en aangrenzende gebieden. VAN HOVE, 1996, 67.

30.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Waasmunster

Momenteel zijn 31 fragmenten van aardewerk met pottenbakkerstempel aangetroffen in Waasmunster. Het grootste aantal exemplaren kon nauwkeuriger dan een eeuw gedateerd worden en is hieronder chronologisch opgesomd. De overige fragmenten volgen alfabetisch gerangschikt.

264. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30 & fig. 12.8

TM 851515

Of(ficina) Nigeri

Vertaling: 'Atelier van Niger'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata, de n en i vormen een ligatuur. Niger van La Graufesenque leefde in de regeringsperiode van Claudius tot Vespasianus (41 – 79 n.C.).

Figuur 104. THOEN, 1967, 29.

265. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.2

TM 851499

Aviti[]

Vertaling: 'Van Avitus'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Avitus van La Graufesenque is gekend en leefde in de periode van Vespasianus en Domitianus (69 – 96 n.C.).

Figuur 105. THOEN, 1967, 27.

266. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30 & fig. 12.11

TM 851513

Martini m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Martinus'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Martinus van Lubié (Zuid-Gallia) leefde tijdens en na de heerschappij van Domitianus (vanaf 81 n.C.).

Figuur 106. THOEN, 1967, 29.

267. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 34 & fig. 12.16

TM 851504

Ianu(s) f(ecit)

Vertaling: 'Ianus heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De a en n vormen een ligatuur. De stempel wordt toegeschreven aan Janus uit Zuid-Gallia, eerste eeuw n.C.

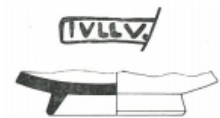
Figuur 107. THOEN, 1967, 29.

268. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 34 & fig. 13.2

TM 851508

Iullu[s]

Stempel op aardewerk. De pottenbakker Iullus van Montans (Zuid-Gallia) was werkzaam in de tweede helft van de eerste eeuw.

Figuur 108. THOEN, 1967, 32.

269. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30 & fig. 12.7

TM 851516

Of(ficina) Vid(uci)

Vertaling: 'Atelier van Viducus/Vidicos'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Van 81 tot 117 n.C. was Viducus of Vidicos werkzaam in Lubié (Zuid-Gallia).

Figuur 109. THOEN, 1967, 29.

270. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 68

TM 851527

Vetera(nus)

Stempel op een mortarium. De letter t vormt een ligatuur met de tweede e. Wellicht is de stempel toe te schrijven aan Veteranus, waarvan eveneens mortaria gevonden zijn in Asse, Elewijt, Tongeren, Obaix, Walsbets, Meersen en Destelbergen (bron 259). Veteranus was werkzaam in Bavay van 80 tot 120 n.C.

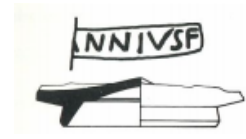
271. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.1

TM 851498

[A]nnius f(ecit)

Vertaling: 'Annius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Annius van Lezoux was werkzaam van 98 tot 138 n.C.

Figuur 110. THOEN, 1967, 27.

272. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.3

TM 851509

Litug[eni?] ma(nu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Litug[]'

Pottenbakkerstempel, vermoedelijk van Litugenus van Lezoux. Thoen veronderstelt ENI of INI als weggevallen letters. Het aardewerk dateert uit de tijd van Hadrianus (117 – 138 n.C.).

Figuur 111. THOEN, 1967, 27.

273. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30 & fig. 12.9

TM 851522

Samogeni

Vertaling: 'Van Samogenus'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Tijdens de regeringsperiode van Trajanus en Hadrianus (98 – 138 n.C.) was Samogenus werkzaam in Lezoux.

Figuur 112. THOEN, 1967, 29.

274. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30 & fig. 12.10

TM 851523

Sennius f(ecit)

Vertaling: 'Sennius heeft (dit) gemaakt'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Sennius van Lezoux was werkzaam tijdens en na de regering van Hadrianus (117 – 138 n.C.).

Figuur 113. THOEN, 1967, 29.

275. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 30-31 & fig. 12.12

TM 851519

Paterati

Vertaling: 'Van Pateratus'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Pateratus van Lezoux was werkzaam tijdens en na de regering van Hadrianus (vanaf 117 n.C.).

Figuur 114. THOEN, 1967, 29.

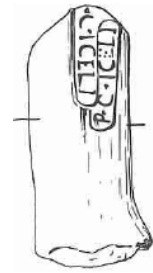
276. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 65 & fig. 22.12

TM 851517

P(ublīi) C(laudii) Ic[e]li / [P(ublīi)] C(laudii) Iceli

Vertaling: 'Van Publius Claudius Icelus / van Publius Claudius Icelus'

Dubbele stempel op het oor van een amfoor uit Zuid-Spanje. Op vele andere locaties in het huidige Duitsland, Frankrijk, Italië (Rome) en Spanje werden stempels van P. Claudius Icelus gevonden. Hij was vermoedelijk werkzaam van 110 tot 150 n.C.

Figuur 115.
THOEN, 1967, 63.

277. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 31 & fig. 12.17

TM 851518

Pac[ati]

Vertaling: 'Van Pacatus'

Begin van een pottenbakkerstempel op terra sigillata. Thoen schrijft de stempel toe aan Pacatus van Rheinzabern die werkte in het midden van de tweede eeuw.

Figuur 116. THOEN, 1967, 29.

278. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 34-35 & fig. 13.3

TM 851520

Pri[scus]

Figuur 117. THOEN, 1967, 32.

Pottenbakkerstempel op aardewerk. De p wordt voorafgegaan door de figuur van een hartvormig blad aan een steel. Het aardewerk wordt toegeschreven aan Priscus van Blickweiler of Eschweilerhof (Oost-Gallia), werkzaam in het midden van de tweede eeuw.

279. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.4

TM 851521

Rediti m(anu)

Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Reditus'

Pottenbakkerstempel van Reditus van Lezoux, werkzaam in het midden van de tweede eeuw, op terra sigillata.

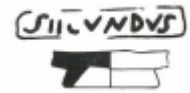
Figuur 118. THOEN, 1967, 27.

280. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 31 & fig. 12.14

TM 851524

Secundus

Pottenbakkerstempel op terra sigillata van Secundus van Les Allieux of Pont-des-Rèmes (Argonne). Het aardewerk dateert uit het midden van de tweede eeuw.

Figuur 119. THOEN, 1967, 29.

281. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26-27 & fig. 11.8

TM 851514

[Iulia]nus

Einde van een pottenbakkerstempel op terra sigillata. Op basis van het lettertype wijst Thoen de afdruk toe aan Iulianus van Rheinzabern of Westerdorf. Deze was werkzaam naar het einde toe van de regering van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.).

Figuur 120. THOEN, 1967, 27.

282. CIL XIII.3.1 10010 (1138 b)

TM 681196 EDCS-65903867

Liboni Vertaling: 'Van Libonus'

Pottenbakkerstempel van Libonus van Lavoye (Argonne), werkzaam tijdens de regeringsperiode van Antoninus Pius (138 – 161 n.C.).³⁰⁸

283. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 27 & fig. 11.5

TM 851526

Uxopilli m(anu) Vertaling: '(Gemaakt) door de hand van Uxopillius'

Pottenbakkerstempel op terra sigillata. Uxopillius van Lezoux was werkzaam van 150 tot 180 n.C. Dezelfde stempel kwam aan het licht in Wervik (bron 155).

Figuur 121. THOEN, 1967, 27.

³⁰⁸ THOEN, 1967, 35.

284. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 31 a

TM 851497

[V]alen(tinus) f(ecit)? Vertaling: 'Valentinus heeft (dit) gemaakt'

Deel van een stempel op terra sigillata. De lezing is onzeker: een ligatuur van a en l is mogelijk, maar ook van l en e. Thoen vermoedt dat het hier om de tweede-eeuwse pottenbakker Valentinus uit Heiligenberg gaat (Oost-Gallia, 150 – 180 n.C.).³⁰⁹

285. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 7

TM 851496

Albuci Vertaling: 'Van Albucius'

Pottenbakkerstempel op versierde Centraal-Gallische terra sigillata. In de decoratie zijn jachtmotieven te herkennen. Het aardewerk is geproduceerd in Lezoux tussen 145 en 190 n.C. Gelijkaardige stempels kwamen aan het licht in Wervik (bron 153), Harelbeke (bron 191) en Gent (bron 249).

286. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 9

TM 851502

Doe[cci] Vertaling: 'Van Doeccus'

Pottenbakkerstempel op versierde Centraal-Gallische terra sigillata. De stempel is slechts gedeeltelijk bewaard. De pottenbakker Doeccus werkte in Lezoux van 160 tot 190 n.C.

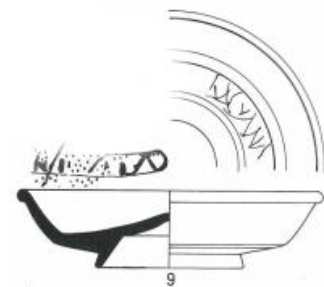
287. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.9

TM 851500

Casumus

N (?) []

Op een groot fragment terra sigillata is van een stempel enkel nog de letter N te lezen. Op de buitenwand van het aardewerk werd de graffito Casumus aangebracht, mogelijk door de eigenaar. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

Figuur 122. THOEN, 1967, 27.

³⁰⁹ GAVRIELATOS, 2012, 233.

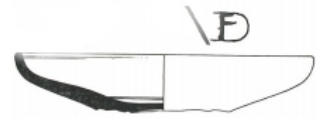
288. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 33 & fig. 13.4

TM 851503

[] f(ecit)

Vertaling: '[] heeft (dit) gemaakt'

Einde van een pottenbakkerstempel op terra sigillata, vermoedelijk afkomstig uit Rheinzabern. De datering van het aardewerk is niet gekend.

Figuur 123. THOEN, 1967, 32.

289. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 65

TM 851505

[]ii[] of []e[]

Weinig leesbare stempel op het oor van een amfoor. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

290. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 28

TM 851506

In[]

Begin van een pottenbakkerstempel op terra sigillata. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

291. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 31 & fig. 12.13

TM 851507

Iulius of [I]unius

Moeilijk leesbare stempel op terra sigillata. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

Figuur 124. THOEN, 1967, 29.

292. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 31 b

TM 851510

[] m(anu) (?)

Einde van een stempel op een bodemfragment terra sigillata. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

293. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 27 & fig. 11.6

TM 851512

Ma[] of Lma[] of Mn[] of Lmn[]

Begin van een pottenbakkerstempel, de lezing is onzeker. Mogelijk vormen de eerste twee letters een ligatuur. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

Figuur 125. THOEN, 1967, 27.

294. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 69 & fig. 24.2

TM 851525

Sirvat > Servat(ius)?

Pottenbakkerstempel op een mortarium. De letters i en r vormen een ligatuur, zodat de i mogelijk ook gelezen kan worden als een e. Ook de laatste drie letters zijn een ligatuur. Palmtakken sieren de boven- en onderzijde van de stempel. De datering en herkomst van het aardewerk zijn niet gekend.

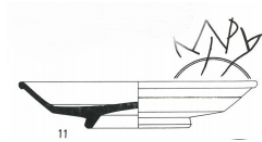
In Waasmunster kwamen drie graffiti aan het licht, steeds op de buitenzijde van aardewerk. De graffiti konden niet gedateerd worden.

295. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 26 & fig. 11.11

TM 851501

Capes of Capius

Graffito op de buitenwand van een halve schotel. De lezing is onzeker. In Wenduine kwam aardewerk aan het licht met de stempel Caupius (bron 104). Herkomst en datering van dit graffito zijn onbekend.

Figuur 126. THOEN, 1967, 27.

296. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave p. 33 & fig. 13.5

TM 851511

M[...]_k

Graffito op de wand van een bijna volledige kom. Het aardewerk dateert uit het einde van de eerste eeuw n.C. De herkomst is niet bekend.

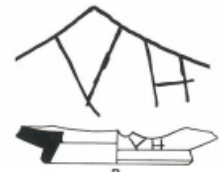

Figuur 127. THOEN, 1967, 32.

TM 851528

VH of EH

Graffito op de buitenwand van een fragment aardewerk. De lezing is onzeker.
Herkomst en datering zijn onbekend.

Figuur 128. THOEN, 1967, 27.

31. Belsele

TM Geo 57779

31.1. Archeologische resten

Het Oost-Vlaamse Belsele (België), deelgemeente van Sint-Niklaas, ligt op een kleine dertig kilometer van Gent (site 28) en op zo'n vijftwintig kilometer van Antwerpen (site 32). Er zijn op verschillende tijdstippen en op verschillende locaties vondsten gedaan uit de pre-Romeinse en Romeinse periode. Een synthesewerk ontbreekt en de meeste objecten kwamen toevallig aan het licht, waardoor de kennis over de aard van een mogelijke woonplaats zeer fragmentarisch is. Diverse neolithische voorwerpen werden gevonden in de ruime omgeving. Uit de Gallo-Romeinse periode zijn opgetekend: twee kleinere wegen, een pot in de vorm van een urne, een munt met het opschrift "Urbs Roma" uit de vierde eeuw, wapens, aardewerk en talrijke fragmenten van Romeinse dakpannen.³¹⁰

Vooraf de site 'Steenwerk' is van belang en aan een ruimer, doch beperkt, archeologisch onderzoek onderworpen. Bewerkte silexen wijzen op menselijke aanwezigheid in de ijzertijd en er was met zekerheid sprake van bewoning in de laatste twee eeuwen v.C. Mogelijk was deze bewoning continu tot bij de constructie van een villa rond het jaar 60 n.C. Funderingen in situ zijn aangetroffen, net als resten van het gebouw en palen. De steenbouw werd voorafgegaan door een houten constructie. Mogelijk liep er een gefundeerde porticus parallel aan het gebouw. Door het zeer beperkte onderzoek blijft het bestaan van deze villa nog steeds een hypothese, maar sporen van bewoning tot 275 n.C. zijn er in elk geval.³¹¹ Nog voor het onderzoek naar de villa werden al talrijke resten van bouwmaterialen en Gallo-Romeins aardewerk en munten gevonden. In 1892 kwam er een potje in rode aarde, gevuld met 1526 zilveren munten aan het licht in de onmiddellijke nabijheid van de villa. De munten zijn afkomstig van dertig keizers van Antoninus Pius (131 n.C.) tot Postumus (269 n.C.).³¹²

³¹⁰ BAUWENS-LESENNE, 1962, 19-21.

³¹¹ DE CLERCQ, 2009, 101, 184, 219, 250-255.

³¹² BAUWENS-LESENNE, 1962, 22-23.

31.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Belsele

298. *Annalen van den Oudheidkundigen kring van het Land van Waas 2 (1864-1867)*, p. 215 & pl. I, fig. 2

TM 851455

Pruaf(i) O(fficina)

Vertaling: 'Atelier van Pruafus'

Op de bodem van wat waarschijnlijk een vaas was, heeft de pottenbakker aan de binnenkant zijn naam gestempeld. De helft van de bodem en twee delen van de hals van de vaas zijn gevonden op de site 'Steenwerk' in augustus 1864. Over de pottenbakker Pruafus (?) zijn geen verdere gegevens gekend.

Figuur 129. DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, 1864, pl. I.

32. Antwerpen

Hoewel de stad Antwerpen (Antwerpen, België) zich op de rechteroever van de Schelde bevindt en algemeen toegeschreven wordt aan de civitas Tungrorum, lijkt het niet slecht deze site op te nemen in het overzicht.³¹³ Zonder twijfel speelde de rivier een belangrijke rol bij zowel het ontstaan als het verdwijnen van de nederzetting en was ze de beste route voor handel met de Menapii. Meerdere gelijkenissen met sites uit het Menapisch gebied zijn vast te stellen, maar ook enkele verschillen waardoor een mogelijke grens duidelijk wordt.

32.1. Archeologische resten

In 1610 zou in Antwerpen een versierde witte sarcofaag opgegraven zijn met het opschrift 'Dis Manib(us) / Cn(aeo) Voluntillio / Sophro / Voluntillia Rodine / patrono bene meren(ti) / et sibi fec(it)' (TM 591114). Hoewel De Laet het mogelijk acht dat deze wel degelijk in situ is aangetroffen, gaan alle andere moderne onderzoekers er van uit dat de sarcofaag tijdens de renaissance vanuit Rome werd geïmporteerd in Antwerpen.³¹⁴ Dit kleine gegeven openbaart meteen de moeilijkheid van het onderzoek naar deze nederzetting: de beeldvorming rond het bestaan van een Gallo-Romeins Antwerpen is in het verleden zo sterk uitgebouwd, dat het moeilijk is om vandaag de werkelijke oorsprong van de stad te achterhalen. Talrijke potten en artefacten die in de negentiende eeuw aan de Romeinen werden toegeschreven, bleken bij nader onderzoek te dateren uit de late middeleeuwen.³¹⁵

Rond 1883 werd in Antwerpen een bronzen fibula opgegraven die met grote waarschijnlijkheid tot de Gallo-Romeinse periode behoort. De fibula is verloren, maar het zou gaan om een onversierde soldatenfibula, goed gekend vanaf de tweede helft van de eerste eeuw n.C. tot het begin van de derde eeuw n.C. Ook een tweede, versierde, fibula kan toegeschreven worden aan de Romeinse periode. Het

³¹³ OOST, 1987, 122.

³¹⁴ DE LAET, 1976, 66.

³¹⁵ WARMENBOL, 1987, 96-97.

betreft een voorbeeld van het Aucissa-type, bekend in de regio vooral in de eerste eeuw n.C.³¹⁶ Een sestertius van Hadrianus, geslagen tussen 125 en 128 n.C., werd gevonden bij de rechtekking van de Schelde.³¹⁷ Tot slot werd eveneens aan de Scheldekaaien een bronzen beeldje van Mercurius gevonden.³¹⁸ De gelijkenis met een Mercuriusbeeldje uit Tournai (site 21) is treffend. Uit de analyse van deze Gallo-Romeinse vondsten door Warmenbol blijkt dat het antieke Antwerpen in geen geval uit meerdere, uiteenliggende kernen bestond, zoals oudere historici poogden te bewijzen.³¹⁹

Slechts aan de site 'Stadsparking' kan met zekerheid een nederzetting uit de Gallo-Romeinse tijd toegeschreven worden. Tussen 1974 en 1977 legden archeologen de sporen bloot van waterputten, kuilen, palen en een bewerkte bodem. Een grote hoeveelheid materiële vondsten werd aangetroffen, vooral aardewerk waarvan sommige met stempel (bron 299-307). Men kon één bronzen munt van Marcus Aurelius uit 167 n.C. identificeren. Verdere analyse van de bodem heeft aangetoond dat er op deze plaats of in de onmiddellijke omgeving graan werd geteeld.³²⁰ Een tweede site met talrijke Gallo-Romeinse vondsten is die aan het Steen, archeologisch onderzocht tussen 1952 en 1961. Aardewerk, glas en bouwmaterialen kwamen aan het licht. De grond hier lijkt echter sterk verstoord, waardoor het onzeker is of het materiaal in situ gevonden werd of in aarde aangevoerd om de grond op te hogen.³²¹ Op basis van het aardewerk op beide sites veronderstelt men een bewoning op de rechteroever van de Schelde vanaf het midden van de tweede eeuw tot het midden van de derde eeuw.³²²

Als oorzaken voor het einde van de bewoning worden de herhaaldelijke invallen van de tweede helft van de derde eeuw aangehaald, maar vooral de Duinkerke II-transgressie lijkt van belang te zijn.³²³ Het is opvallend dat er bij het archeologisch onderzoek geen enkel spoor van antieke stenen gebouwen werd aangetroffen. Ook de necropool onder de vroegere Sint-Michielsabdij die De Laet vermeldt in *The Princeton Encyclopedia* komt nergens anders aan bod en is daarom hier buiten beschouwing gelaten. Vermoedelijk vormde het antieke Antwerpen een relatief kleine agrarische nederzetting.³²⁴ Recente Gallo-Romeinse vondsten onder het stadhuis wijzen erop dat de nederzetting waarschijnlijk wel groter was dan lange tijd gedacht.³²⁵ Continue bewoning tot in de Merovingische tijd is nergens archeologisch vastgesteld en ook de site van de vroegere Sint-Michielsabdij lijkt veel minder belangrijk dan de negentiende-eeuwse historici wilden laten uitschijnen.³²⁶

³¹⁶ WARMENBOL, 1987, 98.

³¹⁷ WARMENBOL, 1987, 101.

³¹⁸ WARMENBOL, 1987, 102.

³¹⁹ WARMENBOL, 1987, 103.

³²⁰ OOST, 1987, 113-121.

³²¹ OOST, 1987, 111-113.

³²² OOST, 1987, 124-125.

³²³ OOST, 1987, 111-113.

³²⁴ OOST, 1987, 124-125.

³²⁵ *Antwerpen.be*, 30.01.2019.

³²⁶ OOST, 1987, 124-125.

32.2. Opschriften gevonden in (de buurt van) Antwerpen

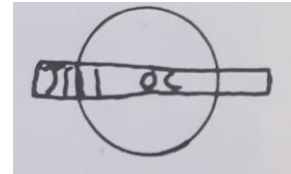
Zeven pottenbakkerstempels en twee productiestempels op dakpannen vormen het corpus van opschriften gevonden in Antwerpen. Het gaat telkens om aardewerk gevonden op de site 'Stadsparking' tussen 1974 en 1977. De opschriften zijn slechts terloops en zonder veel uitleg vermeld door Oost in zijn bijdrage tot het werk *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels*.

299. Warmenbol (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels* p. 121 f

TM 851451

Tri(b)oc(us)

De naam van de pottenbakker is door Oost aangevuld tot Tribocus. De terra sigillata zou afkomstig zijn uit Heiligenberg (Germania Superior), waar Tribocus werkzaam was van 150 tot 170 n.C.³²⁷

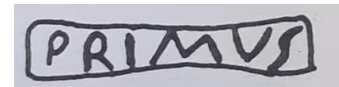

Figuur 130. Oost, 1987, 121.

300. Warmenbol (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels* p. 121 d

TM 851449

Primus

Figuur 131. Oost, 1987, 121.

Stempel van de pottenbakker Primus uit Avocourt (Argonne) op terra sigillata. Primus was er werkzaam van 150 tot 185 n.C.³²⁸

301. Warmenbol (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels* p. 121 e

TM 851450

Primus

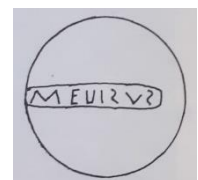
Tweede stempel van de pottenbakker Primus, gelijk aan bron 300.

302. Warmenbol (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels* p. 121 a

TM 851446

Melissus

Stempel van een pottenbakker uit de Argonne, aangebracht op de onderkant van een terra sigillata bord. De vermoedelijke eigenaar van het bord kraste de letter A op de buitenzijde. Het aardewerk wordt gedateerd eind tweede eeuw. Dezelfde stempel werd aangetroffen in Ploegsteert (bron 140).

Figuur 132. Oost, 1987, 121.

³²⁷ GAVRIELATOS, 2012, 188.

³²⁸ GAVRIELATOS, 2012, 197.

303. Warmenbol (ed.), Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels p. 121 b

TM 851447

Primcors

Stempel op een dakpanfragment. Volgens Oost is de betekenis niet duidelijk. Prim(a) co(ho)rs is misschien een mogelijke aanvulling? De datering is onbekend.

304. Warmenbol (ed.), Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels p. 121 c

TM 851448

Primcors

Een tweede dakpanfragment, gelijk aan bron 303.

305. Warmenbol (ed.), Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels p. 121 g

TM 851452

Onleesbare stempel op terra sigillata.

306. Warmenbol (ed.), Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels p. 121 h

TM 851453

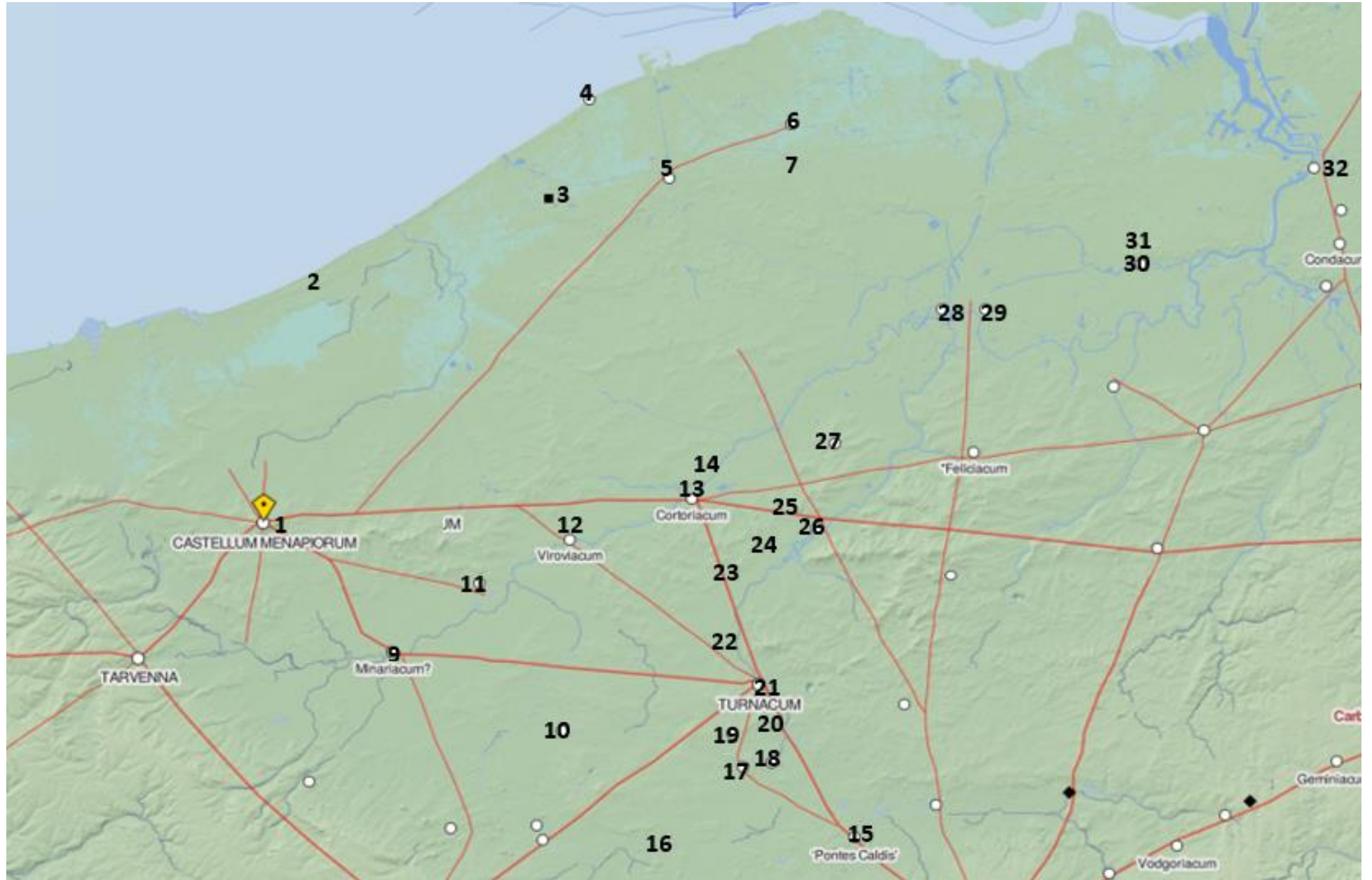
Onleesbare stempel op terra sigillata.

307. Warmenbol (ed.), Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels p. 121 i

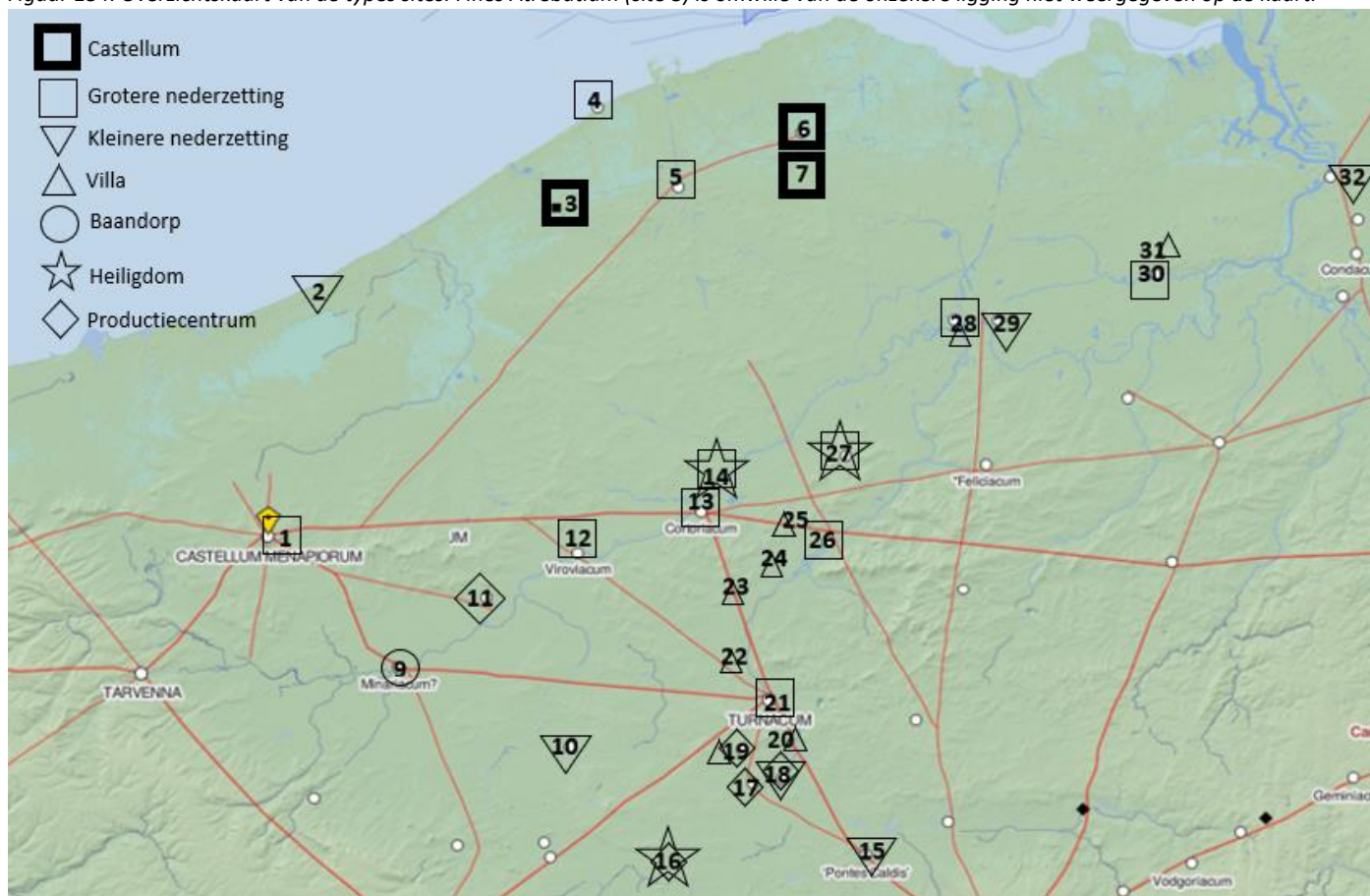
TM 851454

Onleesbare stempel op terra sigillata.

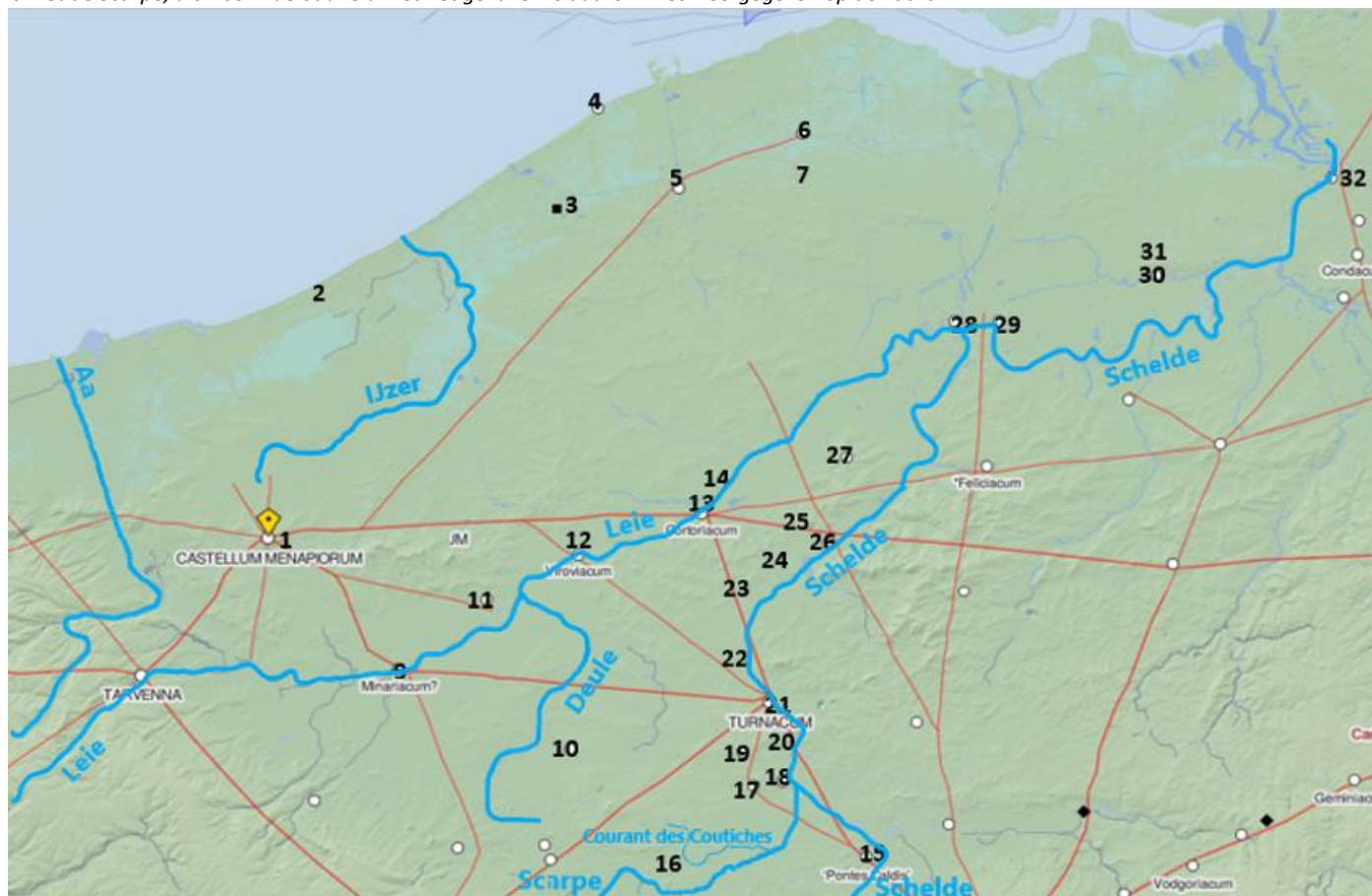
Figuur 133. Overzichtskaart van de besproken sites. Fines Atrebatium (site 8) is omwille van de onzekere ligging niet weergegeven op de kaart.

Figuur 134. Overzichtsk kaart van de types sites. Finis Atrebatium (site 8) is omwille van de onzekere ligging niet weergegeven op de kaart.

Figuur 135. Overzichtsk kaart van de belangrijkste rivieren in de civitas Menapiorum. Merk op dat de Deule vandaag gekanaliseerd en verbonden is met de Scarpe; dit was in de oudheid niet het geval en is daarom niet weergegeven op de kaart.

Figuur 136. Overzichtstabel van de types sites.

	Grotere nederzetting	Kleinere nederzetting	Baan-dorp	Castellum	Villa	Heiligdom	Productiecentrum
Nederzettingen langs de Noordzeekust							
1. Cassel	x						
2. De Panne		x					
3. Oudenburg				x			
4. Wenduine	x (?)						
5. Brugge	x						
6. Aardenburg				x			
7. Maldegem - Vake				x			
Nederzettingen in het Leiebekken							
8. Fines Atrebatium		x?	x?				
9. Estaires			x				
10. Seclin		x					
11. Ploegsteert							x
12. Wervik	x						
13. Kortrijk	x						
14. Harelbeke	x					x (?)	
Nederzettingen in het Scheldebekken							
15. Escautpont		x					
16. Flines-lez-Râches						x	x
17. Howardries							x
18. Bléharies		x					x
19. Taintignies					x		x
20. Bruyelle					x		
21. Tournai	x						
22. Froyennes					x		
23. Kooigem					x		
24. Heestert					x		
25. Tiegem					x		
26. Kerkhove	x						
27. Kruishoutem	x					x	
28. Gent	x				x		
29. Destelbergen		x					
30. Waasmunster	x						
31. Belsele					x		
32. Antwerpen		x					

Figuur 137. Overzichtstabel van de chronologie per site.

	Pre-Romeinse periode	50 – 26 v.C.	25 1 v.C.	1 – 25 n.C.	26 50 n.C.	51 75 n.C.	76 100 n.C.	101 125 n.C.	126 150 n.C.	151 175 n.C.	176 200 n.C.	201 225 n.C.	226 250 n.C.	251 275 n.C.	276 300 n.C.	301 325 n.C.	326 350 n.C.	351 375 n.C.	376 400 n.C.	401 425 n.C.	426 450 n.C.	451 475 n.C.	Na 476 n.C.
Nederzettingen langs de Noordzeekust (X = bevestigd door de geschreven bronnen; x = bevestigd door de archeologie)																							
1. Cassel					x	x	x	X	X	x	X	x	x	X	X					X	X		x
2. De Panne	x					x	x	x	x	x	x	x	x										
3. Oudenburg						x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x					
4. Wenduine						x	x	x	x	x	x	x	x										
5. Brugge	x						x	x	x	x	x	x	x										
6. Aardenburg										x	x	x	x			x?	x?	x?	x?				
7. Maldegem-Vake										x													
Nederzettingen in het Leiebekken																							
8. Fines Atrebatium												X											
9. Estaires	x			x	x	x	x	x	x	x	x			X	X	X							
10. Seclin	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
11. Ploegsteert						x	x	x	x	x	x	x	x										
12. Wervik	x				x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x?	X	X	x?	x?	x?	X	X		
13. Kortrijk	x			x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	X	X	X	x	x
14. Harelbeke	x					x	x	x	x	x	x	x	x	x									
Nederzettingen in het Scheldebekken																							
15. Escautpont				x?	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x	X	X	x	x	x	X	X	x	x?
16. Flines-lez-Râches																							
17. Howardries				x?	x?	x	x	x				x?	x?	x?									
18. Bléharies				x?	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x								
19. Taintignies				x?	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x									
20. Bruyelle	x	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x?					
21. Tournai					x?	x	x	X	x	x	x	x	x	x	X	X	x	x	X	X	X	X	X
22. Froyennes					x?	x	x	x	x	x	x	x	x?	x?	x	x							
23. Kooigem	x		x			x	x	x	x	x	x	x	x	x?	x?								

24. Heestert						x	x	x	x	x	x	x	x	x	x								
25. Tiegem								x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
26. Kerkhove	x					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
27. Kruishoutem	x					x	x	x	x	x	x	x	x	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x
28. Gent	x			x?	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x?			
29. Destelbergen	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x				
30. Waasmunster	x					x	x	x	x	x	x	x	x	x?	x?	x	x						x
31. Belsele	x	x	x	x?	x?	x	x	x	x	x	x	x	x	x?	x?	x?	x?						
32. Antwerpen										x	x	x	x										

Figuur 138. Overzichtstabel van de pottenbakkerstempels per site.

	2	4	5	10	11	12	13	14	15	21	26	27	28	29	30	31	32
Rome																	
Domitianus (2 ^e E)			x														
Nicomachus Domitius Tullus (93 – 108)			x														
Etruria																	
Onesimus													x				
Baetica																	
Iunii Melissus en Melissa (3 ^e E – begin 4 ^e E)										x							
P. Clodius Icelus (110 – 150)															x		
Zuid-Gallia																	
[]si (1 ^e E)					x												
Martinus (81 – ?)															x		
Ianus (1 ^e E)															x		
Iullus (1 ^e E)															x		
Viducus / Viducos (81 – 117)															x		
La Graufesenque																	
Acutus (25 – 50)													x				
Aquitanus (40 – 65)													x				
Avitus (69 – 96)															x		
Calvus (65 – 90)													x				
Felico (65 – 85)								x									
Iucundus (30 – 60)						x											
Logirnus (69 – 96)						x		x									
Medus (54 – 79)										x							
Memor (41 – 79)														x			
Mommo (69 – 96)						x											
Niger (41 – 79)															x		
Rufus (70 – 100)						x											
Virthus (50 – 70)	x																
Vitalis (70 – 99)					x								x				
Lezoux																	
Aeternus (155 – 180)													x				
Albuc(i)us (145 – 190)						x		x					x		x		
Annius (98 – 138)															x		
Avitus (120 – 150)						x											
Calava (125 – 155)										x							
Cinnamus (135 – 180)							x										
Divixtus (145 – 175)								x									
Doeccus (160 – 190)															x		
Fabianus (2 ^e E)								x									
Geminus (160 – 200)						x											
Ianuarius (81 – 138)										xxxx							
Iullinus (160 – 200)													x				
Litugenus (117 – 138)															x		
Maior (155 – 185)		x															
Malleo (155 – 190)						x											

Malliacus (140 – 170)						x													
Martinus (160 – 195)					x														
Muxtullus / Paullus (eind 2 ^e E)																		x	
Pateratus (117 – ?)																			x
Primanus (160 – 195)	x																		
Reditus (midden 2 ^e E)																			x
Regulianus (155 – 180)																			x
Samogenus (98 – 138)																			x
Securus (2 ^e E)																			x
Sennius (117 – 138)																			x
Severus (2 ^e E)																			x
Tituro (160 – 200)																			x
Uxopillius (150 – 180)																			x
Centraal-Gallia																			
[]mm (2 ^e E)																			x
[]nat[] (2 ^e E)	x																		
[]us (2 ^e E)																			x
Caius Calsa (138 – 161)																			x
Cassius (130 – 150)																			x
Divictus (145 – 175)																			x
Pridianus (125 – 155)																			x
Sacrillos (late 2 ^e E)																			x
Servius (2 ^e E)																			x
Bavay																			
Brariatus																			x
Fuinis																			x
Habilis (150 – 180)																			x
Vateraunus																			x
Veteranus (80 – 120)																			x
Victor																			x
Argonne																			
Cominius (150 – 190)																			x
Libonus (138 – 161)																			x
Melissus (ca. 200)																			x
Minusus (2 ^e E)	x																		
Primus (150 – 185)																			xx
Secundus (midden 2 ^e E)																			x
Oost-Gallia																			
[]nus (ca. 200)																			x
[]obov[] (3 ^e E)																			x
[]us (ca. 200)																			x
[]us (3 ^e E)																			x
Anisatus (140 – 165)																			x
Caupius (138 – 161)																			x
Coriso (140 – 160)																			x
Mediatus (ca. 200)																			x
Mim.. (3 ^e E)																			x
Minutus (ca. 200)																			x
Priscus (midden 2 ^e E)																			x
Virius / Virtus (na 160)	x																		

Germania Inferior													
Friomas													x
Germania Superior													
[]													x
Aurelius (3 ^e E)												x	
Catullus (ca. 200)		x											
Flavianus (ca. 200)			xx										
Firmanus (ca. 200)		xx											
Genialis (160 – 200)										x			
Impetratus (210 – 245)	xx												
Iulianus (138 – 161)													x
Iulius II / Iulianus I (3 ^e E)			x										
Iuvenius (160 – 260)		x											
Lillutius (138 – 161)		x											
Pacatus (midden 2 ^e E)													x
Patricianus (ca. 200)		x	x										
Primitivus (3 ^e E)			xx										
Regulinus (3 ^e E)			x										
Tribocus (150 – 170)													x
Valentinus (150 – 180)													x
Onbepaald													
[]													x
[]ii[] / []e[]													x
[]iir / []er										x			
[]it		x											
[]riatus			x										
Albinus										x			
Andecombogus										x			
Amarius											x		
Beo						x							
Cautus										x			
Diogenus											x		
Froniin m m (4 ^e E)											x		
Hatulus										x			
In[]													x
Iulius / Iunius													x
M												x	
Ma[] / Lma[] / Mn[] / Lmn[]													x
Marius (54 – 79)													x
Miccio / Miccionis (150 – 180)													x
Mini[]													x
N[]													x
Pat[]													x
Pruafus													x
Sirvat / Servatius													x
Torn(aco?)													xx
Uxpuro													x
Variatus													x
Vererius													x

Deel IV. Synthese

Onder invloed van het wetenschappelijk onderzoek naar de gebieden van de Nervii en de Atrebates verschenen in de tweede helft van de twintigste eeuw de eerste hypothesen over de grenzen van het Menapisch gebied. Deze hypothesen steunden op een combinatie van archeologische opgravingen, middeleeuwse (kerkelijke) bronnen en studies van de naburige gebieden. Siegfried De Laet presenteerde in 1961 als eerste een volwaardige beschrijving van de Menapische grenzen, die sindsdien nauwelijks bijgesteld werden. In 1967 kwam Pierre Leman op basis van de toponymie met een nieuwe hypothese over de zuidelijke grens van de civitas. De meeste onderzoekers vertrouwen echter nog steeds op de veronderstellingen van De Laet en beschouwen zijn 'limites de la cité des Ménapiens' als dé grenzen van het Menapisch gebied.³²⁹ Hoe problematisch deze starre afbakening is, kwam al in de inleiding aan bod: bloeiende steden als Turnacum worden verscheurd tussen twee volkeren; harde grenzen veronderstellen een 'anders-zijn' aan de overzijde. Zestig jaar na datum lijkt het dan ook meer dan gepast om de hypothesen van De Laet e.a. tegen het licht te houden en waar mogelijk te confronteren met de antieke bronnen.

Voor het onderzoek naar de grenzen van andere Gallische gebieden, zoals dat van de Atrebates of Nervii, is in het verleden grotendeels beroep gedaan op de grenzen van de middeleeuwse bisdommen. Bij het concilie van Chalcedon in 451 was bepaald dat de grenzen van de nieuwe bisdommen moesten samenvallen met de grenzen van de bestaande civitates waar reeds een bisschop resideerde.³³⁰ Zo zouden de grenzen van het bisdom Arras grotendeels overeenstemmen met die van de civitas Atrebatum en schrijft de civitas Nerviorum zich in in het latere gebied van het bisdom Cambrai. Deze aanpak ligt voor het nagaan van de begrenzing van de civitas Menapiorum een stuk moeilijker. Het veronderstelde Menapisch gebied bevond zich in de middeleeuwen namelijk in twee bisdommen: dat van Thérouanne en dat van Tournai. Vooral het onderzoek naar de oostelijke grens wordt hierdoor bemoeilijkt, zoals verder zal blijken.³³¹ Daarnaast lijkt de bepaling niet overal met dezelfde zorg te zijn opgevolgd en zijn er zonder twijfel aanpassingen gebeurd aan de grenzen van de civitates.

Andere bronnen die kunnen helpen bij het onderzoek, zijn de beschrijvingen van de pagi uit de vroege middeleeuwen. De betekenis van de pagus kwam reeds aan bod bij de middeleeuwse bronnen. Voor de synthese is het van belang te herhalen dat er een pagus Mempiscus bestond die zich hoofdzakelijk in het bisdom Tournai bevond, maar in het westen vermoedelijk ook het meest oostelijke deel van het bisdom Thérouanne omvatte. Omwille van deze ligging veronderstellen sommige onderzoekers dat de pagi ouder zijn dan de instelling van de bisdommen en dat hun grenzen mogelijk teruggaan op de Romeinse tijd. Het onderzoek naar nederzettingen die aan de ene of andere pagus toegeschreven worden, kan bijgevolg bijdragen aan de bepaling van antieke grenzen.³³² Net zoals bij de grenzen van de bisdommen is het belangrijk te beseffen dat de pagi niet met zekerheid tot de oudheid herleid kunnen worden en dat grenzen steeds veranderlijk zijn.

Een derde en meer recent onderzoeksgebied is dat van de toponymie. Zoals in deel III aan bod kwam is van sommige plaatsnamen hun Romeinse of Keltische afkomst nog duidelijk te herkennen (vb.

³²⁹ DE LAET, 1961, 20-34.

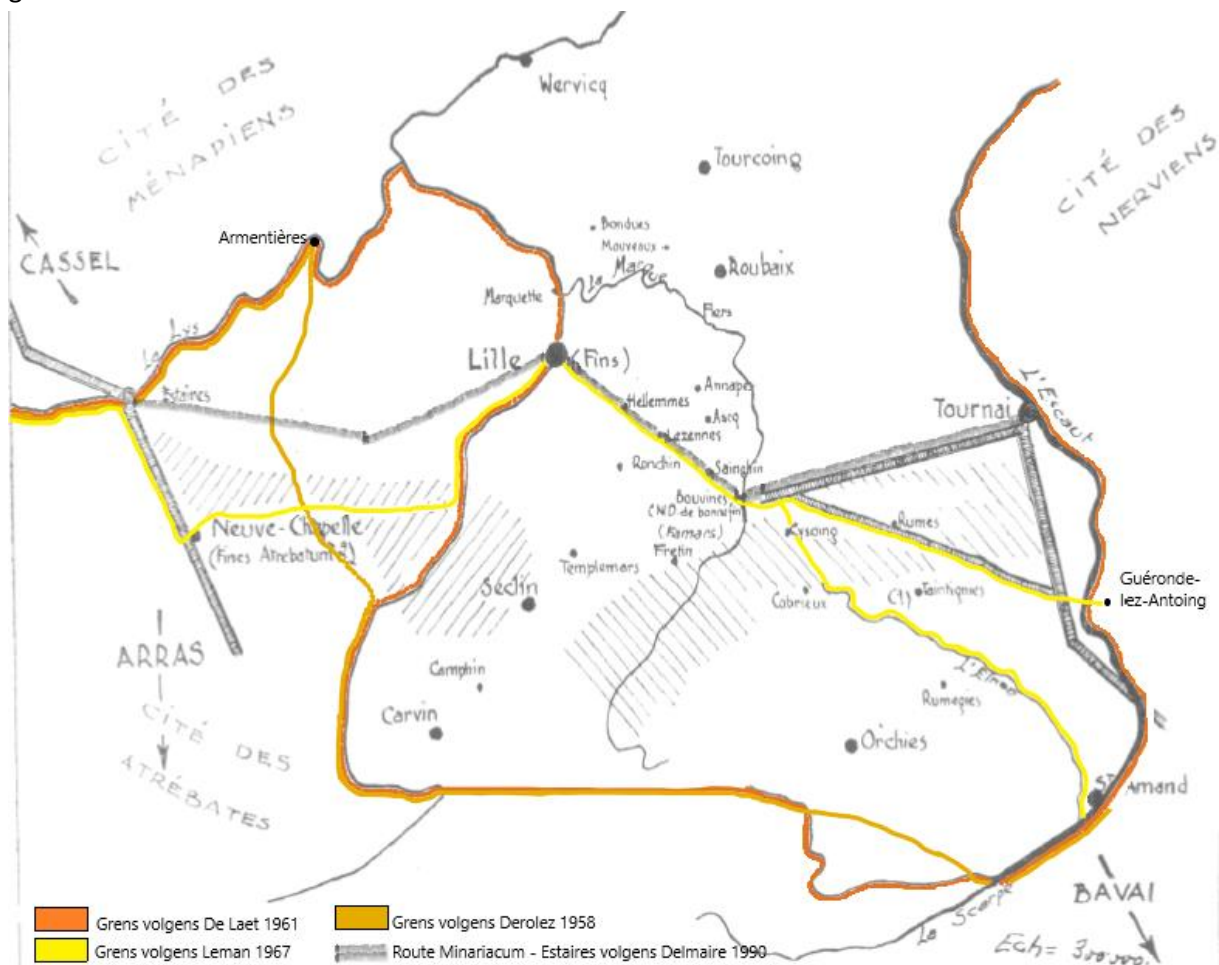
³³⁰ DELMAIRE, 1976, 41-42.

³³¹ FAIDER-FEYTMANS, 1952, 344; DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 697-698.

³³² DELMAIRE, 1976, 56-62; DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 709-714.

Wervik < Viroviacum, Kortrijk < Cortoriacum, Tournai < Turnacum). Vaak verwijzen deze antieke namen naar een bepaald aspect van de omgeving of nederzetting. Op basis van dit feit gingen onderzoekers in grensgebieden op zoek naar toponiemen die duiden op een grens of overgang. Ook religieuze namen of plaatsen worden hier vaak aan verbonden. Vooral voor de zuidelijke grens van de civitas Menapiorum is deze werkwijze veelvuldig gebruikt. Zeer belangrijk en nog steeds onderwerp van discussie is de vermelding van Fines Atrebatium (site 8) op de mijlsteen van Tongeren (bron 85). Vele voorstellen zijn gedaan, maar zekerheid over de identificatie van de plaats is er niet. Het toponymisch onderzoek heeft nieuwe inzichten en hier en daar zelfs bevestiging van hypothesen gebracht. Toch blijft ook deze tak van de wetenschap gesteund op veronderstellingen en is niet van elk toponiem de afkomst en betekenis met zekerheid te achterhalen. Een combinatie met archeologisch en historisch onderzoek is noodzakelijk.

Tot slot is het belangrijk te benadrukken dat het onderzoek naar de grenzen zich toespitst op de keizertijd en dan vooral de vroege keizertijd. Onder andere Caesar geeft duidelijk aan dat de Menapii in zijn tijd te situeren zijn rond de monding van de Rijn, maar dat is niét het gebied dat verder aan bod komt. Toepasbare literaire bronnen voor de onderzochte periode zijn bron 20, 27, 29, en 30; van de wegenkaarten komen bron 85, 86 en 87 in aanmerking. Na deze periode lijkt Turnacum het van Castellum over te nemen als belangrijkste stad en zijn er mogelijk aanpassingen gebeurd aan de grenzen.

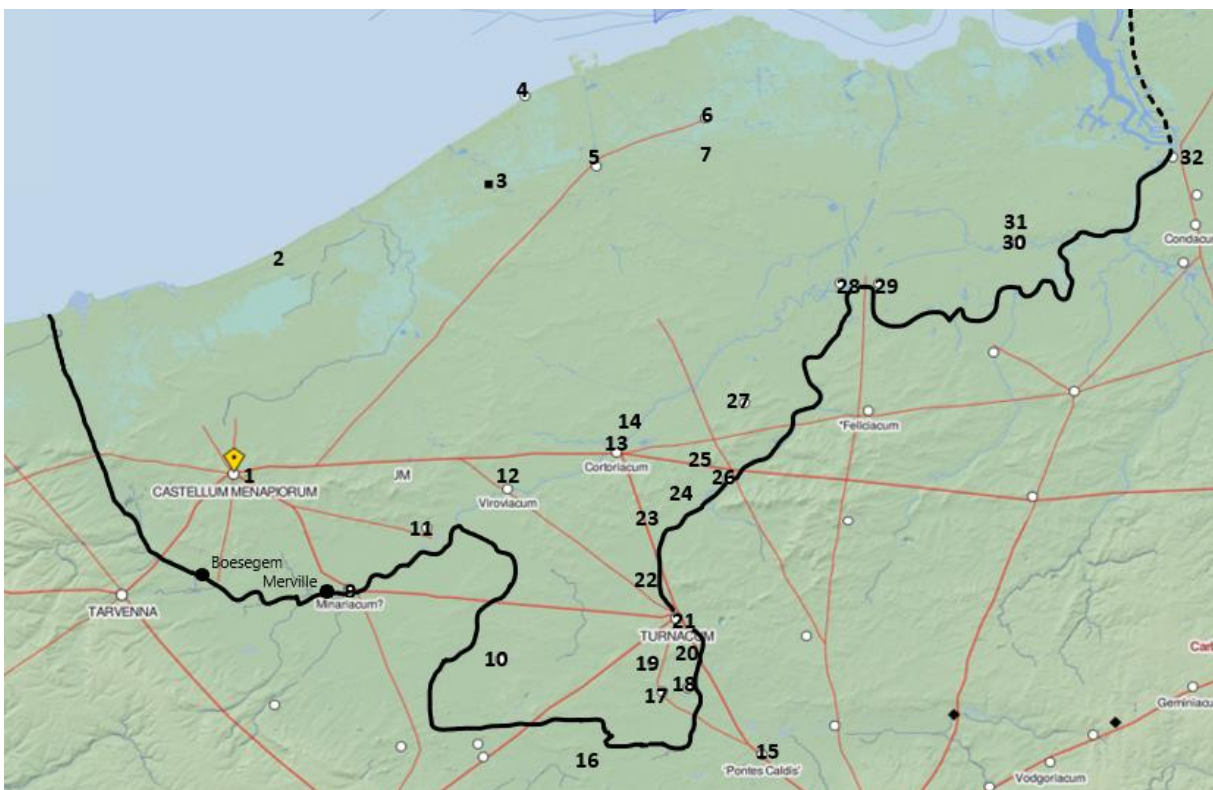
Figuur 139. De zuidelijke grens van de civitas Menapiorum volgens de hypothesen van De Laet, Leman en Derolez. Eigen bewerking van de kaart van LEMAN, 1967, 736.

Figuur 140. Afbakening van de civitas Menapiorum op basis van de historische bronnen (naar: Thoen 1989, 69). DE CLERQ, 2009, 18. Opmerking: het is in de bespreking van Thoen niet duidelijk op welke bronnen hij zich precies baseert.

1. Hypothese van De Laet (1961)

“Résumons donc les résultats auxquels nous sommes arrivés. À l’Ouest, le territoire des Ménapiens longeait la mer, depuis le *Helinium* jusqu’à l’embouchure soit de l’Yser, soit, plus probablement, de l’Aa. La frontière remontait ensuite le cours de l’un de ces fleuves. Depuis l’Est de St-Omer elle suivait une ligne jusqu’au Sud de Boeseghem où elle atteignait la Lys qu’elle suivait jusqu’à son confluent avec la Deule; elle remontait le cours de la Deule jusqu’au Sud de Carvin, passait au Sud d’Orchies, et atteignait la Scarpe qu’elle suivait jusqu’à son confluent avec l’Escaut. Elle redescendait enfin le cours de ce fleuve et par son bras principal, la Striene, elle arrivait à la Meuse; par la rive méridionale de celle-ci et du *Helinium* elle rejoignait finalement la mer. Telles sont, avec un grand degré de probabilité les limites de la civitas Menapiorum à l’époque du Haut Empire.”³³³

Figuur 141. Grenzen van de civitas Menapiorum volgens de hypothese van DE LAET, 1961.

Met bovenstaand résumé eindigt Siegfried De Laet zijn onderzoek naar de grenzen van het Menapisch gebied. Figuur 141 geeft aan hoe deze beschrijving er op kaart uitziet. Wat opvalt is de diepe inkeping in het gebied tussen Leie en Deule en verder de grote afstand waarover de grenzen samenvallen met waterlopen. Volgens deze beschrijving vallen Flines-lez-Râches (16) en Escautpont (15) buiten het Menapisch gebied. Ook het centrum van het huidige Antwerpen (32) ligt strikt gezien op de rechteroever van de Schelde en dus in het territorium van de Tungri. Enkele kritieke punten moeten in combinatie met het gedane bronnenonderzoek van dichterbij bekeken worden.

Ten eerste geeft De Laet zelf aan dat het niet zeker is of in het westen de IJzer dan wel de Aa de grens vormt. Zijn voorkeur voor de Aa steunt op twee hoofdargumenten. In de eerste plaats vernoemt hij het onderzoek van Koch uit 1950 over de regio Mempisc en de pagus Mempiscus, zoals

³³³ DE LAET, 1961, 31.

uiteengezet bij de middeleeuwse bronnen. De Laet steunt op de twee meest zuidelijke nederzettingen, Boesegem en Merville, om de Leie als grens te benoemen (Figuur 18, Figuur 141).³³⁴ Daarnaast vermeldt De Laet dat alle nederzettingen toegeschreven aan de Mempisc zich tussen de IJzer en de Leie bevinden. Dat lijkt niet te kloppen: zowel Esquelbecq (bron 77) als Merckegem (bron 79) liggen op de linkeroever van de IJzer (zie Figuur 18). Dit geeft aan dat de IJzer vermoedelijk niet de grens vormde. Het is wel opmerkelijk dat de vermelde nederzettingen steeds ten oosten van de Aa liggen. De Laet gebruikt een tweede argument om deze als grens aan te duiden: archeologisch onderzoek heeft grote gelijkenissen aangetoond tussen de nederzetting in De Panne (2) in de late La Tène-periode en een nederzetting in Vlaardingen (Zuid-Nederland). Gelijkaardige aardewerkscherven, die ook elders in het Menapisch gebied zijn opgegraven, zouden bewijzen dat beide nederzettingen tot één en dezelfde volksstam behoorden en dat bijgevolg de Aa de meest westelijke grens van de civitas Menapiorum was.

Het problematische gebruik van middeleeuwse bronnen om antieke grenzen te bepalen kwam in de inleiding van dit synthesesedeel al aan bod. Het eerste argument van De Laet kan, omwille van de geografische fout, niet als doorslaggevend beschouwd worden. Op basis van de kaart (Figuur 18) lijkt de Aa echter wel degelijk een grens te vormen. Daarnaast stelden we zelf vast dat Hem, ten oosten van Lille, aan de pagus Mempiscus wordt toegeschreven (bron 82). De grens van de pagus, en van de civitas(?), volgde mogelijk gedeeltelijk de Leie, maar moet deze op een bepaalde plaats gekruist hebben. Delmaire weerlegde in 1976 De Laets tweede argument: gelijkenissen in keramiek tussen Nederland en Vlaanderen wijzen niet meteen op bewoning door één volkstam, het zou even goed kunnen gaan om relaties van bevriende buurstammen.³³⁵ De Laets tweede argument is bovendien overbodig na de vaststelling dat Esquelbecq en Merckegem zich niet tussen de IJzer en de Leie bevinden.

Ten tweede blijkt de definitie van De Laet over de zuidelijke grens van de civitas, tussen Leie/Deule en Schelde, bijzonder vaag te zijn. De voorstellen hierover zijn tot het einde van de twintigste eeuw besproken en bijgesteld. In zijn onderzoek specificeert De Laet: “La frontière (...) remontait le cours de la Deule, par Lille, jusqu’au Sud de Carvin, traversait ensuite une région boisée au Sud d’Orchies, par le Courant de Coutiches pour longer ensuite la Scarpe par Saint-Amand-Les-Eaux jusqu’au confluent de cette rivière et de l’Escaut.”³³⁶ De Laet steunt voor deze beschrijving op het onderzoek dat Derolez uitvoerde naar de grenzen van de civitas Atrebatum en dat verder nog aan bod komt. In elk geval gaat Derolez terug op de grenzen van het bisdom Arras en zijn er opnieuw vraagtekens te plaatsen bij de projectie van deze grenzen op de oudheid.³³⁷ Bovendien blijkt de Courant de Coutiches een eerder kleine, lokale beek te zijn waarvan de loop doorheen de eeuwen zonder twijfel veranderd is. Vandaag volgt ze op meerdere plaatsen als loodrechte gracht bepaalde wegen en mondt ze net voor Tilloy-lez-Marchiennes uit in de Courant du Décours. Deze gekanaliseerde waterloop bereikt de Scarpe op zo’n zeven kilometer voor Saint-Amand-les-Eaux. Welk belang de Courant de Coutiches in de oudheid speelde voor deze regio, is dus onmogelijk te achterhalen. Het lijkt erop dat De Laet de afbakening van het territorium langs waterlopen heeft willen doortrekken, ook als dat niet meteen voor de hand lag.

³³⁴ KOCH, 1950, 19-35; DE LAET, 1961, 27-28.

³³⁵ DELMAIRE, 1976, 37.

³³⁶ DE LAET, 1961, 26.

³³⁷ DEROLEZ, 1958, 505-506.

Ten derde wordt de Schelde bij elke bespreking aangeduid als oostelijke grens van de *civitas Menapiorum*. De Laet haalt hiervoor het onderzoek van Faider-Feytmans naar de Nervii aan, dat verder aan bod komt.³³⁸ Hoewel er geen antieke bronnen als bewijs voor deze grens zijn, lijken de grotere nederzettingen langs de Schelde (zie Figuur 134) belangrijke handelscentra en plaatsen van uitwisseling. Voor de Schelde brengt De Laet wel de oude loop in rekening: langs de Striene stroomde deze in de Maas en bereikte via het Helinium (de delta van Rijn en Maas) de Noordzee.³³⁹

Samengevat geeft de hypothese van De Laet een goede eerste aanzet tot het bepalen van de grenzen van het Menapisch gebied. Middeleeuwse bronnen zijn heel vaak de enige informatie ter beschikking, alhoewel ze niet altijd te betrouwen zijn. Het gebruik ervan is noodzakelijk, maar moet met de nodige voorzichtigheid gebeuren. Waarom hij de grenzen precies wil laten samenvallen met oude en nieuwe waterlopen, geeft De Laet nergens aan. Het lijkt makkelijk om hierop grenzen te baseren, zeker omdat grotere stromen in de oudheid misschien moeilijk over te steken waren, maar anderzijds was het water een zeer vlotte manier voor transport en in die functie minder geschikt als grens. Zeker naar het zuiden van de *civitas Menapiorum* toe kunnen ook geografische elementen zoals bossen en heuvels een belangrijke rol gespeeld hebben. Deze zijn door De Laet allerm minst in rekening gebracht.

2. Hypothese van Leman (1967)

“La limite géographique correspond à celle qui joint les sites au toponyme révélateur: lieu présumé du Fines Atrebatum, Fins-Lille, la Haute Borne, Notre-Dame de Bonne Fin. En y regardant de plus près, avec toute la prudence qui s’impose, cette limite peut être considérée comme la frontière méridionale de la cité des Ménapiens. On la tracera de Neuve-Chapelle à Santes, où elle se confond avec la voie gauche de la Deûle, jusqu’au bourg de *Fins-Lille*. Elle rejoint ensuite la Chapelle aux Arbres, par la Haute Borne d’Annapes. De la Chapelle aux Arbres, deux tracés sont possibles: soit par le diverticule Cysoing-Hollain sur l’Escaut, où se dresse la “Pierre Brunehaut”, soit par Bourghelles, Bachy, et le ruisseau de l’Elon qui se jette à St-Amand dans l’Escaut.”³⁴⁰

In 1967 stelde Pierre Leman een grondige correctie van de zuidelijke grenzen van het Menapisch gebied voor. Hij deed dit op basis van archeologisch en toponymisch onderzoek in de regio’s rond Lille en Valenciennes. In zijn werk presenteert hij in de eerste plaats een inventaris van de onderzochte sites (weergegeven op Figuur 139) om daar vervolgens enkele conclusies uit te trekken. Voor de beschrijving per site verwijzen we naar bladzijden 721-733 van zijn publicatie. Zoals te lezen in de geciteerde passage, baseert Leman zijn grens op de toponymie. Het loont de moeite om enkele toponymische vaststellingen van dichterbij te bekijken.

Interessant is dat Leman dieper in gaat op Fines Atrebatium (site 8), vermeld op de mijlsteen van Tongeren (bron 85) en reeds besproken. Leman beschrijft de historiciteit van het gehucht Fins in de middeleeuwse parochie St-Maurice (Lille), maar verwerpt deze locatie meteen als mogelijkheid voor Fines Atrebatium. Hij acht het wel mogelijk dat Fines op een andere grens duidt. Rouge-Croix,

³³⁸ FAIDER-FEYTMANS, 1952, 356.

³³⁹ TM Geo 56991.

³⁴⁰ LEMAN, 1967, 737-738.

voorgesteld door P. Pietresson de Saint-Aubin, is omwille van zijn ligging op ongeveer dertig kilometer van Cassel volgens Leman wel degelijk een mogelijke optie. Afgezien van deze ligging haalt Leman geen verdere elementen aan om Rouge-Croix (Neuve-Chapelle) met Fines Atrebatium te identificeren.³⁴¹

Leman geeft geen verklaring waarom hij vanuit Neuve-Chapelle de grens in oostelijke richting naar Santes trekt. Het lijkt erop dat dit de kortste lijn richting de Deule is, maar het bereiken van het water zou zeker ook noordelijker of zuidelijker gesitueerd kunnen worden. Fins (Lille) neemt hij op in zijn grens door deze stroomafwaarts de Deule te laten volgen. Als we dit vergelijken met de grens van de Laet, lijkt het hierboven besproken grensdeel toch vooral gekunstel om zowel het vermeende Fines Atrebatium als Fins te kunnen opnemen. La Chapelle aux Arbres ligt in het midden van de brede vlakte tussen Bouvines en Cysoing. De reden waarom Leman deze in rekening brengt, is omdat ze gewijd is aan Notre-Dame de Bonne Fin. Bovendien ligt ze aan een antieke weg richting Tournai. Belangrijke kanttekening: de toewijding van de kapel aan Notre-Dame de Bonne Fin gebeurde pas bij de heropbouw in 1934, nadat ze in 1794 vernield was.³⁴² Een continue link met de oudheid is ver zoek. Nog kort vermeldt Leman dat Bouvines op de scheiding ligt tussen een wijds plateau in het noorden en uitgestrekte bossen in het zuiden; een duidelijke geografische grens.

Tot slot zijn er in Lemans hypothese vanaf Bouvines twee mogelijkheden: de grens loopt langs een vermoedelijk antieke weg tussen Cysoing en Hollain (Brunehaut) tot aan de Schelde; of ze volgt zuidelijker de loop van de Elnon, die ter hoogte van Saint-Amand-les-Eaux zou samenvloeien met de Schelde.³⁴³ Merk op dat ook De Laet Saint-Amand vermeldt, maar Leman maakt een geografische fout: de Elnon vloeit samen met de Scarpe, niet met de Schelde. Uit de archeologische vondsten is gebleken dat het gebied waarin Bléharies (18) en Bruyelle (20) gelegen zijn, al in de eerste eeuw n.C. goed ontwikkeld was. De aanwezigheid van de Romeinse weg Cysoing-Hollain zou dit kunnen verklaren. Waarom dit dan precies een grens zou geweest zijn, blijft een moeilijke vraag. De Elnon, die vandaag gedeeltelijk de grens tussen Frankrijk en België vormt, is net als de Courant de Coutiches een kleinere waterloop die in de loop van de tijd sterk veranderd kan zijn.

De zuidelijke grens van het Menapisch gebied volgens Leman vertoont minder de diepe inkeping zoals die bij De Laet te zien was. Daarnaast focust Leman veel meer op de geografie van het gebied, een element dat zeker een rol gespeeld kan hebben. Hij geeft ook meer argumenten waarom hij de zuidelijke grens op dergelijke manier tekent. Hoewel de verklaring van de toponiemen nooit helemaal waterdicht is, geven vooral de plaatsnamen met 'fin' een goede mogelijke aanwijzing van een antieke demarcatielijn. Fins in Lille past op die manier in de hypothese van zowel Leman als in die van De Laet. Het bosachtige gebied tussen de Deule en de Scarpe blijft echter problematisch. Verschillende toponiemen zoals Templemars, Famars en ook Flines-lez-Râches (16) met haar vermeende heiligdom duiden op een religieuze zone die gelinkt kan worden aan een grensgebied. Maar tot op vandaag lijkt het door beperkte kennis onmogelijk om de zuidelijke grens af te bakenen hetzij op basis van de waterlopen, hetzij op basis van de antieke wegen.

³⁴¹ PIETRESSON DE SAINT-AUBIN, 1938, 292-301; LEMAN, 1967, 735.

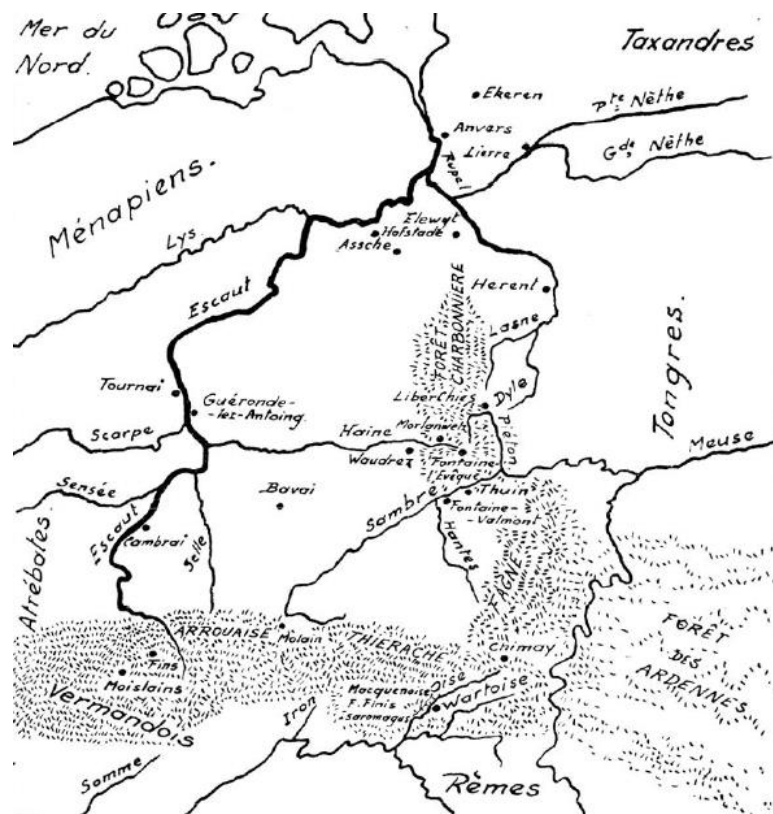
³⁴² *Nord Découverte*, 18.06.2016.

³⁴³ LEMAN, 1967, 737-738.

3. Bijdrage van Faider-Feytmans (1952)

De archeologe Germaine Faider-Feytmans publiceerde in het midden van de twintigste eeuw een groot aantal artikels met betrekking tot de Romeinse archeologie in Noord-Frankrijk en België. In haar onderzoek naar de grenzen van de civitas Nerviorum droeg ze impliciet bij aan de kennis over de civitas Menapiorum, de westelijke burenen van de Nervii. Faider-Feytmans benadrukt het probleem van de middeleeuwse bronnen en bisdommen en springt hier dan ook zeer voorzichtig mee om. Hoewel ze de gewijzigde begrenzing tussen de vroege en de late keizertijd belicht, is ze ervan overtuigd dat de Schelde de enige grens was die doorheen de hele keizertijd constant bleef.³⁴⁴ Deze overtuiging nam De Laet van haar over, zoals eerder aan bod kwam.

Om de Schelde als grens aan te duiden geeft Faider-Feytmans enkele argumenten, waarbij ze steeds verder terug in de tijd gaat. Ten eerste was de Schelde de meest westelijke grens van het Heilig Roomse Rijk en scheidde de rivier ook de bisdommen Cambrai en Tournai. Ze wijst er daarbij op dat de grenzen van het bisdom Tournai dan wel mogen samenvallen met die van de civitas Turnacensium, maar dat dit daarom niet het geval hoeft te zijn voor de civitas Menapiorum. Een ander argument om de Schelde als antieke grens te beschouwen, vindt ze in de plaats Guéronde-lez-Antoing. Guéronde ligt op ongeveer vijf kilometer ten zuidoosten van

Figuur 142. Territorium van de Nervii. FAIDER-FEYTMANS, 1952, 342.

Tournai en op een kilometer van de rechteroever van de Schelde. De plaatsnaam zou teruggaan op het Keltische equoranda, met de betekenis 'grens van water'. Bovendien ligt Guéronde-lez-Antoing dicht bij de samenvloeiing tussen Schelde en Scarpe en zou de locatie niet alleen de grens tussen Nervii en Menapii kunnen aanduiden, maar ook tussen Nervii, Menapii en Atrebatens. Als we Guéronde aanduiden op de kaart (Figuur 139), sluit de hypothese van Leman hierbij aan. Tot slot geeft Faider-Feytmans aan dat de Schelde vermoedelijk steeds een brede rivier met moerassige oevers is geweest. Ondanks haar veranderende loop, vormt ze op die manier een goede natuurlijke grens. De exacte geografische ligging van die grens is omwille van het verloop zeer moeilijk tot onmogelijk te bepalen.³⁴⁵

De bijdrage van Faider-Feytmans is belangrijk voor de oostelijke demarcatielijn van het Menapisch gebied. Hoewel er geen harde bewijzen voor zijn, aanvaarden de onderzoekers na haar het

³⁴⁴ FAIDER-FEYTMANS, 1952, 344.

³⁴⁵ FAIDER-FEYTMANS, 1952, 356-358.

voorstel om de Schelde als grens te zien. Of Guéronde werkelijk het equivalent van een modern drielandpunt vormde is twijfelachtig, maar het toponiem kan zeker wijzen op een (water)scheiding tussen de civitas Menapiorum en de civitas Nerviorum. In haar onderzoek gaat Faider-Feytmans ook dieper in op de regio Taxandria, ten noorden van het huidige Antwerpen. Omwille van de ligging op de rechteroever van de Schelde en het moeilijk historisch verloop van de rivier is deze regio hier buiten beschouwing gelaten, maar de vaststellingen van Faider-Feytmans zijn zeker interessant voor verder onderzoek naar het noordelijk deel van de civitas Menapiorum.

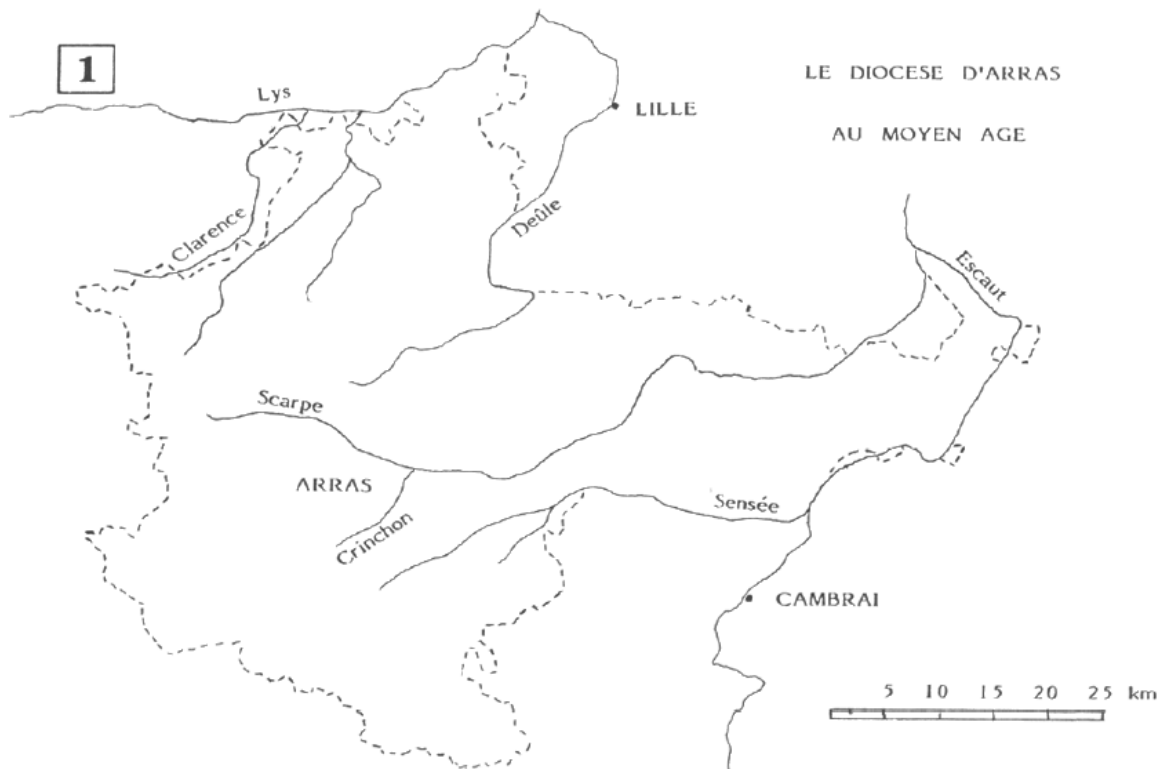
4. Bijdrage van Derolez (1958)

Derolez leverde slechts een kleine bijdrage voor de kennis van de Menapische grenzen, maar voor de volledigheid vermelden we hem hier toch. Hij is bovendien belangrijk voor de bijdrage van Delmaire die verder aan bod komt. Zoals de meeste onderzoekers uit zijn tijd steunde Derolez op de middeleeuwse bisdommen om de grenzen van de civitas Atrebatum te bepalen. De Atrebatos leefden ten zuiden van de Menapii en deelden met de Menapii dus hun noordelijke grens. Deze grens tussen het bisdom Tournai en het bisdom Arras liep in de middeleeuwen enkele kilometers ten zuiden van de Leie (zie Figuur 143). Ter hoogte van Sailly-sur-la-Lys bereikte ze het water en liep stroomafwaarts verder tot Armentières. Daar boog de grens tussen de bisdommen af naar het zuiden tot aan de Deule, vervolgde richting de Courant de Coutiches, stak de Scarpe over en omvatte Saint-Amand-les-Eaux vooraleer noordwaarts verder te lopen richting Schelde.³⁴⁶

Tussen deze beschrijving en de antieke periode zouden echter verschillende wijzigingen plaatsgevonden hebben. Zo stond bisschop Gislebert van Tournai-Noyon in 782 de abdij van Marchiennes, net ten oosten van Flines-lez-Raches, en enkele andere kerken af aan Arras, in ruil voor Saint-Amand-les-Eaux. Ook de regio ten zuiden van de Leie, La Gorgue, zou eerst deel uitgemaakt hebben van het bisdom Arras. Deze wijzigingen in rekening gebracht, blijken de grenzen grotendeels overeen te komen met de waterlopen.³⁴⁷ Derolez tekent dan ook de zuidelijke grens van de Menapii zoals op Figuur 139. Zijn demarcatielijn tussen Leie en Deule lijkt net zoals bij de vorige hypothesen vrij arbitrair en is, steunend op de grens van het bisdom, niet overtuigend. De Leie en de Schelde vormen zeker mogelijke grenzen, maar vaststaand bewijs is er niet.

³⁴⁶ DEROLEZ, 1958, 505-506.

³⁴⁷ DEROLEZ, 1958, 505-506.

Figuur 143. Het bisdom Arras in de middeleeuwen. DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 706.

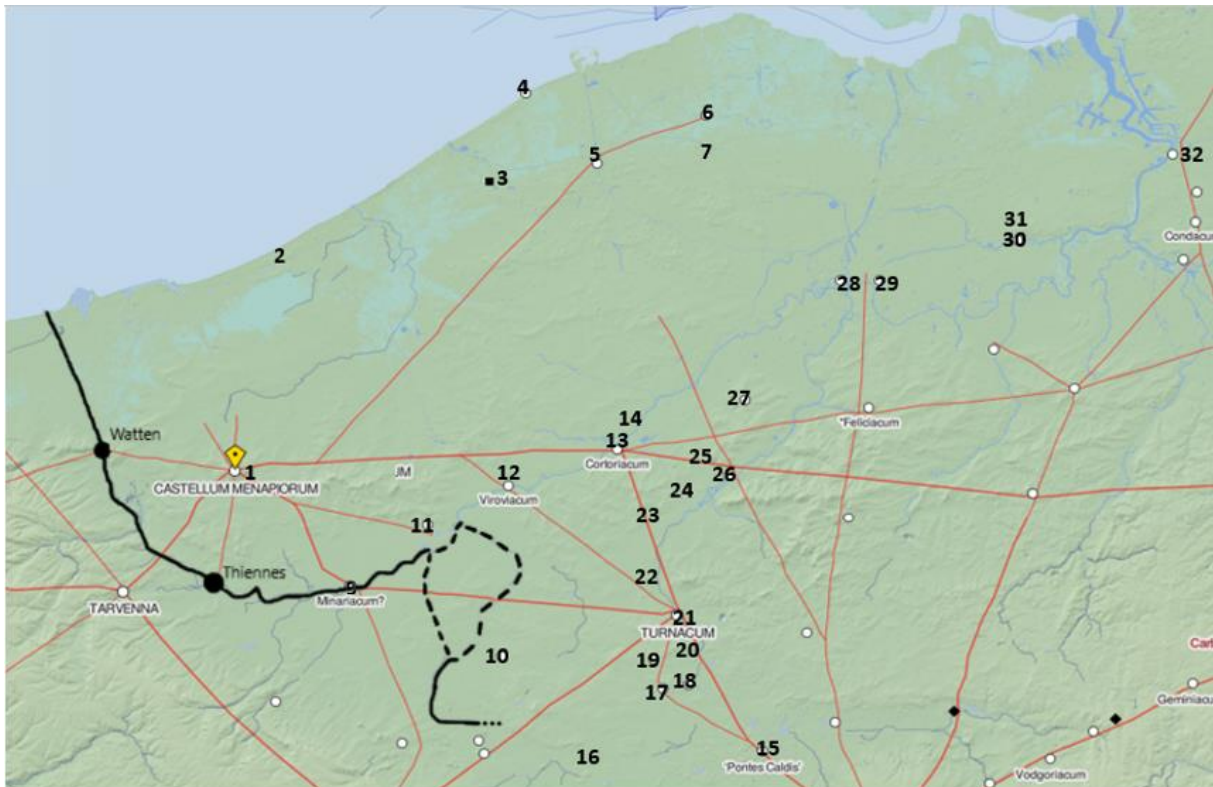
5. Bijdrage van Delmaire (1976 en 1990)

In 1976 voerde Roland Delmaire uitgebreid onderzoek naar de oostelijke grens van de civitas Morinorum. Deze grens, gedeeld met de Menapii, werd eerder door De Laet besproken, maar kon niet definitief vastgelegd worden. Delmaire ondernam hiertoe een eerbiedwaardige poging. In 1990 stelde hij samen met zijn broer Bernard Delmaire een momenteel laatste nieuwe hypothese op over de zuidelijke grens van de civitas Menapiorum. Dit deden de broers in hun onderzoek naar de civitas Atrebatum, sterk gericht op middeleeuwse én antieke bronnen en daarom bijzonder waardevol. Bovendien gaan ze ook dieper in op de hypothesen van Derolez, De Laet en Leman. Beide bijdrages van Roland Delmaire zullen aan bod komen om hierna een voorlopig besluit over de grenzen te kunnen nemen.

5.1. De westelijke grens met de Morini (1976)

“Nous considérerons donc les frontières de la Morinie dans leur fixation post-augustéenne, celles de l’époque impériale, que nous avons cru pouvoir établir ainsi: le cours de l’Aa de la mer à Watten (cours qui était sans doute un peu plus à l’est que le cours actuel), puis les forêts marécageuses de Clairmarais et de Nieppe: le site d’Ham est dans le pagus Mempiscus mais Watten, Boeseghem sont situés tantôt en Morinie tantôt en Ménapie et Eblinghem et Thiennes sont dans le pagus de Théroüanne, ce qui montre que la frontière devait être assez mal fixée dans ces régions fort difficiles d’accès et peu fréquentées avant le moyen âge. La frontière atteint le Lys à Thiennes, là où le cours de la rivière

commence à devenir navigable: il est à remarquer que Thiennes est relié par une route romaine directe à Cassel. (...) A partir de là, la Lys forme limite jusqu'à son confluent avec la Clarence."³⁴⁸

Figuur 144. De grenzen van de civitas Menapiorum volgens de hypothese van DELMAIRE, 1976 en 1990.

In zijn onderzoek uit 1976 benadrukt Delmaire in de eerste plaats dat de Morini en de Menapii met zekerheid buren waren. Dit wordt bevestigd door Strabo in bron 27. Ook de dubbele inscriptie van salinatores (Menapiorum: bron 42; Morinorum: TM 517528) wijst op een gedeelde activiteit. Het is belangrijk hier al te vermelden dat de beschrijving van Ptolemaeus (bron 32) fout is. De Menapii woonden tijdens de keizertijd in geen geval aan de Maas, met de Tungri tussen hen en de Morini in.³⁴⁹ Een ander belangrijk aspect is het gegeven dat zowel Morini als Menapii aan de grenzen van het rijk, sc. aan de Noordzeekust, gesitueerd worden. Beide civitates hebben als noordelijke grens bijgevolg de Noordzee.

Na een grondige analyse van de antieke bronnen betreft Delmaire ook enkele middeleeuwse teksten. Net zoals Koch en De Laet gaat hij dieper in op het probleem van de pagi. Eerder kwam aan bod dat het bisdom Thérouanne in het oosten ook de pagus of regio (?) Mempiscus omvatte. Nog belangrijker is echter dat Delmaire een diploma van Karel de Kale (823 – 877 n.C.) citeert (bron 71). Daarin wordt gezegd dat het gebied van de Menapii nu 'Mempisc' genoemd wordt. En aangezien de regio (?) Mempisc zich uitstrekte tot aan de Aa, zou dat voor de civitas Menapiorum ook het geval geweest zijn. Delmaire vermeldt ook bron 73 en 78 waarin Merville en de IJzermonding binnen het Menapisch gebied gesitueerd worden.³⁵⁰ Met een laatste middeleeuws citaat (bron 74) preciseert Delmaire het territorium van de Menapii.³⁵¹ Als, zoals Delmaire veronderstelt, de rivier Enula

³⁴⁸ DELMAIRE, 1976, 49-50.

³⁴⁹ DELMAIRE, 1976, 46.

³⁵⁰ DELMAIRE, 1976, 48, 62.

³⁵¹ DELMAIRE, 1976, 48.

overeenkomt met de Aa tussen de zee en Watten, is hiermee voldoende aangetoond dat deze rivier de grens tussen de civitas Morinorum en de civitas Menapiorum vormde.³⁵²

In de geciteerde passage beschrijft Delmaire verder de grens lopend langs de bossen van Clairmarais en Nieppe. Jammer genoeg geeft hij hier geen enkel argument voor en is het niet te achterhalen waarom hij precies hier een grensgebied ziet. Hij geeft zelf als verklaring dat de grens in deze moeilijk toegankelijke regio misschien niet concreet vastgelegd was, maar dat is niet meteen overtuigend. Het lijkt erop dat er momenteel te weinig aanknopingspunten zijn voor een definitieve bepaling. Thiennes, vanaf waar de Leie bevaarbaar was, ligt aan een Romeinse weg tussen Castellum (site 1) en Tarvenna en zou om die redenen een grenspunt vormen. Voor de Leie als demarcatielijn steunt Delmaire op Derolez en De Laet. Dit grensdeel is hierboven voldoende behandeld. Hoewel de westelijke grens die Delmaire voorstelt zeker plausibel is, levert hij, wat betreft het deel tussen de Aa en de Leie, te weinig argumenten om echt overtuigend te zijn.

5.2. De zuidelijke grens met de Atrebatos (1990)

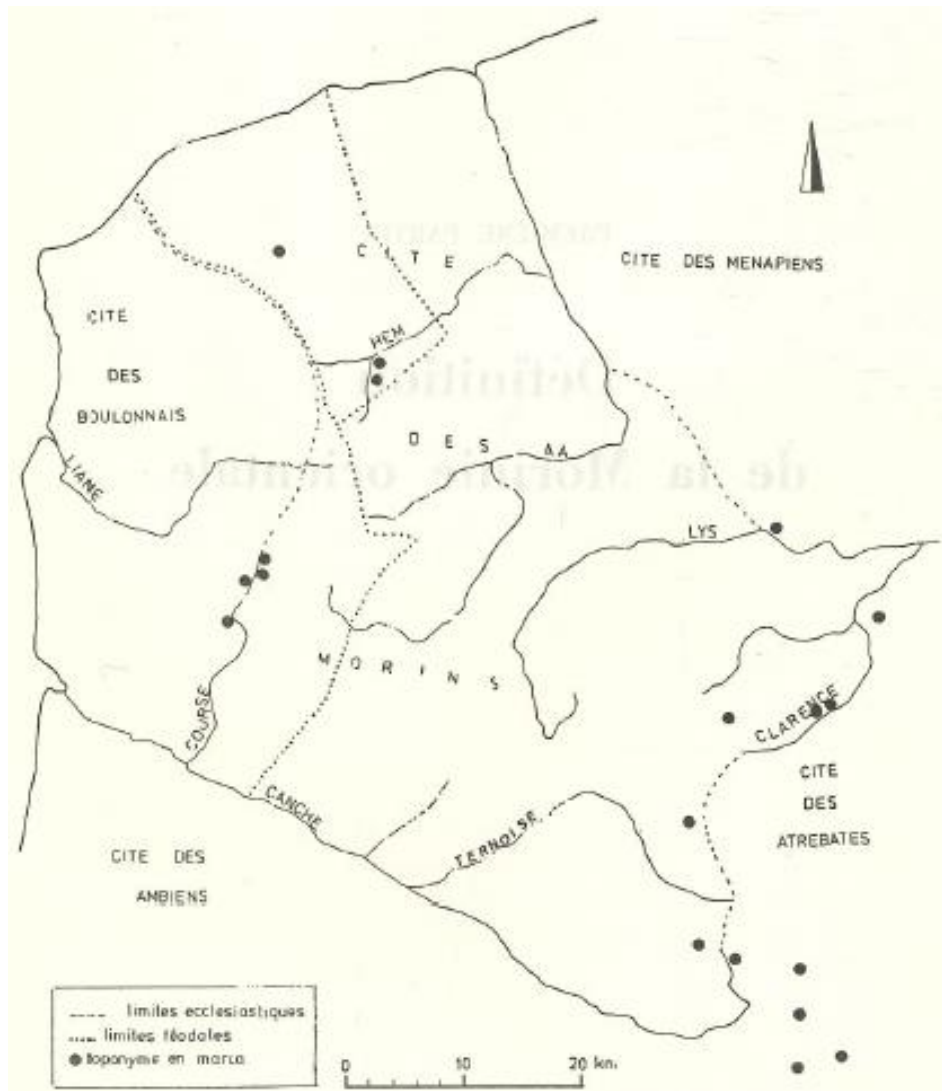
Net zoals Derolez in 1958 onderzochten Bernard en Roland Delmaire in 1990 de grenzen van de civitas Atrebatum. Hiervoor steunen ze op uitgebreid onderzoek van de middeleeuwse kerkelijke en administratieve bronnen, aangevuld met toponymisch onderzoek. Vooral de evaluatie van eerdere hypothesen die ze hier en daar aanstippen en de nieuwe toponymische inzichten zijn interessant voor de civitas Menapiorum. Zoals vermeld bij Derolez situeert de civitas Atrebatum zich ten zuiden van de Menapii en hebben beide stammen een gemeenschappelijke grens in het moerassige en bosrijke gebied tussen Leie en Schelde.

Delmaire vestigt de aandacht op twee sites met de naam Fin(e)s. Ten eerste gaat hij dieper in op het antieke Fines Atrebat(i)um (site 8). Op basis van de afstanden in het *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* (bron 86) identificeert hij in eerste beweging het antieke Minariacum met Estaires (site 9), gelegen op de grens van de bisdommen Arras en Thérouanne. De gevonden Gallo-Romeinse resten bewijzen het bestaan van een nederzetting op deze plaats. Omdat het verschil in afstand met Cassel vermeld op de mijlsteen (14 leugae, ca. 30,8 km) en in het *Itinerarium* (11 m.p., ca. 24,2 km) veroorzaakt kan zijn door een corrupte overlevering, is Minariacum volgens Delmaire mogelijk ook het antieke Fines Atrebatum. Zijn tweede optie ligt dicht bij Arras, zuidelijker op de route. Het gaat om Rouge-Croix, de plaats die eerder al meermaals aan bod kwam. Naast de goede ligging citeert Delmaire ook een pauselijke akte uit de twaalfde eeuw (zie Fines Atrebatium).³⁵³ Zoals vermeld is de formulering echter te vaag om er te kunnen vanuit gaan dat het hier om een grenssteen uit de oudheid gaat.

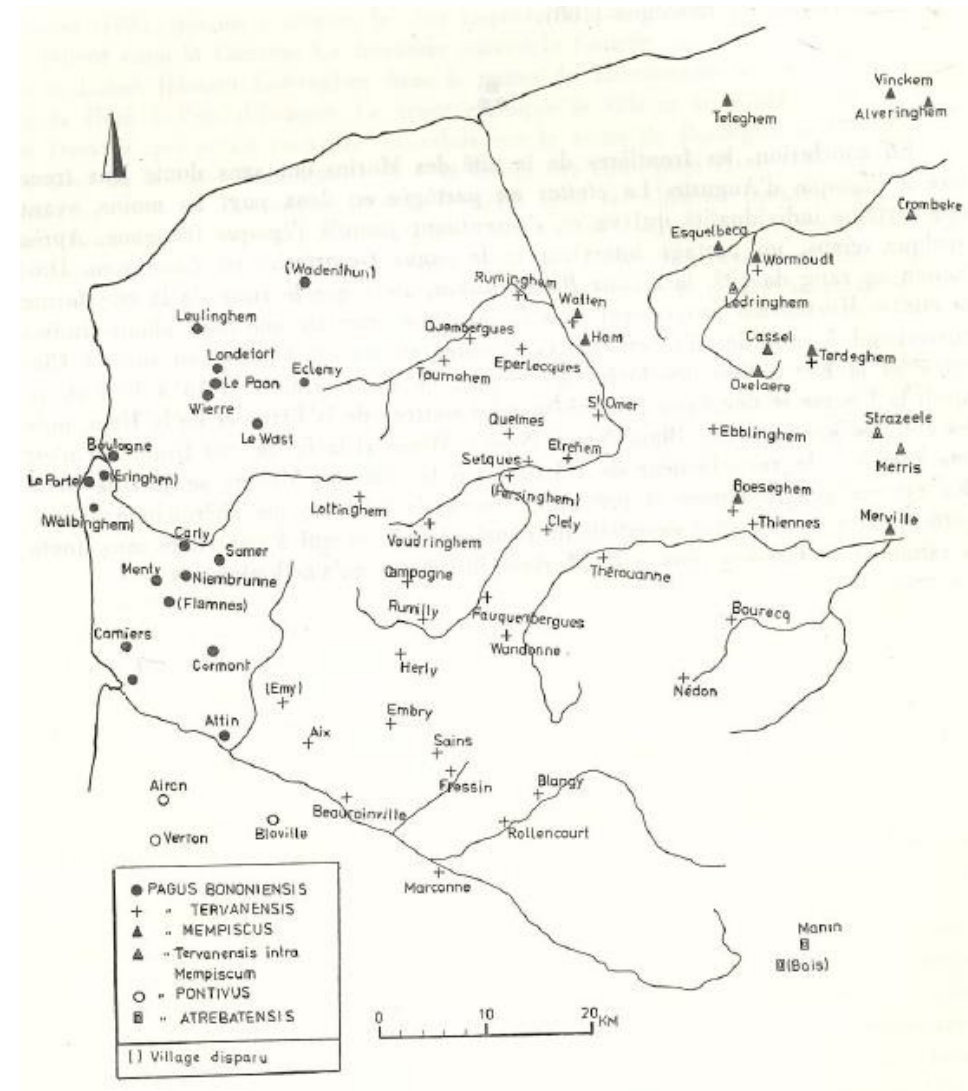
Een tweede site met de naam Fin(e)s kwam ook al bij Leman aan bod: Fins in de parochie St-Maurice, Lille. Delmaire verwijst naar de eerste en mogelijk enige attestatie ervan in een document van Boudewijn V van Vlaanderen (1012 – 1067) als nederzetting op de rechteroever van de Deule. Hoewel de naam mogelijk naar een grens verwijst, valt hier de discrepantie met de grens van het bisdom Arras op (zie Figuur 143). Steunend op de begrenzing volgens De Laet zou men kunnen afleiden dat het toponiem Fins een overblijfsel is uit de tijd dat de civitas Atrebatum zich uitstrekte tot aan de samenloop van Leie en Deule, waarna later de civitas Menapiorum / Turnacensium zich uitbreidde tot

³⁵² DELMAIRE, 1976, 48.

³⁵³ DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 701-704.

Figuur 145. Civitas Morinorum. DELMAIRE, 1976, 36.

Figuur 146. De pagi van de Morini en de buurregio's. DELMAIRE, 1976, 56.

ze de grenzen bereikte van de middeleeuwse bisdommen. Een andere verklaring biedt de hypothese van Leman waarbij er een duidelijke discontinuïteit is tussen de grenzen van de civitates in de oudheid en die van de middeleeuwse bisdommen.³⁵⁴ Hier is het nuttig om erop te wijzen dat Fins ook een ander einde of een andere grens kan aangeven: die van een dorp, een parochie of zelfs een straat. Ondanks het Latijnse toponiem hoeft de betekenis niet terug te gaan tot in de oudheid.

Pas verder in het artikel waagt Delmaire zich aan een evaluatie van de vermelde hypothesen. Leman steunt, zoals we hierboven aanhaalden, te veel op moderne toponiemen en plaatst bovendien met zijn grens Armentières in de civitas Menapiorum, terwijl de (middeleeuwse) bronnen de stad toeschrijven aan de pagus Atrebatensis. De hypothese van De Laet is dus volgens Delmaire te verkiezen boven die van Leman. Daar voegt hij nog een argument aan toe: de route tussen Minariacum en Turnacum zoals beschreven in het *Itinerarium* (bron 86) zou perfect ter hoogte van Fins de Deule kunnen oversteken en daarmee een extra dimensie geven aan het toponiem. Fins verwijst volgens Delmaire namelijk altijd naar een punt of rotepост waarbij de reiziger van de ene civitas of provincia naar de andere overgaat. Hij haalt daarvoor ad Fines tussen Durocortorum (Reims) en Augusta Suessionum (Soissons) op de mijlsteen van Tongeren (bron 85) aan en het vierde-eeuwse *Itinerarium Burdigalense* (TM Work 4183) waarin een onbekende reiziger systematisch de grenzen of fines aanduidt die hij op zijn reis tussen Bordeaux en Jeruzalem oversteekt.³⁵⁵

Delmaire besluit: “Nous ne pouvons donc trancher définitivement la question des frontières de la cité des Atrébates dans sa partie nord-est: si nous sommes assurés qu’elle passait un peu au sud d’Estaires (voire peut-être même qu’elle suivait la Lys sur sa rive droite si l’on admet que les distances des itinéraires sont toujours approximatives) et englobait Armentières dans la cité, ce qui implique que la limite était la Lys entre ces deux villes, la présence d’un toponyme Fines à Lille sur une route qui est sans doute celle d’Estaires à Tournai confirmait que la frontière est bien ensuite celle du diocèse, ou le cours de la Deûle à partir de son confluent avec la Lys.”³⁵⁶ Ondanks alle argumenten blijft de precieze grens van de civitas Menapiorum tussen de Leie en de Schelde ook voor Delmaire onzeker.

6. Eigen hypothese

Alle antieke bronnen en moderne studies zijn aangereikt om tot een besluit over de grenzen van de civitas Menapiorum te komen. Uit Caesars beschrijvingen (bron 4-7) is duidelijk dat de Menapii niet altijd op de plaats woonden waar we hen nu situeren. Tijdens en na zijn veldtocht in Gallia blijkt er een herschikking van de stammen te hebben plaats gevonden en waren de Menapii in de eerste plaats sterk verbonden met de Morini (bron 8, 19, 20, 27, 30) en in de tweede plaats met de Noordzee (bron 18, 20, 27, 33).³⁵⁷ De situering van de Menapii in het huidige Noord-Frankrijk en aan de Belgische Noordzeekust mag als zeker beschouwd worden. Hoe ver het gebied zich landinwaarts uitstreckte blijft een van de moeilijkste te beantwoorden vragen. Over de oost- en westgrens zijn de meeste onderzoekers het eens, hier en daar zelfs ondersteund door de antieke bronnen.

³⁵⁴ DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 705.

³⁵⁵ DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 702, 715.

³⁵⁶ DELMAIRE en DELMAIRE, 1990, 715.

³⁵⁷ DE CLERCQ, 2009, 129-130.

De bevestiging dat de Menapii en de Morini een gemeenschappelijke grens hadden, is te vinden bij Strabo (bron 27). Omdat Tarvenna en Castellum (site 1) de belangrijkste steden genoemd worden van respectievelijk de Morini en de Menapii (bron 32), moet de demarcatielijn tussen deze twee nederzettingen getrokken worden. Een natuurlijke grens in deze regio is de rivier de Aa. Deze wordt dan ook algemeen aanvaard als antieke scheiding tussen beide civitates. De middeleeuwse situering van nederzettingen in de (pagus) Mempiscus uitsluitend ten oosten van de Aa is een extra argument om de rivier als grens te aanvaarden (Figuur 18).³⁵⁸ Dit is niet onlogisch, maar blijft voor de oudheid slechts een hypothese zolang er geen bevestiging komt vanuit de antieke bronnen. Ook op archeologisch vlak is de hele regio weinig onderzocht. Nieuwe studies naar de nederzettingen langs de Aa zouden kunnen helpen om te bepalen of dit een grensregio was. De hypothese van de IJzer als grens lijkt onaanvaardbaar gezien de ligging ten opzichte van Castellum. Bovendien was er op die manier met de antieke kustlijn een groot stuk niemandsland net ten noorden van Castellum (Figuur 140).

Verder zuidelijk is eveneens het argument van de pagus Mempiscus gebruikt om Boesegem, Thiennes en Merville aan de civitas Menapiorum toe te schrijven.³⁵⁹ Zo komt men aan een nieuwe demarcatielijn: de Leie. De Leie komt niet in de literaire bronnen voor en op de *Tabula Peutingeriana* (bron 87) lijkt ze verward te zijn met de Schelde. Toch vormde de rivier een belangrijke verbinding tussen Viroviacum (site 12), Cortoriacum (site 13), Harelbeke (site 14), Gent (site 28) en de nederzettingen langs de Schelde. Indien we de Leie als grens aanvaarden, blijft de vraag vanaf welk punt op de Leie de grens begon. De Laet heeft Boesegem geopperd, Delmaire Thiennes.³⁶⁰ Omdat een Romeinse weg vanuit Cassel de Leie bereikt in Thiennes (zie Figuur 144), valt deze mogelijkheid te verkiezen. Over de grens tussen het verlaten van de Aa en het bereiken van de Leie, is door het gebrek aan materiaal niets te zeggen.

Er heerst consensus om vanaf een bepaalde plaats de Leie stroomafwaarts te volgen, dit algemeen op basis van de middeleeuwse scheiding tussen de bisdommen van Thérouanne en Arras. Hoe ver de Leie gevolgd wordt, blijft een heikel punt. Slechts tot Estaires / Minariacum (site 9) (Leman), tot in Armentières (Derolez) of tot aan de samenvloeiing met de Deule (De Laet)? Deze laatste optie is het meest aanvaard, maar zorgt ook voor een vreemde, diepe inkeping in het territorium van de civitas. De weg tussen Minariacum (site 9) en Turnacum (site 21) die onder Augustus is aangelegd zou eveneens een scheidingselement kunnen zijn. Uitgebreider onderzoek hiernaar, waartoe Delmaire een aanzet gaf, zal zeker kunnen bijdragen aan de bepaling van de demarcatielijn.

Vervolgens zou de grens de Deule bereiken aan haar monding in de Leie (De Laet), ter hoogte van Fins (Leman) of nog verder zuidelijk op basis van de middeleeuwse bisdommen (Derolez). Ook hier vormt de overgang naar de volgende rivier, de Scarpe of Schelde, een probleem. Twee besproken sites kunnen betrokken worden bij het onderzoek: Seclin (site 10) en Flines-lez-Râches (site 16). Slechts in de hypothesen van Derolez en De Laet bevindt Seclin zich in het gebied van de Menapii. Zoals eerder opgemerkt kende Seclin een uitzonderlijk lange continuïteit in de bewoning, nergens anders in de civitas waargenomen. Bovendien lijkt er van een verval aan het einde van de tweede eeuw en in de tweede helft van de derde eeuw geen sprake. Dit zou er kunnen op wijzen dat Seclin (geografisch) tot een ander gebied behoorde dan de overige nederzettingen, maar is niet dwingend. De nederzetting in Flines-lez-Râches daarentegen kon amper gedateerd worden. Door haar ligging tussen de Courant de

³⁵⁸ DELMAIRE, 1976, 48.

³⁵⁹ KOCH, 1950, 19-35; DE LAET, 1961, 27-28.

³⁶⁰ DE LAET, 1961, 31; DELMAIRE, 1976, 50.

Coutiches in het noorden en de Scarpe in het zuiden heerst er grote onduidelijkheid om Flines op te nemen in de civitas Menapiorum. Opnieuw zijn er te weinig gegevens om een definitief besluit te nemen. Een vrij rechte demarcatielijn tussen de Deule en de bron van de Courant de Coutiches (Figuur 141) is de makkelijkste oplossing, maar zeker niet het meest overtuigend.

Waar de grens van de civitas Menapiorum lag in het vandaag bosrijke Parc Naturel Régional Scarpe-Escaut blijft een onbeantwoorde vraag. De meest uiteenlopende opties zijn gegeven: van de mogelijk antieke weg tussen Fins en Guéronde-lez-Antoing in het noorden tot de Scarpe in het zuiden. De onzekere loop van de kleine Courant de Coutiches is een extra bemoeilijkende factor. De antieke productiecentra in Howardries (site 17), Bléharies (site 18) en Taintignies (site 19) en de villa van Bruyelle (site 20) stonden in sterke verbinding met Turnacum (site 21), waardoor ze waarschijnlijk tot het territorium van Turnacum (met als zuidelijke grens de Scarpe?) en dus van de Menapii gerekend mogen worden. Saint-Amand-les-Eaux lijkt een locatie om rekening mee te houden: gelegen aan de Scarpe waar vermoedelijk een Romeinse weg vanuit Turnacum de rivier kruiste zou de grens via de Courant de Coutiches of langs de Scarpe Saint-Amand bereikt kunnen hebben. Ook Guéronde-lez-Antoing, te situeren net boven de samenvloeiing van Scarpe en Schelde, kan een aanknopingspunt zijn. Het toponiem, afgeleid van het Keltische equoranda, 'grens van water', geeft reden om de Schelde als grens te beschouwen.³⁶¹ Het hoeft natuurlijk niet zo te zijn dat de meest zuidelijke grens van de civitas Menapiorum hier de Schelde bereikte; dat kan even goed in Saint-Amand-les-Eaux, bij de samenvloeiing van de Courant de Coutiches en de Scarpe of aan de bron van de Scarpe het geval geweest zijn. Een noordelijker aanknopingspunt met de Schelde lijkt onwaarschijnlijk, gezien het latere belang van Turnacum (site 21) voor de civitas. Pontes Caldis (site 15) is zo goed als zeker uit te sluiten uit het gebied van de Menapii.

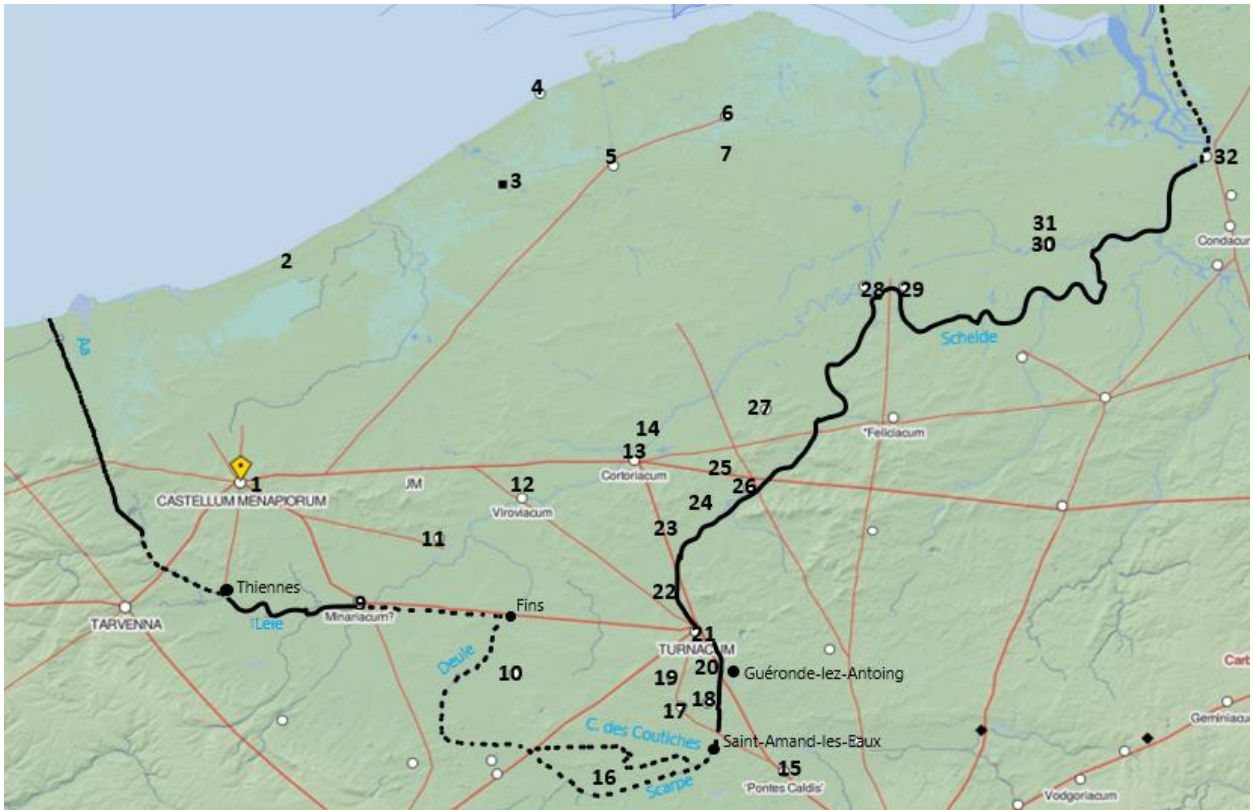
De Schelde als oostelijke grens is algemeen aanvaard. Hierbij is het vooral belangrijk deze niet als scheiding maar eerder als contactzone te zien. De rivier stroomafwaarts volgend is er een opmerkelijke vaststelling te doen in de typologie van de sites: tussen Taintignies (site 19) en Tiegem (site 25) zijn er, met uitzondering van het grote centrum Turnacum (site 21), vooral rurale villa's opgegraven; tussen Kerkhove (site 26) en Antwerpen (site 32) gaat het, met uitzondering van Belsele (site 31), uitsluitend om kleine en grotere nederzettingen die allemaal een vrij belangrijke rol in de handel en economie speelden. Centra als Kerkhove en Turnacum bloeiden zonder twijfel dankzij hun gunstige ligging aan de Schelde, een Romeinse weg én het directe contact met de Nervii. Een onderzoek naar gelijkenissen en verschillen met de nederzettingen op de rechteroever van de Schelde, zou een nieuw licht kunnen werpen op de bepaling van deze rivier als 'grens'.

Tot slot geeft Plinius (bron 29) als enige een geografische aanwijzing voor de afbakening van de civitas Menapiorum, specifiek voor het noordoosten. Hij beschrijft namelijk de stammen die de kustregio bewoonden vanaf de monding van de Schelde. Een gegeven dat enkel Faider-Feytmans in rekening brengt, is zijn vermelding van de Texuandri. Als we Plinius mogen geloven woonden zij het dichtst bij de Schelde, vervolgens de Menapii en de Morini. De moeilijkheden die het estuarium van de Schelde in de loop van de geschiedenis met zich meegebracht heeft, kwamen al geregeld aan bod. Het lijkt erop dat in de oudheid meerdere stammen het brede mondingsgebied van de Schelde, Maas en Rijn bewoond hebben.³⁶² Over dit laatste deel van de grens is het momenteel dus niet mogelijk een definitieve uitspraak te doen. Op basis van de verzamelde antieke bronnen, bespreking van de

³⁶¹ FAIDER-FEYTMANS, 1952, 356-358; LEMAN, 1967, 737-738.

³⁶² THOEN, 1978, 46.

nederzettingen en bestudering van de vroegere veronderstellingen is voor de rest van de begrenzing een eigen hypothese geboden zoals aangegeven op Figuur 145.

Figuur 145. Vermoedelijke grenzen van de civitas Menapiorum op basis van het gevoerde onderzoek. De stippellijnen wijzen op een onzekere afbakening.

Besluit

Wat begon als een onderzoek naar de grenzen van de *civitas Menapiorum*, is uitgegroeid tot een synthesesewerk van attestaties van, nederzettingen in en hypothesen over het gebied van de Menapii. Het gevoerde onderzoek heeft naast de literaire en documentaire bronnen ook vele archeologische vondsten samengebracht om een zo coherent mogelijk beeld van de regio te kunnen schetsen. Vervolgens zijn de bestaande hypothesen over de grenzen van de *civitas Menapiorum* uitgebreid besproken en geconfronteerd met de bevindingen uit deel II en deel III. Aan het slot van de synthese is een eigen antwoord op de onderzoeksvraag geformuleerd.

Dankzij het samenbrengen van de literaire bronnen in het eerste luik van deel II is duidelijk geworden dat de Menapii niet altijd hetzelfde gebied bewoonden. De antieke auteurs spreken elkaar tegen over de ligging van de *civitas Menapiorum*. Weinigen onder hen hebben de regio met eigen ogen gezien. Daaraan komen de *itineraria* en *notitiae* tegemoet. Hoewel niet altijd foutloos, bieden de routekaarten een unieke kijk op de verspreiding van nederzettingen en het onderling contact. Vooral de mijlsteen van Tongeren (bron 85) met haar vermelding van *Fines Atrebatium* is van groot belang gebleken. De exacte locatie van *Fines Atrebatium* blijft tot vandaag onbekend, maar verschillende mogelijkheden zijn gegeven: Estaires, Rouge-Croix, Fins-Lille. Elke mogelijke identificatie beïnvloedt de bepaling van de grenzen op een andere manier.

Het tweede luik van deel II toont de Menapii in alle mogelijke gedaanten aan de hand van de documentaire bronnen. Hier werd onder andere hun rol als *salinatores* bevestigd (bron 42 en 50). Ook het militaire aspect blijkt van belang te zijn: enerzijds verschijnen Menapische burgers als soldaat in verschillende cohortes (bron 41 en 51), anderzijds verschijnen Romeinse burgers in de *cohors I Menapiorum* (bron 43-49). De vele aangetroffen militaire stempels langs de Rijn in de ruime omgeving van Rheinzabern doen vermoeden dat deze eenheid daar gestationeerd was. Een derde aspect dat uit de documentaire bronnen naar voren komt is de Menapische ham (bron 52-54). Complementair hieraan is de beschrijving van *Martialis* (bron 31). De ham was dus niet alleen een bekend product, maar ook populair van minstens de eerste tot de vierde eeuw n.C. Om varkens te kweken is een ruim en bosrijk gebied vereist; voor de bewaring van het vlees is zout nodig. De vermelding van dergelijk product biedt veel informatie over de omgeving waarin de Menapii leefden.

Vervolgens heeft ook het onderzoek naar de nederzettingen bijgedragen aan de kennis over de regio. Ten eerste kwamen door systematische bespreking van de archeologische resten verschillende types nederzettingen aan het licht. Aan de kust bleken vooral *castella* te vinden, hoofdzakelijk actief in het laatste kwart van de tweede eeuw. Andere nederzettingen concentreerden zich langs de Leie en de Schelde. Ondanks de aangetroffen wegen speelde het water een niet te onderschatten rol. Grotere nederzettingen zoals Kerkhove (site 26) en Tournai (site 21) konden dankzij hun ligging uitgroeien tot handelscentra, draaiende gehouden door de omliggende *villae*. De productiecentra ten zuiden van Tournai droegen hier zonder twijfel ook aan bij. Ten tweede verschaftte de opsomming van gevonden opschriften inzicht in de handel en verspreiding van aardewerk. In de eerste eeuw n.C. kwam dit hoofdzakelijk uit La Graufesenque. De tweede eeuw wordt gekenmerkt door aardewerk uit Lezoux. Vooral in Wervik (site 12) en Waasmunster (site 30) zijn deze productiecentra goed vertegenwoordigd. Vanaf het midden van de tweede eeuw vond er een omslag plaats naar aardewerk uit Centraal-Gallia en Germania. Pottenbakkerstempels uit deze regio's zijn rijkelijk aanwezig in Wenduine (site 4) en Brugge (site 5). Vondsten van dezelfde stempel op

verschillende plaatsen geven duidelijk het contact tussen de nederzettingen weer. Verder onderzoek naar pottenbakkerstempels buiten de civitas Menapiorum zou interessante gegevens kunnen opleveren over het contact tussen de civitates.

Ondanks deze vaststellingen kon op basis van deel II en deel III weinig besloten worden over de grenzen van de civitas. Hiervoor was het nodig in deel IV de hypothesen van archeologen en historici zoals Siegfried De Laet, Pierre Leman en Roland Delmaire te betrekken. Over de westelijke en de oostelijke grens, respectievelijk de Aa, de Leie en de Schelde, heerst algemeen consensus. Deze rivieren zouden zowel in de oudheid als in de middeleeuwen een duidelijke demarcatielijn gevormd hebben, hoewel niet bewezen door de antieke bronnen. De bepaling van de grens met de Atrebatens in het zuiden ligt moeilijker. In de ruime regio tussen de Leie en de Schelde zijn heel wat kleinere waterlopen te vinden die als demarcatielijn kunnen dienen. Kanalisering en de aanleg van grachten zorgt er echter voor dat deze waterlopen niet zonder meer op de oudheid teruggaan. Het toponymisch onderzoek heeft tot nieuwe hypothesen geleid. Interessant zijn de toponiemen met het Latijnse element *finis*, zoals *Fines Atrebatium* en het gehucht *Fins* in Lille. Ook het Keltische equivalent *equoranda*, terug te vinden in *Guéronde-lez-Antoing*, draagt bij aan de bepaling van de grenzen. Net als bij de waterlopen is het jammer genoeg niet bevestigd dat deze toponiemen tot de oudheid teruggaan.

Op de vraag welke de grenzen zijn van de civitas Menapiorum in de keizertijd, is tot nu toe geen sluitend antwoord te geven. Alle vandaag bekende mogelijkheden zijn in deel IV uitgebreid aan bod gekomen en becommentarieerd. Hoewel de definitie van De Laet in de recente literatuur het vaakst toegepast wordt, vertoont ook deze hiaten die momenteel onoplosbaar lijken. Het is belangrijk om in deze slotalinea te benadrukken dat de grenzen van het Menapisch gebied waarschijnlijk wel concreet vastgelegd waren, maar daarom niet de oversteek verhinderden. Vooral uit de nederzettingen langs de Schelde is gebleken dat het handelscontact hier juist van essentieel belang was voor de bloei van de sites. Het is wachten op de vondst van nieuw literair, documentair of archeologisch materiaal om de bestaande hypothesen te kunnen bevestigen of weerleggen.

Bibliografie

Literaire bronnen

- AMMIANUS MARCELLINUS. *Histoire. 2: Livres XVII-XIX*, G. SABBAH (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1970.
- AURELIUS VICTOR. *Livre des Césars*, P. DUFRAIGNE (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1975.
- CAESAR. *Guerre des Gaules. 1: Livres I-IV*, L.-A. CONSTANS (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1972.
- CAESAR. *Guerre des Gaules. 2: Livres V-VIII*, L.-A. CONSTANS (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1967.
- CAESAR. *Oorlog in Gallië*, Vincent HUNINK (vert.), Amsterdam, 2018.
- CASSIUS DIO. *Dio's Roman History. III. Books XXXVI-XL*, E. CARY (ed.), The Loeb Classical Library, Londen, Cambridge (Massachusetts), 1969.
- GREGORIUS TURONENSIS, *Historia Francorum*, B. KRUSCH (ed.), *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum*, 2e uitg., Berlijn, 1937-1951.
- HIERONYMUS. *Saint Jérôme. Lettres. I-VIII*, J. LABOURT (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1949-1963.
- Itinerarium provinciarum: CUNTZ, Otto (ed.), *Itineraria Romana*, I, Stuttgart, 1929, 1-85.
- MARTIALIS. *Épigrammes. 2.2: Livres XIII-XIV*, H. J. IZAAC (ed.), Collection des Universités de France, 2e uitg., Parijs, 1961.
- Notae Tironianae: ZANGEMEISTER, Karl, 'Zur Geographie des römischen Galliens und Germaniens nach den Tironischen Noten', *Neue Heidelberger Jahrbücher*, 2 (1892), 1-36.
- Notitia dignitatum: SEECK, Otto (ed.), *Notitia dignitatum*, Berlijn, 1876.
- Notitia dignitatum: NEIRA FALEIRO, Concepción, *La Notitia Dignitatum: nueva edición crítica y comentario históric*, Madrid, 2005.
- Notitia Galliarum: MOMMSEN, Theodorus, *Monumenta Germaniae Historica AA 9*, 1892, 552-612.
- Notitia Galliarum: SEECK, Otto (ed.), *Notitia dignitatum*, Berlijn, 1876, 261-274.
- OROSIUS. *Histoires (Contre les Païens). 1: Livres I-III*, M.-P. ARNAUD-LINDET (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1990.
- OROSIUS. *Histoires (Contre les Païens). 2: Livres IV-VI*, M.-P. ARNAUD-LINDET (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1991.
- PLINIUS MAIOR. *Natural History, Volume II: Books 3-7*, H. RACKHAM (ed.), The Loeb Classical Library, Londen en Cambridge (Massachusetts), 1942.
- PTOLEMAEUS. *Handbuch der Geographie. Einleitung und Buch 1-4*, I, A. STÜCKELBERGER en G. GRABHOFF (ed.), Bazel, 2006.

STRABO. *The Geography of Strabo II*, T.E. PAGE (ed.), The Loeb Classical Library, Londen en Cambridge (Massachusetts), 1966.

STRABO. *Strabons Geographika*, S. RADT (ed.), I en V, Göttingen, 2002 en 2006.

STRABO. *The Geography of Strabo*, D.W. ROLLER (ed.), Cambridge, 2014.

Tabula Peutingeriana: MILLER, Konrad, *Die Peutingerische Tafel*, 2de uitg., Stuttgart, 1916.

TACITUS. *Histoires. Livres IV et V*, H. LE BONNIEC en J. HELLEGOUARC'H (ed.), Collection des Universités de France, Parijs, 1992.

TACITUS. *Historiën*, Vincent HUNINK (vert.), Amsterdam, 2010.

Epigrafische bronnen

L'année épigraphique (AE)

CAGNAT, René en BESNIER, Maurice (ed.), *L'année épigraphique - 1930*, Parijs, 1931.

CAGNAT, René en BESNIER, Maurice (ed.), *L'année épigraphique - 1931*, Parijs, 1932.

MERLIN, Alfred (ed.), *L'année épigraphique - 1956*, Parijs, 1957.

MERLIN, Alfred (ed.), *L'année épigraphique - 1957*, Parijs, 1958.

CHASTAGNOL, André e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 1975*, Parijs, 1978.

CORBIER, Mireille e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 1994*, Parijs, 1997.

CORBIER, Mireille e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 1995*, Parijs, 1998.

CORBIER, Mireille e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 2000*, Parijs, 2003.

CORBIER, Mireille e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 2003*, Parijs, 2006.

CORBIER, Mireille e.a. (ed.), *L'année épigraphique - 2008*, Parijs, 2011.

BRUSIN, Johannes, *Inscriptiones Aquileiae*, II, Udine, 1992.

CAGNAT, René, 'Un nouveau diplôme militaire', *Journal des savants*, 9 (1930), 412-416.

Corpus inscriptionum Latinarum (CIL)

MOMMSEN, Theodorus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, III.2, Berlijn, 1873.

MOMMSEN, Theodorus, HIRSCHFELD, Otto en DOMASZEWSKI, Alfredus, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III Suppl. 2, Berlijn, 1902.

HÜLSEN, Christianus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, VI.4.1, Berlijn, 1894.

BORMANN, Eugenius (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XI.1, Berlijn, 1888.

HIRSCHFELD, Otto en ZANGEMEISTER, Carl (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XIII.1.2, Berlijn, 1904.

BOHN, Oscar (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XIII.3.1, Berlijn, 1901.

- MOMMSEN, Theodorus (ed.) *Corpus inscriptionum Latinarum*, XIII.3.2, Berlijn, 1906.
- STEIN, Ernestus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XIII.6, Berlijn, 1933.
- DRESSEL, Henricus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XV.1, Berlijn, 1891.
- MOMMSEN, Theodorus en NESSELHAUF, Heribertus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XVI, Berlijn, 1936.
- WALSER, Geroldus (ed.), *Corpus inscriptionum Latinarum*, XVII.2, Berlijn, 1986.
- DE LONGPERIER, Adrien, 'Notice sur un vase gaulois de la collection du Louvre', *Bulletins de la société historique et littéraire de Tournai*, 3 (1853), Tournai, 205-213.
- DE SCHOUTHEETE DE TERVARENT, Amedé, 'Découvertes Gallo-Romaines faites au Steenwerk à Belcele-1864', *Annalen van den Oudheidkundigen kring van het Land van Waas*, 2 (1864-1867), 209-228.
- DELMAIRE, Roland (ed.), *Le Nord* (Carte archéologique de la Gaule, 59), Parijs, 1996.
- DEMAN, Albert en RAEPSAET-CHARLIER, Marie-Thérèse, *Nouveau recueil des Inscriptions latines de Belgique (ILB²)* (Latomus, 264), Brussel, 2002.
- DIEHL, Ernst, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, I, Berlijn, 1925.
- DOLATA, Jens, *Römische Ziegelstempel aus Mainz* (Mainzer Archäologische Schriften, 13), I, Mainz, 2014.
- DUVAL, Paul-Marie, *Les inscriptions antiques de Paris*, I en II, Parijs, 1960.
- FRERE, Sheppard, ROXAN, Margeret en TOMLIN, Roger (ed.), *The Roman inscriptions of Britain*, II.1, Gloucester, 1990.
- KUHNLE, Gertrud, *Argentorate. Le camp de la Ville légion et la présence militaire romaine à Strasbourg* (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, 141), Regensburg, 2019.
- LAMBERT, Pierre-Yves, *Recueil des inscriptions Gauloises. 2.2: Textes gallo-latins sur instrumentum* (Gallia. Supplément, 45), Parijs, 2002.
- LAUFFER, Siegfried, *Diokletians Preisedikt*, Berlijn, 1971.
- ROUECHE, Charlotte (ed.), *Aphrodisias in Late Antiquity* (Journal of Roman studies monographs, 5), Londen, 1989.
- ROXAN, Margeret, *Roman military diplomas 1985-1993*, III, Londen, 1994.
- SOIL, Eugène (ed.), *Bulletins de la société historique et littéraire*, 21, Tournai, 1886.
- VERWEIJ, Michiel, 'Een Romeins opschrift in Aardenbrug', *Bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen*, 13 (2018), 25-32.
- WIERSCHOWSKI, Lothar, *Fremde in Gallien – "Gallier" in der Fremde* (Historia, 159), Stuttgart, 2001.

Middeleeuwse bronnen

COURTOIS, Michèle, *Chartes originales antérieures à 1121 conservées dans le département du Nord*, Onuitgegeven masterproef, Université de Nancy, 1981.

GUERARD, Benjamin, *Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Bertin* (Collection des cartulaires de France, 3), Parijs, 1840.

GYSSELING, Maurits en KOCH, Anton (ed.), *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, 1), I, Brussel, 1950.

HOLDER-EGGER, Oswald, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores* 14.7, Hannover, 1883.

TESSIER, Georges (ed.), *Recueil des actes de Charles II le Chauve, roi de France*, (Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France), I, Parijs, 1943.

Studies

AMAND, Marcel, 'Fouilles de Tournai (1941-1942) (suite)', *L'antiquité classique*, 12 (1943), 93-102.

AMAND, Marcel, 'L'occupation du sol à Tournai et dans le Tournais du Ier au Ve siècle de notre ère', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 33 (1955), 877-899.

AMAND, Marcel, 'Un nouveau fragment de vase de Bavay retrouvé à Tournai', *Latomus*, 15 (1956), 347-352.

AMAND, Marcel, 'Fouille d'une habitation d'époque romaine à Taintignies (Hainaut)', *Latomus*, 17 (1958), 723-730.

AMAND, Marcel en EYKENS-DIERICKX, Irène, *Tournai Romain* (Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 5), Brugge, 1960.

AMAND, Marcel, 'Les débuts du christianisme à Tournai', *Les études classiques*, 40 (1972), 311-327.

ANTROP, Marc, VERMEULEN, Frank en WIEDEMANN, Torsten, 'Une organisation cadastrale dans la partie méridionale de la Civitas Menapiorum (Gallia Belgica)', M. CLAVEL-LEVEQUE e.a. (ed.), *Atlas historique des cadastres d'Europe*, II, Luxembourg, 2002, 1-14.

AUJAC, Germaine, *Claude Ptolémée. Astronome, astrologue, géographe. Connaissance et représentation du monde habité*, Parijs, 1993.

AUTHOM, Nicolas e.a., 'Taintignies (Rumes) – « Le Pèlerin »: site artisanal (et d'extraction?) du Haut-Empire et réoccupation rurale tardo-romaine', *Signa*, 8 (2019), 5-14.

BAUWENS-LESENNE, Monique, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (sic): vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen* (Oudheidkundige repertoria, 2), Brussel, 1962.

BAUWENS-LESENNE, Monique, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (sic): vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen* (Oudheidkundige repertoria, 4), Brussel, 1963.

- BEAUSSART, Philippe (ed.), *Childéric-Clovis: rois des Francs 482-1983: de Tournai à Paris: naissance d'une nation*, Tournai, 1983.
- BEAUSSART, Philippe, *Patrimoine archéologique du Valenciennois*, Valenciennes, 1987.
- BESUIJEN, Guus, 'Was Aardenburg een militaire of civiele nederzetting? Metaalvondsten dragen de oplossing aan', *Zeeuws Tijdschrift*, 58 (2008), 63-65.
- BIRCH, Samuel en WALTERS, Henry, *History of ancient pottery: Greek, Etruscan and Roman. Volume 2 (of 2)*, II, New York, 1905.
- BOGAERS, Julianus, 'Thracische hulpstroepen in Germania Inferior', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden*, 55 (1974), 199-220.
- BOURGEOIS, Jean, 'Le vicus Gallo-Romain de Ploegsteert (Comines)', *L'archéologie en Hainaut occidental (1973-1978): de la Préhistoire au Moyen Age* (Les trésors archéologiques de Hainaut occidental, 2), Ath, 1978, 39-51.
- BOURGEOIS, Jean, 'Ploegsteert: village gallo-romain', *L'archéologie en Hainaut occidental (1978-1983): de la Préhistoire au Moyen Age* (Amicale des archéologues du Hainaut occidental, 3), Ath, 1983, 54-58.
- BOURGEOIS, Jean, 'Le village Gallo-Romain de Ploegsteert (Comines-Warneton, prov. de Hainaut): un bilan provisoire', *Les recherches archéologiques en Hainaut occidental*, Ath, 1985, 71-100.
- BRULET, Raymond, *La Gaule septentrionale au Bas-Empire: occupation du sol et défense du territoire dans l'arrière-pays du Limes aux IVe et Ve siècle* (Trierer Zeitschrift. Beihefte, 11), Trier, 1990.
- BRULET, Raymond e.a., *Tournai: une ville face à son archéologie: dix ans d'archéologie urbaine (1979-1989)*, Tournai, 1990.
- BRULET, Raymond, *Les Romains en Wallonie*, Brussel, 2008.
- BRULET, Raymond (ed.), *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens* (Etudes et documents. Archéologie, 27-29), 4 delen, Namen, 2012.
- CASEY, Patrick, *Carausius and Allectus, the British usurpers*, Londen, 2003.
- CHEVALLIER, Raymond, *Tabula Imperii Romani: Lutetia – Atuatuca – Ulpia Noviomagus M 31 Paris*, Parijs, 1975.
- CHILVER, Guy, *A historical commentary on Tacitus' Histories IV and V*, Oxford, 1985.
- DE CLERCQ, Wim, *Gluren bij de burenen: Menapische boeren en soldaten langs de Noordzeekusten*, een lezing in Tongeren, 10.10.2019.
- DE CLERCQ, Wim, *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum: transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincia Gallia-Belgica, ca. 100 v.Chr. – 400 n.Chr.)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, departement Archeologie, 2009.
- DE CLERCQ, Wim en VAN DIERENDONCK, Robert, 'Extrema Galliarum. Zeeland en noordwest-Vlaanderen in het imperium Romanum', *Zeeuws Tijdschrift*, 58 (2008), 5-34.

DE COCK, Suzanne, 'Van archeologische site tot openluchtmuseum. De Gallo-Romeinse baanpost en Merovingische nederzetting van Kerkhove. ca. midden 1ste eeuw – midden 8ste eeuw n. Chr.', J.-P. VAN ROEYEN (ed.), *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, 79-88.

DE COCK, Suzanne, 'Kerkhove (gemeente Avelgem), J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 61-63.

DE COCK, Suzanne, 'Het onderzoek van Romeinse villa's in West-Vlaanderen en in het bijzonder de villa van Tiegem (Anzegem)', J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 90-92.

DE LAET, Siegfried, 'Les limites des Cités des Ménapiens et des Morins', *Helinium*, 1 (1961), 20-34.

DE LAET, Siegfried e.a., *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen 5* (Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 23.2), Gent, 1970.

DE WITTE, Hubert, 'Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987. De resultaten', H. DE WITTE (ed.), *Brugge onder-zocht: tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987* (Archeo-Brugge, 1), Brugge, 1988, 11-42.

DE ZEGHER, Catherine en ROGGE, Marc, 'Kooigem-Kortrijk: Gallo-Romeinse nederzetting', *Archeologie*, 2 (1983), 110.

DELAMARRE, Xavier, *Dictionnaire de la langue galoise: une approche linguistique du vieux-celtic continental*, Parijs, 2003.

DELMAIRE, Roland, *Etude archéologique de la partie orientale de la cité des Morins (civitas Morinorum)* (Mémoires de la Commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais, 16), Arras, 1976.

DELMAIRE, Roland en DELMAIRE, Bernard, 'Les limites de la cité des Atrébates (nouvelle approche d'un vieux problème)', *Revue du Nord*, 72 (1990), 697-735.

DELMAIRE, Roland, 'Cassel / Castellum Menapiorum (Nord)', A. FERDIERE (ed.), *Capitales éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'antiquité tardive* (Revue Archéologique du centre de la France, 25e suppl.), Tours, 2004, 389-391.

DEROLEZ, Albert, 'La Cité des Atrébates à l'époque romaine: documents et problèmes', *Revue du Nord*, 40 (1958), 505-533.

DERU, Xavier, *La Gaule Belgique*, Parijs, 2016.

DESPRIET, Philippe, 'Een offerkuil (favissa) in Harelbeke', J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 105-107.

DESPRIET, Philippe, *Gallo-Romeins heiligdom Harelbeke-Stasegem (West-Vlaanderen)* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 94), Kortrijk, 2016.

DESPRIET, Philippe, *Zuid-West-Vlaanderen in de Romeinse tijd: Van Mandel tot Schelde en van Wervik tot Kruishoutem* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 100), Kortrijk, 2019.

DHAEZE, Wouter, 'In het land van de Menapiërs', *Zeeuws Tijdschrift*, 58 (2008), 35-44.

DONATI, Angela, 'Coh(ors) I Morinor(um) et Cersiacor(um)', *Epigraphica*, 33 (1971), 70-74.

- DRESSEL, Henricus, *Untersuchungen über die Chronologie der Ziegelstempel der Gens Domitia*, Berlijn, 1886.
- ERVYNCK, Anton e.a., 'Het castellum aan het eind van de wereld. Vlees en vis voor de soldaten te Oudenburg', *Signa*, 6 (2017), 41-46.
- FAIDER-FEYTMANS, Germaine, 'Sépultures du IVe siècle à Tournai', *Latomus*, 10 (1951), 29-52.
- FAIDER-FEYTMANS, Germaine, 'Les limites de la cité des Nerviens', *L'antiquité classique*, 21 (1952), 338-358.
- FAIDER-FEYTMANS, Germaine, *Les bronzes romains de Belgique*, I, Mainz am Rhein, 1979.
- FAUDET, Isabelle, *Atlas des sanctuaires romano-celtiques de Gaule: les fanums* (Archéologie aujourd'hui), Parijs, 1993.
- GAVRIELATOS, Andreas, *Names on Gallo-Roman terra sigillata (1st – 3rd c. A.D.)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, University of Leeds, School of Classics, 2012.
- GERBRANDY, Piet, *Het feest van Saturnus: de literatuur van het heidense Rome*, Amsterdam, 2007.
- GHEYSEN, Korneel, VANHOUTTE, Sofie en DE CLERCQ, Wim, 'Sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd in de Kustvlakte te Wenduine', *Signa*, 2 (2013), 63-70.
- GOEMINNE, Hugo, *Opgravingen in de Romeinse vicus te Wervik* (Archaeologia Belgica, 117), Brussel, 1970.
- GOWING, Alain, 'The Roman exempla tradition in imperial Greek historiography: the case of Camillus', A. FELDHER (ed.), *The Cambridge companion to the Roman historians*, Cambridge, 2009, 332-347.
- GYSELING, Maurits, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, voor 1226* (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, 6), 2 dln., Brussel, 1960.
- HANOUNE, Roger, JACQUES, François en MULLER, Arthur, 'Recherches archéologiques à Cassel (Nord), Castellum Menapiorum V-VIII', *Revue du Nord*, 272 (1987), 87-108.
- HARTLEY, Brian en DICKINSON, Brenda, *Names on terra sigillata: an index on makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware)* (Bulletin of the institute of classical studies. Supplements, 12), V, Londen, 2009.
- HATT, Jean-Jacques, 'Les fouilles de la ruelle Saint-Médard à Strasbourg', *Gallia*, 11.2 (1953), 225-248.
- HOLLEVOET, Yann, 'Romeinse nederzettingssporen achter de Refuge in Brugge/Sint-Andries', J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 83-85.
- HOSE, Martin, *Erneuerung der Vergangenheit. Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio* (Beiträge zur Altertumskunde, 45), Stuttgart en Leipzig, 1994.
- JANSMA, Esther, HANECA, Kristof en KOSIAN, Menne, 'A dendrochronological reassessment of three Roman boats from Utrecht (the Netherlands): evidence of inland navigation between the lower-Scheldt region in Gallia Belgica and the limes of Germania Inferior', *Journal of Archaeological Science*, 50 (2014), 484-496.

JANSSENS, Dirk, *Een Romeinse villa te Heestert* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 8), Kortrijk, 1984.

KAKOSCHKE, Andreas, *Die Personennamen in der römischen Provinz Gallia Belgica* (Alpha-Omega, 250), Hildesheim, Zürich en New York, 2010.

KOCH, Anton, 'Le territoire des Menapiens', *Revue d'Histoire du Droit*, 18 (1950), 19-35.

KRAUS, Christina, 'Bellum Gallicum', M. GRIFFIN (ed.), *A companion to Julius Caesar*, Chichester, 2009, 159-174.

KUHNLE, Gertrud, BAUDOUX, Juliette en WATON, Marie-Dominique, 'La mutation et le rôle du camp légionnaire de Strasbourg dans l'antiquité tardive', M. KASPRZYK en G. KUHNLE (ed.), *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule I. La vallée du Rhin supérieur et les provinces gauloises limitrophes: actualité de la recherche*, Dijon, 2011, 83-108.

LALEMAN, Marie Christine en THOEN, Hugo, 'Inleiding', J. DECAVELE (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989a, 16-21.

LALEMAN, Marie Christine en THOEN, Hugo, 'Bij de wieg van de stad', J. DECAVELE (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989b, 23-35.

LEMAN, Pierre, 'Aux confins méridionaux de la cité des Ménapiens', *Revue du Nord*, 49 (1967), 721-739.

LEMAN, Pierre, 'Cassel, chef-lieu de la cité des Ménapiens: état de la question et projet', *Revue archéologique de Picardie*, 3-4 (1984), 139-147.

LOUIS, Étienne en THUILLIER, Freddy, 'La basse vallée de la Scarpe: une région de production de terres cuites architecturales en Gaule Romaine', *Revue du Nord*, 373 (2007), 131-140.

MEIJNS, Brigitte, *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, I, Leuven, 2000.

MERTENS, Jan, 'no. 6353', *Fasti archaeologici*, 9 (1954), Firenze, 453-454.

MERTENS, Jan, 'Laat-Romeins graf te Oudenburg', *Archaeologia Belgica*, 80 (1964), Brussel, 219-234.

MEULEMEESTER, Jean-Luc (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 90-92.

Der Neue Pauly

SCHMIDT, Peter, 'A. Pollio, C.', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 82-83.

SCHÖN, Franz, 'Atrebatas', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 221-222.

DIETZ, Karelheinz, 'Bataveraufstand', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 488-491.

WILL, Wolfgang, 'Caesar', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 908-923.

BIRLEY, Anthony, 'Carausius', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 983.

BIRLEY, Anthony, 'L. Cl(audius) C. Dio Cocceianus', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 1014-1015.

GALSTERER, Hartmut, 'Civitas', *Der Neue Pauly*, II, Stuttgart en Weimar, 1997, 1124-1126.

- CAMPBELL, Brian, 'Comitatenses', *Der Neue Pauly*, III, Stuttgart en Weimar, 1997, 93-94.
- RHODES, Peter en BLECKMANN, Bruno, 'Dioikesis', *Der Neue Pauly*, III, Stuttgart en Weimar, 1997, 607-608.
- EIGLER, Ulrich, 'Gregorius von Tours', *Der Neue Pauly*, IV, Stuttgart en Weimar, 1998, 1217.
- KESSLER, Karlheinz en BURIAN, Jan, 'Itinerare', *Der Neue Pauly*, V, Stuttgart en Weimar, 1998, 1178-1182.
- ECK, Werner, 'I. Civilis', *Der Neue Pauly*, VI, Stuttgart en Weimar, 1999, 32.
- CAMPBELL, Brian, 'Iuniores', *Der Neue Pauly*, VI, Stuttgart en Weimar, 1999, 57.
- WILL, Wolfgang, 'Labienus', *Der Neue Pauly*, VI, Stuttgart en Weimar, 1999, 1032-1033.
- HERZ, Peter, 'Magister militum', *Der Neue Pauly*, VII, Stuttgart en Weimar, 1999, 674-676.
- LAUSBERG, Marion, 'Martialis', *Der Neue Pauly*, VII, Stuttgart en Weimar, 1999, 957-961.
- SCHÖN, Franz, 'Menapii', *Der Neue Pauly*, VII, Stuttgart en Weimar, 1999, 1222-1223.
- JOHNE, Klaus-Peter, 'Notitia Dignitatum', *Der Neue Pauly*, VIII, Stuttgart en Weimar, 2000, 1011-1013.
- JOHNE, Klaus-Peter, 'Notitia Galliarum', *Der Neue Pauly*, VIII, Stuttgart en Weimar, 2000, 1013.
- SALLMANN, Klaus, 'Plinius', *Der Neue Pauly*, IX, Stuttgart en Weimar, 2000, 1135-1141.
- WALDHERR, Gerhard, 'Raeti, Raetia', *Der Neue Pauly*, X, Stuttgart en Weimar, 2001, 749-754.
- FOLKERTS, Menso, 'Klaudios Ptolemaeus', *Der Neue Pauly*, X, Stuttgart en Weimar, 2001, 559-570.
- EIGLER, Ulrich, 'Orosius', *Der Neue Pauly*, IX, Stuttgart en Weimar, 2000, 53-54.
- GIOVÈ MARCHIOLI, Nicoletta, 'Tachygraphie', *Der Neue Pauly*, XI, Stuttgart en Weimar, 2001, 1205-1208.
- RADT, Stefan, 'Strabon', *Der Neue Pauly*, XI, Stuttgart en Weimar, 2001, 1021-1025.
- FLAIG, Egon, 'Tacitus', *Der Neue Pauly*, XI, Stuttgart en Weimar, 2001, 1209-1215.
- ZELZER, Michaela, 'Tiro', *Der Neue Pauly*, XII.1, Stuttgart en Weimar, 2002, 614-615.
- FRANKE, Thomas, 'Trebonianus Gallus', *Der Neue Pauly*, XII.1, Stuttgart en Weimar, 2002, 777.
- WIEGELS, Rainer, 'Usipetes', *Der Neue Pauly*, XII.1, Stuttgart en Weimar, 2002, 1059.
- WALDHERR, Gerhard, 'Vandali', *Der Neue Pauly*, XII.1, Stuttgart en Weimar, 2002, 1121-1122.
- OOST, Tony, 'De bewoning te Antwerpen tijdens de Gallo-Romeinse periode', E. WARMENBOL (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels*, Antwerpen, 1987, 107-126.
- PÉRIN, Patrick en KAZANSKI, Michel, 'Das Grab Childerichs I.', *Die Franke. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*, I, Mainz, 1996, 173-182.
- PETIT, Jean-Paul en MANGIN, Michel, *Atlas des agglomérations secondaires de la Gaule Belgique et des Germanies*, Parijs, 1994.

PIETRESSON DE SAINT-AUBIN, Pierre, 'Meta sanctae Rictrudis. Recherches sur la voie romaine de Cassel à Arras', *Bulletin de la Commission historique du Département du Nord*, 35 (1938), 292-301.

The Princeton encyclopedia of classical sites

TRIMPE BURGER, Jan, 'Aardenburg', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 4.

DE LAET, Siegfried, 'Antwerp', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 66.

DE LAET, Siegfried, 'Bruges', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 170.

LEMAN, Pierre, 'Cassel', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 203.

DE LAET, Siegfried, 'Cortoriacum', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 245.

DE LAET, Siegfried, 'Ganda', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 343.

DE LAET, Siegfried, 'Howardries', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 398.

DE LAET, Siegfried, 'Oudenburg', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 661-662.

DE LAET, Siegfried, 'Viroviacum', *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton en New Jersey, 1976, 985.

RAEPSAET-CHARLIER, Marie-Thérèse, 'Municipium Tungrorum', *Latomus*, 54 (1995), 361-369.

RAEPSAET-CHARLIER, Marie-Thérèse en RAEPSAET, Georges, 'Villes et agglomérations de Belgique sous le Principat: les statuts', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 89 (2011), 633-657.

RENIERE, Sibrecht, *Vroeg-Romeinse horizonten in de Civitas Menapiorum. Materiaalstudie van de "hoogtesites" Kooigembos en Aartrijke-Oliemeulen*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2008.

REVILLION, Stéphane, 'Une marque sur « Pelve » à Seclin (Nord)', *Revue du Nord*, 65 (1983), 89-93.

RIGGSBY, Andrew, *Caesar in Gaul and Rome*, Austin, 2006.

ROHRBACHER, David, *The historians of late antiquity*, Londen, 2002.

ROGGE, Marc, 'Romeinse graven te Kruishoutem', S. DE LAET e.a., *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen* (Kultureel jaarboek Oost-Vlaanderen, 6), Gent, 1972, 385-400.

ROGGE, Marc en BRAECKMAN, Kurt, 'Kruishoutem-Kapellekouter: cultusplaats en woonsite vanaf de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen ca. midden 1ste eeuw – Late Middeleeuwen', J.-P. VAN ROEYEN (ed.), *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, 89-102.

ROGGE, Marc en VERMEULEN, Frank, 'Kruishoutem onder Romeins bewind', F. VERMEULEN, M. ROGGE en L. VAN DURME (ed.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht* (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks, 2), Gent, 1993, 57-74.

ROLLER, Matthew, 'The exemplary past in Roman historiography and culture', A. FELDHER (ed.), *The Cambridge companion to the Roman historians*, Cambridge, 2009, 214-230.

ROMBAUT, Hans, *Julius Caesar in België*, Wetteren, 2006.

ROULEZ, Joseph, 'Rapport de M. Roulez sur une notice relative à un vase gaulois de la collection du Louvre', *Bulletins de la société historique et littéraire de Tournai*, 3 (1853), 205-207.

SERGANT, Joris e.a., 'De Schelde-oversteek van de weg Bavay-Aardenburg te Kerkhove. Multidisciplinair onderzoek naar Romeinse sporen in het Scheldealluvium (W.-VI.)' *Signa*, 8 (2019), 149-160.

SOUPART, Nathalie, LE GOFF, Isabelle en CLOTUCHE, Raphaël, 'La nécropole antique de Cassel et son aire de crémation inédite au nord de la Gaule', *Revue du Nord*, 408 (2014), 53-99.

STEINBY, Margareta, 'La cronologia delle figlinae doliari urbane dalla fine dell'età repubblicana fino all'inizio del III sec.', *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 84 (1974-75), 7-132.

STEVENS, Guy, 'Solden uitgesteld (en dat vinden experts een slecht idee)', *Het Nieuwsblad* (11 april 2020), 12.

THOEN, Hugo, *De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave* (Oudheidkundige repertoria. Reeks B, De verzamelingen, 3), Brussel, 1967.

THOEN, Hugo, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd: bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis* (Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 88), Brussel, 1978.

THOEN, Hugo (ed.), *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, Brussel, 1987, 53-57.

THOEN, Hugo, 'Maldegem-Vake en Aardenburg, Romeinse verdedigingswerken', *Nehalennia*, 95 (1993), 22-28.

THOEN, Hugo en HANUT, Frédéric, 'La fosse E de Destelbergen (Flandre orientale/Belgique): un ensemble caractéristique du faciès céramique du nord-ouest de la Gaule Belgique au début du IIe siècle ap. J.-C.', *Revue du Nord*, 343 (2001), 131-174.

THOEN, Hugo en RYCKAERT, Marc, 'Een te verifiëren hypothese: het "Romeinse castellum" van Brugge', H. De WITTE (ed.), *Brugge onder-zocht: tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987* (Archeo-Brugge, 1), Brugge, 1988, 64-70.

THUILLIER, Freddy en LOUIS, Étienne, 'Tuiliers et potiers gallo-romains de la plaine de la Scarpe (Nord, France)', M. DENTI en M. VILLETTE (ed.), *Archéologie des espaces artisanaux. Fouiller et comprendre les gestes des potiers. Actes du Colloque International de Rennes (27-28 novembre 2014)* (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 9), Lattes, 2019, 245-256.

TOMLIN, Roger, 'Seniores-Juniores in the late-Roman field army', *The American journal of philology*, 93.2 (1972), 253-278.

TRIMPE BURGER, Jan, *De Romeinen in Zeeland. Onder de hoede van Nehalennia*, Middelburg, 1997.

- VAN DER VLIET, Edward, *Strabo over landen, volken en steden*, Assen, 1977.
- VAN DOORSELAER, André en DE COCK, Suzanne, *1974-2004 = 30 jaar archeologie in West-Vlaanderen, 30 jaar V.O.B.O.W.*, s.l., 2004.
- VAN HOVE, Rudiger, 'Het Gallo-Romeins grafveld van de vicus Waasmunster-Pontrave. Stille getuige van de dodenzorg binnen een relatief welvarende handelsnederzetting ca. 70 – 275 n. Chr.', J.-P. VAN ROEYEN (ed.), *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, 67-78.
- VAN IMPE, Luc en MERTENS, Jozef, *Het laat-Romeins grafveld van Oudenburg* (Archaeologia belgica, 135), Brussel, 1971.
- VANHOUTTE, Sofie, 'Oudenburg: Romeins castellum aan de rand van de kustvlakte', J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 57-59.
- VERBRUGGE, Arne, 'Viroviacum of de vicus van Wervik', J.-L. MEULEMEESTER (ed.), *De Romeinen in West-Vlaanderen* (Jaarboek van de West-Vlaamse Gidsenkring), Tielt, 2011, 87-89.
- VERHULST, Adriaan, *De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent* (Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks, 26), Gent, 1972.
- VERMEULEN, Frank, 'Kronologie van de Romeinse nederzetting', F. VERMEULEN, M. ROGGE en L. VAN DURME (ed.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht* (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks, 2), Gent, 1993, 131-144.
- VERMEULEN, Frank, 'The basic Roman road network in the Civitas Menapiorum', F. VERMEULEN en M. ANTROP (ed.), *Ancient lines in the landscape: a geo-archaeological study of protohistoric and Roman roads and field systems in northwestern Gaul*, Leuven, 2001, 77-81.
- VERMEULEN, Frank en ROGGE, Marc, 'De Gallo-Romeinse vicus', F. VERMEULEN, M. ROGGE en L. VAN DURME (ed.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht* (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks, 2), Gent, 1993, 115-130.
- VIERIN, Jos en LÉVA, Charles, 'Un puits à tonneau Romain à Harelbeke', *Latomus*, 20 (1961), 759-784.
- WANKENNE, André, *La Belgique à l'époque Romaine: sites urbains, villageois, religieux et militaires* (Centre national de recherches archéologiques en Belgique, C;3), Brussel, 1972.
- WARMENBOL, Eugène, 'Hoe Romeins zijn de oudere Antwerpse vondsten wel?', E. WARMENBOL (ed.), *Het ontstaan van Antwerpen. Feiten en fabels*, Antwerpen, 1987, 93-105.
- WOOLF, Greg, *Becoming Roman*, Cambridge, 1998.

Digitale informatie

Geraadpleegd op 1.06.2020.

AHLFELDT, Johan. *Digital Atlas of the Roman Empire (DARE)*, 2019 (<https://dh.gu.se/dare/>).

Antwerpen.be, 'Gallo-Romeinse vondsten in de kelder van het stadhuis', 30.01.2019 (<https://www.antwerpen.be/nl/info/5c517ef663d70e3b8c393496/gallo-romeinse-vondsten-in-de-kelder-van-het-stadhuis>).

CLAUSS, Manfred. *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby EDCS*, s.d. (http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en).

DANNIAU, Fien. *Monte Blandinium | UGentMemorie*, 28.10.2015 (<http://www.ugentmemorie.be/artikel/monte-blandinium>).

DEWAGENAERE, Joeri. *De Standaard*, 'Wervik was een echte Romeinse nederzetting', 31.07.2017 (https://www.standaard.be/cnt/dmf20170730_02994995?articlehash=FF5A449C11E986647B799D51B4B14243795B93DC142C8E77547954B4A504146060808B6D4957FCDCB8770FD6BD1DD8382C445BE56938B4A2C1281EE3B29EAB76).

DELEPIERE, Anne Marie en LION, Mimi. *Inventaris Onroerend Erfgoed*, 'De Panne', s.d. (<https://inventaris.onroerendergoed.be/themas/13990>).

Dolia, s.d. (<http://dolia.inrap.fr:8080/flora/jsp/index.jsp>).

Epigraphic database Roma (EDR), s.d. (<http://www.edr-edr.it/default/index.php>).

Epigrafische Datenbank Heidelberg (EDH), s.d. (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>).

erfgoedinzicht.be, s.d. (<https://www.erfgoedinzicht.be/>).

Gallica.bnf.fr, 'Anneau sigillaire de Childéric: fac similé', 22.05.2016 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55009975b.r=Childeric?rk=21459;2>).

Google Maps, 2020 (<https://www.google.be/maps>).

La Voix du Nord, 'Estaires: un diagnostic archéologique réalisé par l'INRAP sur le terrain de la future piscine', 11 november 2014 (<https://www.lavoixdunord.fr/art/region/estaires-un-diagnostic-archeologique-realise-par-ia18b47646n2486116>).

LUCHIER, Sophie en LOUIS, Étienne. *Inventaire général du patrimoine culturel des Hauts de France*, 'Le territoire communal de Flines-lez-Raches', 2006 (<https://inventaire.hautsdefrance.fr/dossier/le-territoire-communal-de-flines-lez-raches/65c54ff2-6ac7-4155-ac73-f3d7a519ab40>).

Nord Découverte, 'La chapelle aux arbres | Cysoing', 18.06.2016 (<https://nord-decouverte.fr/la-chapelle-aux-arbres-cysoing/>).

TALBERT, Richard. *Peutinger Map*, 2020 (<http://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/prm.html>).

The British museum, 'Collection', 2020 (<https://www.britishmuseum.org/collection>).

Trismegistos (TM), 2020 (<http://trismegistos.org>).

VAN VEEN, Ruud. *Reizen in Gallia. Van Kapwijk aan Zee tot Cap Cerbère. Van Kaiseraugst tot Finistère. Op zoek naar de Romeinse routes*, Groningen, 2013 (<http://vanveen.semafoor.info/>).

VAN DEN HOOF, Thomas. *vrt.be*, 'Na vondst 800 skeletten geeft grond onder Sint-Baafs in Gent nog meer geheimen prijs: "Dit maak je maar één keer mee"', 20.11.2019 (<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/11/20/grond-onder-sint-baafs-in-gent-geeft-nog-meer-geheimen-prijs-d/>).

VAN VLAENDEREN, Patricia, *Inventaris Onroerend Erfgoed*, 'Wenduine', 2012 (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/14524>).

Ville d'Estaires, '2000 ans auparavant', 11.09.2018 (<http://www.ville-estaires.fr/actualites/event-510-2-000-ans-auparavant.html>).

Samenvatting

De Menapii vormen een stam van Germaanse afkomst die na Caesars veroveringstochten (57 v.C. – 51 v.C.) in Gallia Belgica het gebied ging bewonen van het huidige Noord-Frankrijk, West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen en Antwerpen ten westen van de Schelde. Hoewel ze hun eigen inheemse tradities grotendeels behielden, kwamen ze ook onder de invloed van de Romeinse cultuur en administratie. De nieuw ontstane nederzettingen kregen vaak een Latijnse naam met Keltische of Germaanse elementen. Sporen van hun aanwezigheid zijn vandaag nog te vinden op vele plaatsen langs de kust, in het Leiebekken en langs de Schelde. In de vroege middeleeuwen gaven de Menapii hun naam aan de pagus Mempiscus, een administratieve eenheid.

Deze masterproef gaat in op de problematiek rond de grenzen van het Menapisch gebied, de civitas Menapiorum genaamd. Deze grenzen zijn in 1961 door Siegfried De Laet bepaald en daarna nog amper bijgesteld. Traditioneel aanvaardt men in het westen de rivier de Aa en in het oosten de rivier de Schelde als demarcatielijn. De verbinding tussen deze twee grenzen wordt mogelijk gemaakt via de Leie, de Deule en de Scarpe in het zuiden. Hoewel deze hypothese op het eerste zicht vrij overtuigend lijkt, vertoont ze heel wat hiaten. Zo vond de Schelde in de oudheid haar weg naar de Noordzee via de zeer veranderlijke delta van Rijn en Maas en was er geen rechtstreekse verbinding tussen de Deule en de Scarpe. De strikte aanvaarding van deze grenzen leidt ook tot de opdeling van Tournai tussen twee volkeren; dit was in de oudheid zeker niet het geval.

Om een eigen, onderbouwde hypothese te kunnen formuleren, zijn zoveel mogelijk bronnen over de Menapii samengebracht. In de eerste plaats bevestigen antieke auteurs zoals Caesar dat de Menapii geen autochtone bewoners van het onderzochte gebied waren. Grafstenen, militaire diplomata en stempels vormen een tweede categorie bronnen. Hieruit blijkt duidelijk dat de immigranten zich op verschillende vlakken in het Romeinse kader inpasten. Zo ontstond er een levendige handel in zout en werd er een militaire eenheid van Menapii gevormd. Verder bieden de antieke wegenkaarten een unieke kijk op de belangrijkste nederzettingen in het gebied. Uitgebreid onderzoek naar deze nederzettingen leidde tot een indeling in zeven types. De plaatsen stonden via wegen, maar vooral via het water met elkaar in contact. Tot slot gaf de vermelding van de pagus Mempiscus in enkele middeleeuwse bronnen een mogelijke aanwijzing voor de bepaling van de grens van de antieke civitas Menapiorum.

Hoewel de meeste onderzoekers uitgaan van de hypothese van De Laet, blijkt zijn begrenzing nergens bevestigd in de bronnen. Documenten uit de middeleeuwen kunnen een aanwijzing geven, maar het is zeer twijfelachtig om deze tot de oudheid te laten teruggaan. Ook het toenemende onderzoek naar plaatsnamen is grotendeels gebaseerd op hypothesen en kan dus geen uitsluitend bieden. Alle vandaag bekende mogelijkheden zijn in de masterproef uitgebreid besproken, maar een sluitend antwoord geven bleek niet mogelijk door het gebrek aan informatie in de antieke bronnen. Het is wachten op de vondst van nieuw literair, documentair of archeologisch materiaal om de bestaande hypothesen te kunnen bevestigen of weerleggen.